بعون صانع حکیم
نتیجۂ طبع گہربار ملا حسین واعظ طاب ثراہ مفید اعالی و ادانی مسمی بہ
اخلاق محسنی
بحسن اہتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ
در مطبع منشی نولکشور لکھنؤ بطبع مزین مطبوع جہان شد

دیباچہ

حضرت پادشاہ علی الاطلاق عزت[1] کلمتہ وجلت عظمتہ منشور دولت سلطان المرسلین وتمم اخلاق المحسنین محمد النبی الامی الامین صلوات[2] اللہ وسلامہ علیہ وآلہ اجمعین بطغرائے عزّ (تزئین) وانک[3] لعلی خُلقٍ عظیم مُوقّع ومزیّن گردانید زیراکہ حُسن خلق نوریست از انوار حکمت الٰہی وسرّی از اسرار عزت بادشاہی کہ بدان نور شریف (توقیع یا فتوی[12]) چشم بصیرت مُنوّر گردد و از ان سرّ عزیز معرفت حُسن صفات میسّر شود و از مضمون حدیث بزرگوار بُعثت[4] لاُتمم مکارم الاخلاق مفہوم میشود کہ فائدۂ بعثت سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم تتمیم مکارم اخلاق و(پورا) تکمیل محاسن اوصاف ست لاجرم زبان معجز بیان آن حضرت بکلمۂ تَخَلّقُوا[5] بِاَخلاقِ اللہ ناطق شدہ تا امت عالی نہمت دانند کہ تحقق بدین تخلق امریست لازم وارتقا بدین درجۂ علیا فرضیست متحتم (واجب[12]) واوّل چیزیکہ در میزان قیامت سنجیدہ شود اخلاق حسنہ باشد بعد از ان اعمال حسنہ ودر حدیث آمدہ کہ بدرستے کہ مومن بواسطۂ خلق نیکو درمی یابد درجۂ کسانی راکہ قائم[6] اللیل وصائم الدہر باشند وحکما گفتہ اند کہ تہذیب اخلاق راہیست روشن کہ

[1] غالب ہے کلمہ اُسکا اور بڑی ہے عظمت اُسکی ۱۲ [2] درود وسلام بھیجے خدا اُسپر اور اُسکی سب اولاد پر ۱۲ [3] البتہ تو بڑے خلق پر ہے ۱۲ [4] بھیجا گیا ہوں مین کہ پوری کرون خوبیان اخلاق کی ۱۲ [5] عادت ڈالو اخلاق خدا کی ۱۲ [6] رات بھر کے جاگنے والے اور ہمیشہ کے روزہ رکھنے والے ۱۲

جز بانهاج آن منهاج بسر منزل شرف سرورے نتوان رسید و جز بسلوک آن طریق رخت از بادیه حیوانیت بدار الملک انسانیت نتوان کشید ثنوی

هر که در و سیرتِ نیکو بود	آدمے از آدمیان او بود
نیکی مردم نه نکو روئیست	خوے نکو مایهٔ نیکوئیست

و اخلاق ستوده و اوصاف پسندیده از همه افراد آدمیان زیبا و مستحسن مے نماید خصوص از جماعتی که بحکم وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ زمام اختیار بقبضهٔ اقتدار از ایشان باز داده و بمفتاح عنایت بغایت تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ ابواب سلطنت بر روے ایشان کشاده بیت

خوبی اخلاق کان دنیا و دین راز یورست	یا فقیری خوش بود یا پادشاهی خوشترست

والحمد لله که حضرت پادشاه دین پناه مظهر انوار السلطان ظل الله دارا ے جمشید فر فریدون خورشید منظر صاحبقران اسکندر مکان مرکز دائرهٔ امن و امان مُمَهِّدُ قَوَاعِدِ السَّلْطَنَةِ الْبَاهِرَةِ مُشَيِّدُ مَعَاقِدِ الْخِلَافَةِ الزَّاهِرَةِ ثنوی

ابو الغازی آن شاه صاحبقران	که داد دست دوران بدستش عنان
جهاندار جم قدر گیتی پناه	که خورشید ملک ست و ظل الله
مُعِزُّ الوریٰ مالک الخافقین	شهنشاه آفاق سلطان حسین

خلد الله تعالیٰ ظِلَالَ خِلَافَتِهِ وَاَبَّدَ نَوَالَ عَاطِفَتِهِ وَرَافَتِهِ بَيْنَ الْاَنَامِ اِلٰى قِيَامِ السَّاعَةِ و

سلہ اور تیرا پروردگار پیدا کرتا ہی جو چاہتا ہی اور چن لیتا ہی ۱۲ سلہ تو دیتا ہی ملک جسکو چاہتا ہو ۱۲ سلہ بادشاہ سایہ خدا کا ہو سلہ قواعد سلطنت کے پھیلانے والے اور خلافت روشن کے مشکل کامون کو آسان کرنے والے ۱۲ سلہ عزت دینے والا خلق کا بادشاہ دونون طرف یعنی مشرق و مغرب کا ۱۲ سلہ ہمیشہ رکھے اللہ تعالی سایۂ خلافت اسکا اور ہمیشہ رکھے بخشش اور

ساعة القیام و اولاد امجاد کامگار نامدار آن حضرت که هر یک مهر سپهر دولت و جهانبانی و سیارهٔ اوج سلطنت و کشورستانی اند و از اخلاق سنیه و اوصاف رضیهٔ مرضیه بقسمی اجزل و سهمے اشمل بهره یافته اند و عنان عاطفت عالی بصوب اکتساب محامد و معالی تافته فرد

شده چون آفتاب عالمگیر	هر یکے در مکارم اخلاق

علی الخصوص حضرت شاهزادهٔ عالمیان نقاوهٔ زمرهٔ آدمیان گوهر یکتای دریاے عظمت و بختیاری اختر نور افزای سمای ابهت و شهریاری فرازندهٔ اعلام دین و دولت فروزندهٔ رخسار ملک و ملت مثنوے

گلبن این روضهٔ فیروزه رنگ	شاه قوی طالع و فیروز جنگ
تیغ زن تارک لشکر کشان	داغ نه ناصیهٔ سرکشان

خلاصة اعاظم السلاطین زبدة اماجد الملوک و الخواقین قطعه

در مقام احترام از زمرهٔ خدام اوست	شاه بو المحسن معین ملک و ملت کافتاب
ابلق ایام رام رائض احکام اوست	شهسوار عرصهٔ رفعت که در میدان قدر
لاجرم امروز منشور شرف بر نام اوست	چون نشان دل بتوقیع انابت زد رقم

خلد الله تعالی ملکه و اجری فی بحار السلطنة فلکه آوازهٔ توبه و انابت و انصاف و عدالت او باستماع اقاصی و ادانی رسیده و صیت مکارم اخلاقش در اطراف آفاق شائع گشته ع بهر طرف که نهی گوش مدح او شنوی + و از جمله صورتے که موجب سرفرازی و

روشن ۱۲ | بڑا ۱۲ | حصہ ۱۲ | خوب و پسندیدہ ۱۲ | طرف ۱۲ | بزرگان ۱۲ | حکم ۱۲ | دوانندہ

لے خلاصہ بڑے بادشاہوں کا ۱۲ سے برگزیدہ بزرگ بادشاہوں اور خاقانوں کا ۱۲ سے ہمیشہ رکھے اللہ ملک اُسکا اور جاری کرے سلطنت کے دریاؤں میں کشتی اُسکی ۱۲ کہ بزرگان ۱۲ ھ خردان ۱۲

نیکنامی دنیا و سبب ازدیاد کرامت و سعادت عقبی تواند بود استرضای جانب
حضرت سلطنت پناهی ست که بوقتیکه موجبات وحشت و اسباب رعب و
دہشت بجہت وقوع بعضی وقائع و حالات قائم بود وصول او بملازمت بارگاه
عالم پناه حضرت اعلی رالبغایت مستبعد می نمود بمجرد اشارتی که از حضرت جم جاهی
ظل الٰهی شرف صدور یافت آن حضرت از دار الملک مرو که مستقر عز و جلال بود
توجه نموده باندکی از خواص خدم بے دہشتی و وحشتی عازم پایهٔ سریر خلافت مصیر
گشت و سخن جمعی که در صدد ابا و امتناع بوده باشد بسمع قبول اصغا نا نموده
اطاعت والد بزرگوار رفیع المقدار را که بحکم اَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ مقترن
بفرمان برداری حضرت باری ست بر همه اختیار فرموده بعد از مدت متمادی مفارقت
چون دیدهٔ یعقوب کنعان کمال بنور جمال آن یوسف مصر عزت و جلال روشن شد
صدای تهنیت و ندای مبارکباد از هر گوشه بگوش گردون رسیدن گرفت رباعی

فیاض ازل زفیض بے اندازه	رباعی	انداخت ز مقدمش بشهر آوازه
شد باغ مراد ازان بشارت خرم		شد کشت امید ازان رسیدن تازه

چون شاهزاده بدین صفت از سائر اقران سمت امتیاز یافته بانظار عواطف
سلطانی ملحوظ و از آثار مراحم بیکرانهٔ خاقانی محتظی و محظوظ گشت مژدهٔ امن و امان
بمسامع عالمیان رسیده و نسیم بهجت و مسرت از ریاض نشاط و راحت بر
صدور آدمیان وزیده قطعه

سینها ۱۲

۱ یه که شکر کر میرا اور اپنے ماں باپ کا ۱۲ ۲ مبارکباد ۱۲ ۳ نزدیکان و امثال ۱۲ ۴ علامت و نقش ۱۲ ۵ بهره مند ۱۲

شکر خدا کہ شام امید زمانہ را	صبح طرب ز مطلع عز و شرف دمید
ہر ناوک دعا کہ کشادند اہل راز	از بازوی نیاز ہمہ بر ہدف رسید

اصاغر و اکابر زبان بدعای جانفزای آن سرو چمن سرفرازی کشودند و خواص و عوام بادای ثنا و آفرین آن مہر فلک عز و تمکین توجہ نمودند فقیر حقیر حسین الکاشفی المشہور حسین الواعظ نیز احرام طواف حریم بارگاہ سدرہ اشتباہ آنحضرت بستہ بسعادت تقبیل انامل دریا فواضل مستسعد گشت و بعد از عرض دعا چون لمعات اخلاق ربانی کہ از صفحات احوال آن زبدۂ نوع انسانی لامع و ساطع بود بنظر تحقیق و تدقیق مشاہدہ نمود خواست کہ بطریق دعاگوئی و دولتخواہی دو کلمہ از اخلاق ستودہ و اوصاف حمیدۂ ملازمان آنحضرت بر ورق بیان مسطور گرداند تا دستور العمل اولاد سلاطین و ابنای خواقین باشد پس تحریر این رسالہ کہ باخلاق محسنی مسمی گشتہ اقدام نمود و التوفیق من الملک المعبود و قبل از شروع بموقف عرض میرساند کہ چون آدمیان مدنی بالطبع اند یعنی ایشان را از اجتماع و ائتلاف بایکدیگر چارہ نیست و امزجہ و طباع مختلف اند ہر مزاجی را اقتضاے و ہر طبعے را مقتضائیست پس در میان ایشان قانونی باید کہ بران قانون بایکدیگر معاش کنند بطریقے کہ بہیچکس حیفی نرود و آن قانون شریعت ست کہ تعیین اوضاع آن بروحی الٰہی باشد و واضع آنرا پیغامبر گویند و چون پیغامبر قانونے و قاعدۂ بنہد کسی باید کہ آن قانون را بقدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگذارد کہ کسے

(حواشی بین السطور: مقصد ۱۲ — گرد پھرنا ۱۲ — پوروں ۱۲ — چمکیاں ۱۲ — روشنیان ۱۲ — دولتخواہی ۱۲ — بیٹھنے ۱۲ — کھڑے ہونے کی جگہ ۱۲ — الفت کرنا ۱۲ — خواہش ۱۲ — ظلم ۱۲ — اطوار ۱۲)

۱؎ گرد اگرد خانہ ۱۲ ۲؎ اور توفیق بادشاہ معبود کی طرف سے ہو ۱۲ ۳؎ مدنی الطبع اُسے کہتے ہیں کہ اسباب معیشت میں اوروں کا محتاج ہو ۱۲

از حد و دآن تجاوز نکند و این کس را پادشاه خوانند پس درجهٔ پادشاهی نبوت ست چه نبی واضع شریعت ست و پادشاه حامی و حافظ آن و ازینجا گفته اند الملک والدین توأمان درین معنی واقع شده

نظم

نزد خرد شاهی و پیغمبری — چون دو نگینند و یک انگشتری
گفتهٔ آنهاست که آزاده اند — کاین دو ز یک اصل و نسب زاده اند

لهذا حق سبحانهٔ تعالی بعد از امر بطاعت خود و اطاعت پیغمبر خود بفرمان برداری ملوک و سلاطین فرمود که اَطِیعُوا اللّٰهَ وَاَطِیعُوا الرَّسُولَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْکُمْ پس پادشاه باید که متخلق باخلاق صاحب شریعت باشد تا حفظ حدود شرع بشرائط آن تواند کرد و دیگر باید که تامل فرماید که چون حق تعالی درباره وی اینچنین کرامتی ارزانی داشته او را بر طائفهٔ از بندگان خود حاکم ساخته و رایت عظمت او را در ساحت تعز من تشاء برافراخته و ارادت ازلی افسر اختیار بر فرق اقتدار او نهاده و مشیت لم یزلی زمام امر و نهی جمعی از آفریدگان بقبضهٔ تصرف او باز داده هر آئینه باید که ذات عالی خود را بصفات ستوده و سمات پسندیده موسوم و موصوف گرداند و پادشاه را رعایت چهل صفت لازم ست که بعضے از ان میان وی و حق سبحانه و تعالے باشد و برخی میان وی و خلق و این چهل صفت در چهل باب آورده شد بعبارت فارسی خالی از تکلف منشیان و تصلف مترسلان و در هر باب از روایات و حکایات انچه وقت اقتضا فرموده زبان بدان مسامحت نمود و رقم ثبت یافت

له پادشاہی اور دین دو بچے ایک پیٹ کے ہین ۱۲ سے فرمانبرداری کرو خدا کی اور حکم مانو پیغمبر کا اور حاکمون کا کہ تم مین سے ہین ۱۲ سے عزت دیتا ہے تو جسے چاہے ۱۲ سے لاف زنی ۱۲

باب اول

و من الله الاعانة و التوفیق

اور خدا کی طرف سے مدد اور توفیق ہے ۱۲

باب اول در عبادت

و آن پرستش حق سبحانه تعالی باشد باداے فرائض و واجبات و ترک قبائح و (برائیاں ۱۲)

محرمات و انقیاد اوامر و نواہی و اتباع سنن حضرت رسالت پناہی صلے اللہ علیہ وسلم ۱۲ و مقرر ست کہ
عبادت حق سبحانہ و تعالے در دنیا واسطہ سلامت ست و در عقبے رابطۂ نجات و
(حرام چیزین ۱۲ — پیروی ۱۲)

کرامت بیت

سرمایۂ سعادت دنیا عبادت ست	پیرایۂ کرامت عقبی عبادت ست

پس پادشاہ را باید کہ صفحۂ احوال خود را برقم عبادت بیاراید تا خداوند تعالے بدہد
او را انچہ در دنیا و آخرت شاید بکار آید و فرمان برداری خدای بر حسب فرمان دہی
خود لازم باید شناخت و روزہا بکار مردم و شبہا بکار خود باید پرداخت آوردہ اند
کہ حضرت مرتضے علی رضی اللہ عنہ در زمان خلافت روزہا بساختن مہمات
خلائق مشغول بودی و شبہا بعبادت و طاعت خالق اشتغال نمودی گفتند لے
امیر چرا این ہمہ رنج و محنت بر خود روا میداری نہ بروز آسایشے و نہ بشب
آرام فرمود کہ اگر در روز بیاسایم رعیت ضائع ماند و اگر در شب بیارامم
فردائے قیامت من ضائع مانم پس روز مہم مردم می سازم و شب بکار حق
می پردازم یکی از سلاطین ہرات از شاہ شجاع قدس سرہ التماس نمود کہ مرا
وصیتے کن شاہ گفت اگر نجات دنیا و درجات آخرت میخواہی شبہا بدرگاہ
الٰہی داد گدائے میدہ و روزہا در بارگاہ خود بداد گدایان میرس قطعہ
(درست کرنا ۱۲ — آرام ۱۲)

چون بندگان حق ہمہ فرمان بر تواند	تو نیز بندگی کن و فرمان حق ببر
ہر پادشہ کہ خدمت حق را کمر ببست	بندند خلق ہم زپئے خدمتش کمر

لے خوش رہے اللہ آنسے ۱۲ لے پاک کیا جاے راز اسکا ۱۲

وچون خوی رعیت تابع خوی بادشاہ ہست کہ اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِم[1] پس ہرگاہ بادشاہ میل طاعت و عبادت کند رعیت نیز بدان کار راغب[2] و مائل شوند و برکات عبادات رعایا نیز بروزگار او واصل[3] و متواصل[4] گردد

باب دوم در اخلاص

و آن پاک ساختن عمل ست از ریا[5] و غرض و سائر علل[6] و راست کردن نیت با خدای عز و جل بیت

ہر کہ با اخلاص قدم میزند	عیسی وقتست کہ دم میزند

پس باید در ہر کاری کہ سازد نیت او طلب خوشنودی حق سبحانہ باشد نفس خود را در ان دخل ندہد کہ غرضہای نفسانی عملہای حقانی را تباہ کند آوردہ اند کہ یکے از خلفای خراسان فرمودہ اند تا بے ادبے را (یاے وحدت ۱۲) در موقف سیاست داشتہ تازیانہ میزدند آن شخص در اثنای آن حال زبان وقاحت (بے شرمی ۱۲) بکشاد و خلیفہ را دشنام داد خلیفہ امر کرد تا دست (یعنے خدام ۱۲) از و باز داشتند و او را آزاد کردند یکے از خواص بارگاہ خلافت پرسید در محلے کہ تادیب آن شوخ چشم بے شرم زیادت بایستے سبب بخشیدن و آزاد کردن چہ بود خلیفہ گفت من او را برای خدا ادب میکردم چون مرا ناسزا گفت نفس من از ان متغیر و متاثر (اثر پذیر ۱۲) شد و در صدد انتقام (بدلہ لینا ۱۲) آمد نخواستم کہ در کار حق سبحانہ نفس را دخل دہم کہ این صورت از شیوۂ (پے ۱۲) اخلاص دور ست و صاحب عمل غرض آمیز از فضیلت ثواب محروم و مہجور نظم

---

[1] آدمی اپنے بادشاہ کی راہ پر ہیں ۱۲ [2] چاہنے والے ۱۲ [3] پہونچنے والے ۱۲ [4] ہمیشہ پہونچنے والے ۱۲ [5] دکھانے کو کام کرنا ۱۲ [6] جمع علت ۱۲

از سخنش آتش من تیز شد	کار الٰہی غرض آمیز شد
داعیۂ نفس چو بنمود رو	معنی اخلاص نماند اندرو
کار کز اخلاص نشد بہرہ ور	ترک چنان کار سزاوار تر

باب سوم در دعا

وآن عرض نیاز ست بدرگاہ الٰہی و درخواستن مرادات از فیض وفضل نامتناہی و ہر صاحب دولتے را کہ کلید دعا بدست آمد ہر آئنہ بوعدۂ اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ در اجابت بروے وے کشادہ میشود و دعا یا برای تحصیل منفعت ست یا براے دفع مضرت وسلاطین را از ہر دو نوع چارہ نیست یکے جلب منافع کہ نظام ملک و قوام سلطنت ست ہر آینہ آنرا بزاری و نیاز از حضرت غنی کارساز درخواست باید نمود تا بفراغت بر سر مہمات متمکن تواند بود بیت

بر مسند ناز سے کے نشیند براد	آن کس کہ رہ نیاز بر دل نکشاد

دوم دفع مکارہ و مضار کہ آن ہجوم خصم و غلبۂ دشمن باشد یا بلا ہای دیگر چون آلام واسقام وآن نیز جز بتضرع و بکا و زاری و دعا منع دفع نگردد چنانچہ حضرت مولوی رومی قدس سرہ در مثنوی فرمودہ نظم

ای کہ خواہی کز بلا جان واخری	جان خود را در تضرع آوری
با تضرع باش تا شادان شوی	گریہ کن تا بے دہان خندان شوی
کین تضرع را بر حق قدرہاست	وان بہا کانجاست زاری را کجاست

لہ دعا مانگو مجھسے کہ قبول کرون مین تمہاری دعا ۱۲ سلہ جمع مضر یعنی نقصانہا ۱۲ سلہ مول لے تو یعنی چھڑا لے تو

باب سوم

ای خوشا چشمے کہ آن گریان اوست آخر ہر گریۂ ما خندہ ایست	وی ہمایون دل کہ آن بریان اوست مرد آخر بین مبارک بندہ ایست

در اخبار آمدہ کہ دعای پادشاہ عادل مستجاب ست ہر تیر دعا کہ سلطان عدالت شعار بر کمان امکان نہادہ بشست درست اخلاص بگشاید بیشک بہدف اجابت و نشانہ استجابت میرسد آوردہ اند کہ در شہرے از بلاد اسلام چند شبانہ روز متصل باران بارید بمثابہ کہ کارہا بر مردمان دشوار شد و راہ آمد و شد فرو بستہ گشت مفر لہا روی بویرانی نہاد و دغدغہ در خاطر خرد و بزرگ افتاد جمعے از اہل تنجیم میگفتند کہ از نظرات فلکی استدلال میتوان کرد کہ تمام این شہر بواسطۂ کثرت آب خراب خواہد شد مردم دل از خان و مان برداشتند و جزع و فزع در خلائق افتاد چون کار از حد گذشت و طاقت طاق شد رجوع بسلطان کردند او مرد عادل و پاکیزہ سیرت بود اہل شہر را تسلی داد و خود بخلوت در آمد و روے نیاز بر خاک نہاد و گفت بار خدایا ہمہ خلق بر خرابی این شہر اتفاق کردہ اند تو قادری کہ تصور ایشان را باطل کنی و آثار قدرت خود بخلاف انچہ در خیالہا میگذرد ظاہر گردانی فی الحال باران منقطع شد و آفتاب بر آمد و این دلیل روشن ست کہ چون پادشاہ پاک اعتقاد بود و دل او بارعیت راست باشد ہر دعا کہ دربارۂ خود و ایشان کند شرف اجابت اقتران می یابد قطعہ

پادشاہے کہ نہاد از رہ لطف ہر چہ میخواہی از و خواہ کہ او	بر سرت افسر شاہنشاہی دہدت ہر چہ از و مے خواہی

باب چهارم در شکر

و آن سپاس و ستائش باشد منعم را بانعام او و چون نعمت سلطنت بزرگترین
نعمتهاست پس سلطان باید که بشکر گذاری و سپاس داری این نعمت قیام نماید
و شکر هم بدل باشد و هم بزبان و هم باعضا و جوارح[1] اما شکر بدل آنست که منعم
حقیقی را بشناسد و داند که هر نعمتی که بدو رسیده از فیض بیغایت و لطف
بی نهایت اوست اما شکر بزبان آنست که پیوسته حق را یاد کند و کلمهٔ الحمد لله
بسیار گوید که گفتن این کلمه وفاست بشکر نعمت اما شکر بجوارح آنست که قوت
آن نعمت را در طاعت منعم صرف کند و هر عضوی را از اعضا بطاعتے که بدان
عضو مخصوص ست مشغول گرداند مثلاً طاعت چشم آنست که نظر در مخلوقات
بعبرت[2] کند و در علما و صلحا بنظر عزت بنگرد و در ضعفا و زیردستان بشفقت نگاه
کند و طاعت گوش استماع کلام الٰهی و اخبار[3] حضرت نبوی علیه[4] الصلوٰة والسلام
و قصص اکابر دین و پند و نصائح مشائخ و اهل یقین ست و طاعت دست
احسان با فقیران و محتاجان و طاعت پای رفتن بمساجد و معابد و مزارات
اولیا و تفقد (جویائی ۱۲) درویشان خالص و گوشه نشینان بی طمع و زیارت علما و علی هذا (برین قیاس ۱۲)
چون بحکم لئن[5] شکرتم لازیدنکم شکر گزاری سبب زیادتی نعمت ست حق سبحانه
ملک و مال و جاه و جلال او را زیادت گرداند بیت

[1] یعنی اعضا ۱۲ [2] پندپذیری ۱۲ [3] حدیث ۱۲ [4] اُنپر درود و سلام ۱۲ [5] تحقیق مقرر اگر شکر کروگے زیاده دونگا مین تمکو ۱۲

شکر سو شہر سعادت برد ‌ ‌ ‌ ‌ ہر کہ کند شکر زیادت برد

آوردہ اند کہ سلطان سنجر ماضی انار اللہ برہانہ در دیہے میگذشت خرقہ پوشی بر سر راہ او ایستادہ بود سلام کرد و سلطان چیزی میخواند سر در جنبانید و بزبان جواب وے نگفت درویش گفت اے شاہ سلام کردن سنت ست و جواب سلام باز دادن فرض من سنت بجاے آوردم تو چرا ترک فریضہ کردی سلطان از روے انصاف و صلابت اسلام عنان باز کشید و باعتذار در آمدہ فرمود کہ ای درویش بشکر گزاری مشغول بودم از جواب سلام تو غافل گشتم درویش گفت کرا شکر میگفتی گفت خداے را کہ منعم مطلق است و ہمہ نعمتہا دادۂ اوست و ہمہ عطاہا فرستادۂ او فرد

از ماہ تا بماہی و از عرش تا بفرش ‌ ‌ ‌ ‌ ہر ذرۂ از و شدہ مستغرق نعم

افادہ

درویش پرسید کہ بچہ نوع شکر میگفتی سلطان جواب داد کہ بکلمۂ الحمد للہ رب العالمین کہ شکر جمیع نعمتہا درین کلمہ مندرج ست درویش گفت ای سلطان تو طریقہ سپاسداری نمیدانی و وظیفۂ شکر گزاری بجاے نمی آری شکر تو باید کہ بقدر فیضان نعمت الٰہی و ترادف موہبت (بخشش ۱۲) نامتناہی باشد کہ روزگار دولت ترا حاصل و ایام شوکت ترا شامل ست و شکر تو ہمین باشد کہ یک نفس عندلیب نغمہ سرای زبان را بر گلبن الحمد للہ مترنم داری پس شکر سلاطین کہ در حضرت مالک الملک موقع قبول یابد و بدرجۂ الشاکر یستحق المزید مترقی شود آنست کہ بر ہر چہ داری شکری کہ مناسب آنست بجاے آری سلطان سنجر التماس نمود کہ مرا بران مطلع گردان درویش گفت شکر سلطنت

(پیاپے ہونا ۱۲) (بلند ۱۲)

ل روشن کرے اللہ دلیل اسکی ۱۲ ؎ سب تعریف خدا کو کہ رب سارے جہان کا ہے ۱۲ ؎ شکر کرنیوالا لائق زیادتی کے ہو ۱۲

عدل ست بر عموم عالمیان و احسان بر جمیع آدمیان و شکر فسحت مملکت و سعت عرصهٔ ولایت طمع ناکردن در املاک رعیت و شکر فرمان روائی حق خدمت فرمان بران شناختن و شکر بلندی بخت و بسیاری اقبال بر افتادگان خاک مذلت و ادبار رحم کردن و شکر معموری خزانهٔ صدقات و خیرات را جهت اہل استحقاق مقرر داشتن و شکر قدرت و قوت بر عاجزان و ضعیفان بخشودن و خوشنودی کردن و شکر صحت بیماران ستم رسیده را از قانون عدل شفای کلی ارزانی فرمودن و شکر بسیاری لشکر و سپاه آسیب ایشان از مسلمانان دور ساختن و شکر عمارتهای عالی و باغهای بهشت آئین مساکن و منازل رعیت را از نزول خدم و حشم معاف داشتن و خلاصهٔ شکر گزاری آنست که در خشم و رضا جانب حق فرونگذاری و آسایش خلق را بر آسایش خود مقدم داری بیت

نیاساید اندر دیار تو کس	چو آسایش خویش خواہی و بس

سلطان ذوق سخنان درویش دریافته خواست که از مرکب فرود آید و وی را دلنیارت کند چون درنگریست هیچ جا درویش را ندید و هیچکس از وے نشان نداد بفرمود تا این کلمات را آب زر نوشتند و دستور العمل روزگار خود ساخت شعر

پند حکیم صیقل آئینهٔ دل ست	مقصود هر دو عالم ازان پند حاصل ست

باب پنجم در صبر

و آن شکیبائی باشد بر مکاره و بلیاتے که از حق تعالے به بنده میرسد و صبر صفتے بغایت

مقبول و مرضی ست و منقبت صبر همین بس ست که بمضمون اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِیْن عون الٰهی در دنیا با ایشان باشد و بفحوای اِنَّمَا یُوَفَّی الصّٰبِرُوْنَ اَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَاب مزد ایشان در عقبیٰ بسیار و بی پایان در اخبار آمده است که حق سبحانهٗ وحی فرستاد بحضرت داؤد علیٰ نبینا و علیه السلام که ای داؤد تکلف نمای تا اخلاق مرا پیرایهٔ روزگار خود سازی و از جملهٔ صفات کبریای من یکی آنست که صبورم بیت

صبر بهتر مرد را از هر چه هست	تا بیابد بر مرادِ خویش دست

هر که در تیرباران حوادث سپر صبر در سر در کشد هر چند خواهد زود تر خدنگ امیدش بهدف مراد برسد زیرا که صبر مفتاح فرج ست و در خانهٔ راحت جز بدین کلید نگشاید قطعه

کلید درِ گنج مقصود صبر ست	درِ بستهٔ آن کس که بگشود صبر ست
چو خارا ی کوه و چو دیبای گردون	لباسی که هرگز نفرسود صبر ست

در کلمات ملوک ترکستان آورده اند که افراسیاب به اُمرای خود گفت که بهیئت و هیکل مردان خود و اُبهت و شوکت ایشان فریفته مشوید و بلافی که زنند و دعوی که کنند مغرور مگردید تا وقتیکه ایشان را بیازمائید بصبر و پائداری که اگر بر محک صبر تمام عیار ند ایشان را بمردی و مردانگی اعتبار نمائید بیت

نه بدعوی ست قدر و قیمت مرد	قیمت مرد صبر باید کرد

آورده اند که روزی یکی از اُمرا پیش پادشاهی ایستاده بود و شاه با او در مهمی مشاورت میفرمود قضارا کژدمی در پیراهن وی افتاده بود و هر ساعت او را نیشی میزد

۱ البتہ اللہ صبر کرنے والون کے ساتھ ہی ۱۲ ۲ اسکے پورا ہی دیئے جائینگے صبر کرنے والے اجر اپنا بے حساب ۱۲ ۳ اسکے ہمارے نبی اور اُن پر سلام ۱۲ ۴ تیرباران باضافت مقلوب یعنی باران تیر یعنی بہم ریختن سهام بکثرت ۱۲ ۵ یعنی بسیار جلد ۱۲ ۶ یعنی تیر ۱۲

دبہ نیش زہر آلود خود برنج وشدت بدو میرسانید چندانکہ نیش کژدم انکار بفتاد و ہر زہری که داشت بکار بردو آن امیر مطلقا دران مشاورت قطع سخن و تغیر احوال خودنکرد وسخنش از ازقانون عقل وقاعدۂ حکمت انحراف نیافت تا بخانۂ خود آمد و آن کژدم را از جامہ خود بیرون کرد این خبر بپادشاہ رسید متعجب[تعجب کرنا ۱۲] شد و متحیر گشت چون روز دیگر آن امیر بملازمت آمد سلطان فرمود کہ دفع ضرر از نفس واجب ہست تو چرا دیروز آزار و رنج کژدم را از خود مندفع نساختی جواب داد کہ من آن نیم کہ شرف مکالمۂ چون تو پادشاہی را بسبب الم زہر[بچھو ۱۲] کژدمی قطع کنم و اگر امروز در مجلس بزم بر نیش کژدمی صبر نتوانم کرد فردا در معرکۂ رزم بہ تیغ زہر آب دادۂ دشمن چگونہ صبر توانم کرد پادشاہ را سخن او خوش آمد و مرتبہ و رتبۂ او را بلندتر گردانید و بدان مقدار صبر کہ کرد بمراد و مقصود کلی رسید بیت

گر رسد[۱] چو نوح نبی ہست صبر بر طوفان	بلا بگردد و کار ہزار سالہ برآید

باب ششم در رضا

و آن خوشنودی باشد بہر چہ از قضای خداوند سبحانہ بہ بندہ رسد و بباید دانست کہ تیر قضا را ہیچ سپری شایستہ تر از رضا[حکم ۱۲] نیست ہر کہ سر بر آستانۂ رضا و تسلیم نہاد زود بر صدر مسند سروری و سرافرازی تواند نشست قول او تعالی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُمْ وَرَضُوْا عَنْہُ[۲] مؤید این حال ہست و منقبت اَلرِّضَاءُ بِالْقَضَاءِ بَابُ اللّٰہِ الْاَعْظَمِ[۳] مصدق این مقال شعر

تقدیر چو سابق ست تعلیم چہ سود	جز بندگی و رضا و تسلیم چہ سود

آوردہ اند کہ یکی از انبیای کرام علی نبینا و علیہ السلام در مناجات خویش

[۱] از بحر مجتث مثمن مخبون مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن ۱۲ [۲] خوش ہوا اللہ اُنسے اور خوش ہوئے وہ اللہ سے ۱۲ [۳] رضی رہنا قضا سے بڑا دروازہ خدا کا ہے ۱۲

میگفت الٰہی راہ نمای مرا بعلمے کہ سبب خوشنودی تو باشد خطاب رسید کہ خوشنودی من از تو موقوف ست بخوشنودی تو از قضای من چون تو از قضاے من راضی باشی من ہم از تو راضی باشم بیت

ہر کہ راضی شد از قضاے خدا	بہرہ مے یابد از رضاے خدا

دلی کہ بنور رضا روشن شد از مقدرات الٰہی روے نہ پیچد و با مقتضیات قضا الفت گیرد و ہر چہ از اقتضای قدر بدو رسد بخوشدلی و رغبت تمام در پذیرد و ہر آئنہ بدین سبب اندوہ و ملال پیرامن خاطر او نگردد و ہموارہ شادکام و خوشدل گذراند نظم

ہر عزیزے کہ با رضا خو کرد خوش در آمیز از صفاے ضمیر	فرح و عیش روے با او کرد با قضا و قدر چو شکر و شیر

باب ہفتم در توکل

و آن دل بر داشتن ست از اسباب و بحضرت مسبب الاسباب توجہ نمودن و کفایت کارہای خود را از حق سبحانہ طلبیدن و ہر کہ کار خود بخدای تعالےٰ تفویض نماید و در ہر چہ پیش آید اعتماد بر کرم الٰہی کند ہمہ کارہاے او بر وفق دلخواہ ساختہ و پرداختہ گردد مصرع تو با خدای خود انداز کار دل خوش دار + و پادشاہ را لازم ست کہ در ہمہ حال رسم توکل فرو نگذارد تا عنایت الٰہی کارہای او را چنانچہ باید و شاید بر آوردہ گرداند آوردہ اند کہ روزے پادشاہے از عالمے پرسید کہ تقرب مرتبت اہل ایمان در چند چیز ست گفت در دو چیز یکی در اداے نماز دیگر توکل بر کرم کارساز حقیقی پادشاہ بنای کار خود برین دو چیز نہاد و این دو خصلت را عادت کرد ناگاہ او را دشمنی پیدا آمد با لشکر گران و سپاہ بے پایان روی بدار الملک

باب ہشتم

دی آورد او نیز با سپاہے کہ داشت متوجہ خصم شد چون نزدیک یکدیگر رسیدند و مہم بر حرب[1] قرار گرفت شبی کہ فردائے روز آن مصاف[2] مقرر بود آن بادشاہ ہمہ شب نماز میکرد یکی از ارکان دولت گفت اے ملک بیاسای کہ فردا روز مصاف ست گفت من امشب کار خدا میکنم فردا کار با دست خداست ہرچہ خواہد کند مرا با آن ہیچ کاری نیست گفت پس تہیۂ[3] با اسباب حرب کن و معرکۂ قتال را آمادہ باش گفت زرۂ توکل پوشیدہ ام و کار خود را بہ لطف و کرم پروردگار باز گذاشتہ فرد

ما کار خویش را بخداوند کار ساز	بگذاشتیم تا کرم او چہا کند

علی الصباح کہ مصاف راست شد و ہر دو لشکر در برابر یکدیگر صف کشیدند مدد الٰہی از عرصۂ وَاَنْزَلَ جُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْہَا در رسید شعر

لشکر تائید حق از ملک غیب آمد برون	رایت اعدائے او فی الفور گشتہ سرنگون

فی الحال کہ چشم سپاہ خصم بر چتر و رایت پادشاہ با توکل افتاد عنان اختیار از قبضۂ اقتدار ایشان بیرون رفتہ و ہیبتے و صلابتے در دل ایشان پدید شد کہ ہزیمت[5] را غنیمت شمردند و بی آنکہ حربے واقع شود و کار زارے دست دہد روے بگریز نہادند و از شر دشمن خلاص شد بیت

صبح ظفر از مشرق امید بر آمد	اصحاب غرض را شب سودا بسر آمد

باب ہشتم در حیا

و آن خصلتے شریف و سیرتے مقبول ست و حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم

[1] لڑائی ۱۲ [2] صف آرائی ۱۲ [3] آمادگی ۱۲ [4] اور اتارے لشکر کہ نہ دیکھا تمنے انکو ۱۲ [5] بھاگنا ۱۲

حیارا شاخی از درخت ایمان گفته که اَلْحَیَاءُ شُعْبَةٌ مِّنَ الْاِیْمَانِ وحیا از شرائط نظم عالم ست اگر صفت شرم از میان برافتد و هیچکس را از هیچکس شرم نباشد مناظم جهان خلل پذیرد و مصالح خلائق از یکدیگر فرو ریزد امّا صفت حیا نمیگذارد که هر کس هر چه خواهد بکند بیت

صف شکن قلب مناهی حیاست	راهزن خیل ملاهی حیاست

پس معلوم شد که خاص و عام را از حیا فائدهٔ تمام ست و بی تاب آفتاب حیا ثمرات اخلاق نارسیده و خام شعر

گر حیا نبود برافتد رسم عصمت از میان	در حجابی در میان ست از تقاضای حیاست

و یکی از اقسام حیا حیای جنایت ست یعنی گنهگار از کردار خود شرم دارد چنانچه حضرت آدم صفی علی نبینا و علیه السلام چون در بهشت گندم تناول نمود و لباسهایی که پوشیده بود از تن او فرو ریخت او بچپ و راست میگریخت و در پس هر درخت پنهان مے شد خطاب رسید که ای آدم از ما میگریزی گفت نے بار خدایا از تو چگونه گریزم و کجا توان گریخت اما از خطای خود شرم میدارم مصرع که گر گناه ببخشند شرمسارے هست ◆ قسمے دیگر حیای کرم ست که کریم شرم دارد که خواهنده از درگاه او خجل باز گردد و در حدیث آمده که حضرت حق سبحانه و تعالی بصفت حیای کرم موصوف ست چون یکی از بندگان هر دو دست خود را در دعا بحضرت او رفع کند شرم دارد که دستهای او را از فضل و رحمت خود تهی باز گرداند بلکه نقد مراد بر کف آرزوی وی نهد بیت

محال ست اگر سر برین در نهی	که باز آیدت دست حاجت تهی

۱؎ شرم ایک شاخ ہے ایمان سے ۱۲ ۲؎ میانہ لشکر ۱۲ ۳؎ گناہ ۱۲ ۴؎ بچانا برائی سے ۱۲ ۵؎ برگزیدہ ۱۲ ۶؎ اللہ ہمارے نبی پر اور انپر سلام ۱۲

ونہایت کرم آنست کہ سائل ساازنزد خود شرمسار و منفعل باز نگرداند چنانچہ در اخبار آمدہ کہ در عہد مامون خلیفہ اعرابی بود کہ در شورہ زاری نشو و نما یافتہ و جز آب شور و تلخ ندیدہ و نچشیدہ بیت

مرغی کہ خبر ندارد از آب زلال	منقار در آب شور دارد ہمہ سال

وقتی در قبیلۂ اعرابی قحط افتاد و بضرورت جہت تحصیل توشہ از وطن مالوف[۱] و مسکن معہود[۲] بیرون آمدہ چون از شورستان درگذشت گذرش بر موضعے افتاد کہ خاک پاکش صالح زراعت بود و غدیرے دید کہ مقداری آب باران درو جمع شدہ وہبوب[۳] ریاح[۴] خس و خاشاک ازو دور ساختہ آبے در غایت صفا و لطافت[۵] بنظروے درآمد عرب ہیچ بار آب بر روے زمین ندیدہ بود متعجب شدہ وپیش آمدہ وقدری ازان آب بچشید در مذاقش بسے شیرین و خوشگوار نمود با خود گفت کہ من شنیدہ ام کہ حق سبحانہ و تعالے در بہشت آبی دارد شیرین کہ طعم آن ہرگز متغیر نگردد چنانچہ در قرآن آمدہ فیہا[۶] انہارٌ من ماءٍ غیر آسنٍ اگر غلط نکنم حق تعالے بر فقر و فاقہ من بخشودہ و بمزد گرسنگی و بیچارگی من این آب از بہشت بدنیا فرستاد حالا مصلحت در آنست کہ قدری ازین آب برداشتہ نزد خلیفۂ روزگار ببرم وا و ہر آئینہ در مقابلہ این خدمت دربارۂ من احسانے فرماید و من واہل بیت من ببرکت انعام خلیفہ از بلای قحط باز رہیم پس مشکی کہ ہمراہ داشت ازان آب پر ساختہ راہ بغداد پیش گرفت و روی بدار الخلافت نہاد وہنوز میان اعرابے و بغداد مسافتے ماندہ بود کہ

[۱] الفت کردہ شدہ ۱۲ [۲] معین ۱۲ [۳] ہوا کا چلنا ۱۲ [۴] جمع ریح ہوا ۱۲ [۵] پاکیزگی ۱۲ [۶] بہشت مین ایسی نہرین ہین کہ جنکا پانی نہین سڑتا ۱۲

کوکبہ حشمت و دبدبۂ عظمت مامون برسید اعرابی معلوم کرد کہ این خلیفہ است و عزم شکار
دارد فی الحال برسر راہ آمد و زبان بدعاگوئی و ثناخوانی بکشاد مامون بدو متوجہ شدہ پرسید
کہ ای اعرابی از کجا می آئی گفت از فلان بادیہ کہ اہل آن بغصہ قحط و بلای غلا[۱] درماندہ اند گفت
بکجا میروی گفت بدرگاہ تو آمدہ ام و دست تہی نیستم بلکہ تحفۂ دارم و ہدیۂ آوردہ ام کہ دست
آرزوی ہیچ کس در دنیا بدامن وصال او نرسیدہ و دیدۂ تمنای ہیچ مخلوقی جلوۂ جمال او
مشاہدہ نکردہ خلیفہ متعجب شد و گفت بیار تا چہ داری اعرابی مشک پیش آورد و گفت
ہذا ماءُ الجنۃ[۲] این آب بہشت ست کہ درین عالم کسے ندیدہ و نچشیدہ بیت

آب مگو شیرۂ شاخ نبات	در مزہ ہمشیرۂ آب حیات

مامون رکابدار را فرمود تا قدحی ازان آب بروی آورد آبی دید متغیر[۳] اللون
وکریہ الرائحہ[۴] و دسومت مشک اعرابی دروی اثر کردہ و رنگ و بوی آن تغیرے عجب
یافتہ خلیفہ قدری ازان بچشید و بفراست دریافت کہ صورت واقعہ چیست شرم کرم
رخصت نداد کہ پردہ از روی کار وی بردارد و گفت ای اعرابی راست گفتی این عجب
آبی لطیف و شربتی غریب ست این را بہر کس نتوان داد پس رکابدار را فرمود
تا قدح آب را در مطہرۂ[۵] خاصہ ریخت و مشک را در زاویہ انداخت و در محافظت
آن آب مبالغہ زیادہ از حد نمود پس روی باعرابی کرد کہ یا وجہ العرب تبرکے پسندیدہ
و تحفۂ زیبا کہ آوردۂ بگو کہ حاجت تو چیست و چہ مدعا داری گفت یا خلیفۃ المسلمین مردم
من از فاقہ و بینوائی در معرض تلف اند امید بفضل خدا و کرم تو دارم خلیفہ فرمود تا

[۱] گرانی [۲] یہ پانی جنت کا ہے [۳] بدلا ہوا رنگ [۴] بدبو [۵] چکنائی [۶] یعنی برتن پانی کا

ہزار دینار بدو دادند و گفت ای اعرابی این زرہا را بگیر و از ہمین جا باز گرد و در وطن خود بہ اعرابی زر گرفتہ فی الفور باز گشت یکی از خواص پرسید کہ حکمت درین چہ بود کہ ازین آب کسی را نچشانیدی و اعرابی را از ہمین موضع باز گردانیدی مامون فرمود کہ آن آبے بود ناخوش بد طعم اما بہ نسبت آبی کہ اعرابی بدان پرورش یافتہ بود او را آب بہشت می نمود شایستی[1] کہ چون یکی از شما قدری ازان آب بخوردی و بر سرکار[2] نارسیدہ اعرابی را بران کار ملامت کردی و طعنہ زدے و آن بیچارہ منفعل شدے و اگر او را از ہمین جا باز نگردانیدمے شاید پیشتر رفتے و آب دجلہ[3] را بدیدے و ازان آب عذب[4] لطیف بچشیدے از کردہ و آوردہ خود خجالت[5] زدہ گشتے ما شرم داشتیم کہ یکی نزد ما آید بوسیلہ از کرم ما توقعے نماید و گرد خجالت بر صفحہ احوال او نشستہ باز گرد د شعر

سخی را شرم مے آید کہ سائل	خجل[6] از در گہِ او باز گردد

قسمے دیگر حیای ادبست یعنی با آنکہ عملی باشد کہ بحسب شرع و عقل ارتکاب آن ممنوع نبود حیای ادب او را ازان اشتغال مانع شود چنانچہ نوشیروان در خانہ کہ گل نرگس بودی با زنان و کنیزکان خود مباشرت نکردی و گفتی کہ گل نرگس بچشمہای نگرندہ مے ماند و بحقیقت این صورت کہ از نوشیروان واقع شدہ حیا نیست زیرا کہ حیا آنست کہ ناشی از ایمان باشد و او آتش پرست بودہ بلکہ این صورت ادبیست کہ رعایت میکرد و چون ملوک اسلام مثل این صورتی مرعی دارند آن حیاے او ادب کل باشد نظم

دل کہ پُر از وصف حیا مے شود	آئینۂ نور خدا مے شود

[1] ہو سکتا تھا ۱۲ [2] باضافت و فتح سین و تخفیف را یا بالکسر و تشدید را ۱۲ [3] نام نہر بغداد ۱۲ [4] شیریں ۱۲ [5] شرمندگی ۱۲ [6] شرمندہ ۱۲ [7] پیدا ہونے والی ۱۲

دیده بے شرم پسندیده نیست	در نظر عقل خود آن دیده نیست

باب نهم در عفت

و آن احتراز باشد از ارتکاب[1] محرمات خصوصاً از شهوت حرام و این از جمله مکارم اخلاق ست و بزرگان گفته اند آدمی دو نسبت دارد یکی با ملائکه که بدان نسبت مائل است بعلم و عمل و زهد و تقوی و دیگری با بهائم[2] که بآن مناسبت حریص ست باکل (کھانا ۱۲) و شرب (پینا ۱۲) و وقاع (جماع ۱۲) و شرط عقل آنست که تا میتواند نسبت ملکی را قوت دهد و بجانب نسبت بهیمی میل ننماید بیت

از ملائک بهره داری وز بهائم نیز هم	بگذر از حظ (حصہ ۱۲) بهائم گز ملائک بگذری

پس هرگاه که حرص خوردن مستولی (غالب ۱۲) شود آدمی میان حلال و حرام فرق نکند همچنین بوقت غلبهٔ شهوت نیز میان نکاح و سفاح (زنا ۱۲) امتیاز ننماید پس عفت عبارت از انست که بوقت آنکه شهوت غالب گردد عنان (باگ ۱۲) نفس باز کشیده دامن همت را از لوث (آلودگی ۱۲) حرام پاک دارد و جز بوجه شرع برین صورت اقدام ننماید و نظر از عملهاے ناشایست فرو بندد تا درهاے خیر و صلاح و فیروزی و فلاح بروی کشاده گردد و چون بادشاه بصفت عفت (پارسائی ۱۲) آراسته باشد هر آئینه ظلم و فسق و فجور از عرصهٔ مملکت او دور شود و غائله (آمیزش ۱۲) عار و بدنامی بزن و فرزند مردم نرسد نظم

عفت آنجا که رایت افرازد	دل و دین را تمام بنوازد
نفس از و نیک خوار و زار شود	روح مقبول کردگار شود

الحمد لله[3] والمنة که این شاهزادهٔ کامگار عالی مقدار که از بخت و دولت برخوردار باد فرد

[1] دلیری کرنا ۱۲ [2] جمع بہیمہ چارپایہ ۱۲
[3] شکر خدا کا اور احسان ۱۲

روی خوب ست وکمال هنر و دامن پاک	لاجرم همت پاکان دو عالم با اوست

باب دهم در ادب

وآن صیانت نفس ست از قول ناپسندیده وفعل ناستوده وخود را و مردم را در پایۀ حرمت نگاهداشتن وآبروے خود را و دیگران را نا ریختن وحقیقت ادب آنست که در جمیع احوال متابعت حضرت رسالت پناه علیه صلوات الله نمایند که ادیب کامل اوست چه در مکتب خانۀ اَدَّبَنِیْ رَبِّیْ فَاَحْسَنَ تَادِیْبِیْ کسے مانند او مؤدب و مهذب نشده نظم

ادب آموز زان ادیب که او	ادب از حضرت خدا آموخت
بر کسی خوان سبق که در همه حال	سبق از لوح کبریا آموخت

و ادب از همه کس نیکو می نماید خصوصاً از ملوک جهاندار و سلاطین بزرگوار چه هرگاه که ایشان بر جادۀ ادب استقامت ورزند ملازمان ایشان را نیز رعایت ادب لازم باشد و بدین واسطه رعایا هم نتوانند که از طریق ادب انحراف ورزند پس امور مملکت منتظم گردد و مصالح اهل عالم بر وفق حکمت مهیا شود فی المثنوی المعنوی نظم

از خدا خواهیم توفیق ادب	بی ادب محروم گشت از لطف رب
بے ادب تنها نه خود را داشت بد	بلکه آتش در همه آفاق زد
از ادب پر نور گشت ست این فلک	وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

واکابر گفته اند بهترین سرمایه وخوشترین پیرایه مر اولاد آدم را تخصیص پادشاهان عالم را ادب ست در اخبار آمده که سلطان مصر با پادشاه روم طرح مواصلت

Marginal glosses: حفاظت ۱۲ · برگشتگی ۱۲ · مثنوی معنوی یعنی مولانا روم ۱۲ · بیگناه ۱۲ · زیور ۱۲

ا؎ ادب سکھایا مجھے میرے رب نے سو اچھی طرح ادب سکھایا ۱۲ — انہیں میں رحمتیں خدا کی ۱۲

انداخته دختر او را از بهر پسر خود خطبه کرد و هم دختر خود را در عقد پسر وی در آورد
بسبب این وصلت رسل و رسائل از جانبین متواصل گشت و باتفاق این دو
صاحب دولت هر دو مملکت بایکدیگر آراستگی پذیرفت و در امور کلی و جزئی
مراجعت برای یکدیگر نمودندے و بی مشورت و تدبیر هم در هیچ مهم شروع نفرمودندے
روزی ملک عرب مصر بقیصر روم پیغام فرستاد که پسران زبدهٔ حیات و عمدهٔ زندگانی اند
نام ما بعد از وفات جز بحیات ایشان باقی نمے ماند **بیت**

زنده است کسے که در دیارش	ماند خلفے بیادگارش

پس همت بر انتظام حال و فراغ بال ایشان مصروف باید داشت و عنان عنایت
بصوب جمعیت و وسعت معیشت ایشان معطوف باید ساخت و من بجهت پسر خود
چندین ذخائر و نفائس و برده و ستور و ضیاع و عقار مهیا کرده ام از ان طرف بادشاهی
جهان آرای آن حضرت در حسن اهتمام بحال پسر خود چه اقتضا فرموده است چون
این پیغام بسمع قیصر رسید تبسمی فرمود و گفت مال یار بیوفا و محبوب ناپائدار ست
از وحسابی نباید گرفت و بر متاع فانی دنیای دنی فریفته نباید شد من پسر خود را
بحلیهٔ ادب بیاراسته ام و خزانهای مکارم اخلاق برای او ذخیره نهاده ام مال در
معرض فنا و زوال ست و ادب ایمن از تغیر و انتقال چون این خبر بملک عرب
رسید گفت راست میگوید که بزرگان گفته اند الادب خیر من الذهب **نظم**

ادب بهتر از گنج قارون بود	فزون تر ز ملک فریدون بود

[۱] خواستگاری پیام ۱۲ [۲] ادب سونے سے بہتر ہے ۱۲

Marginal glosses: ظرف ۱۲ (near ظرف); جمع ذخیره ۱۲; زمین و غیره ۱۲ (near ضیاع / عقار); از دو پیو ۱۲ (near برای)

بزرگان نکردند پرواے مال	که اموال[1] راهست رو در زوال
عنان سوی علم و ادب تافتند	که نام نکو از ادب یافتند

باب یازدهم در علو همت

در خبر آمده است که ان الله یحب معالی الهمم حق سبحانه و تعالی مردم بلند همت را دوست میدارد و اعمال بزرگ را به نظر قبول مشرف می سازد و رفعت ارجمند با همت بلند پیوندی دارد که جدائی ایشان از یکدیگر محال ست نظم

مرغ همت چو بال بکشاید	عز و اقبال آشیان باشد
پیش چوگان همت عالی	کمترین گوے آسمان باشد

سلاطین را همت عالی پیشکاری ست کافی و مددگاری ست وافی (وفاد هنده ۱۲) هر کرا از ایشان همت بیشتر ست بقدوم شوکت از دیگران پیشتر ست بیت

همت بلند دار که نزد خدا و خلق	باشد بقدر همت تو اعتبار تو

یعقوب لیث را در مبدء جوانی یکی از پیران قبیله گفت که به خاطرم از طرف تو نگرانی است چه درین سن که تو هستی هنگام استیلای (غلبه ۱۲) شهوت ست و غلبه همت دست پیمانے راست کن تا از براے تو کریمهٔ از خانوادهٔ بزرگ بخواهم گفت عروسی که من خو یعنی (پسندیده ۱۲ ام) پیش کرده ام دست پیمان او آماده است پیر گفت آن را بر من عرض کن تا به بینم که چیست و از عروس نشان ده که کیست یعقوب بخانه در آمد و شمشیرے بیرون آورد و گفت من عروس ممالک شرق و غرب را خطبه خواهم کرد و چون دست پیمان

[1] لطافت اینکه روے اموال الف همت و آن اندرون لفظ زوال ست ۱۲ موجد کے مظهر خدا دوست رکھتا ہے بلند همتون کو ۱۲

من این تیغ جوهردار این شمشیر جوشن گذار ست بیت

بابخت نیک هیچ کسی را ستیز نیست	مهر عروس ملک به از تیغ تیز نیست

وهم درین معنی گفته اند فرد

عروس مملکت آن مرد در کنار گرفت	که اول از گهر تیغ داد کابینش

ودر همین معنی این بیت مشهورست فرد

عروس ملک کسی در کنار گیرد چست	که بوسه بر لب شمشیر آبدار زند

آورده اند که دران ایام که اسکندر میخواست که رایت جهانگیری از سرحد روم بر عزیمت ضبط ممالک عرب و عجم برافرازد و رکاب همایون بجهت تسخیر بر و بحر عالم حرکت دهد بغایت اندیشه ناک و ملول خاطر بود ارسطاطالیس حکیم که وزیر آن حضرت بود چون علامت فکرت ونشان حیرت بر جبهه حال و ناصیه احوال او ظاهر دید گفت ای شاهجهان همه اسباب دولت مهیا و آماده و خدم و حشم در موقف بندگی و فرمانبرداری استاده خزانه معمور و مملکت موفور بخت بصفت استدامت آراسته و نهال دولت بشرف استقامت پیراسته و اقبال کمر موافقت بسته و جاه و جلال بر آستانه عالی بخدمتگاری نشسته توزع ضمیر انور و تفرق خاطر از هر را سبب چیست اسکندر جواب داد که تامل میکنم که عرصه جهان بغایت مختصرست و ساحت ممالک هفت اقلیم بسیار مختصر شرم میدارم از برای این مقدار ملک سوار شدن و توجه بتصرف و تسخیر آن نمودن قطعه

گرای آن مکند طول و عرض هفت اقلیم	که من به نیت تسخیر آن سوار شوم

هزار عالم ازین گر بود گمست هنوز	که من بغرض تصرف بدان قیاس شوم

ارسطو فرمود که شک نیست که ایالت و حکومت این پایهٔ جهان نه لائق همت بلند ونه در خور نهمت ارجمند تست عرصهٔ مملکت ابدی[سرمدی ۱۲] را بآن ضم کن تا همچنانچه بضربت تیغ جهان سوز ساحت سرای فانی را در قید ضبط می آری ببرکت عدل عالم افروز ملک سعادت باقی هم در قبضهٔ استحقاق آید تا این نقصان[میان ۱۲] ببرکت آن کمال تلافی پذیرد واین اندک بزیب آن بسیار رونق گیرد نظم

ملک عقبی بخواه کان خرم بود	ذرهٔ آن ملک صد عالم بود
جهد کن تا در میان این نشست	عرصهٔ آن عالمت آید بدست

اسکندر بدین سخن تسلی یافته بر حکیم آفرین فراوان کرد وامروز شاهباز عقل هر کامل در هوای ثنای اسکندر جهت آن پرواز میکند که همای همتش باستخوان ریزهٔ دنیا سر فرو دنیاورده بیت

تو باز ساعد شاهی باستخوان منگر	همای همت خود را بلند ده پرواز

باب دوازدهم در عزم

وآن بشیر قوافل مرادات وکفایت کنندهٔ امور مهمات ست هیچکس را از سلاطین بی مدد عزم درست زمام تسخیر ممالک بقبضهٔ اقتدار در نیامده وبی تگاپوی سعی بلیغ بر سریر شهریاری و مسند جهانداری نرسیده بیت

بی عزم درست وسعی کامل	کس را نشود مراد حاصل

وعزیمت درست آنست که چون بقصد کاری کمر بندد وبساختن مهمی اشتغال نماید

بمنع ہیچ مانعی ممتنع نگردد و قصور و فتور بعزم خود راہ ندہد آز حکیمے پرسیدند کہ عزم ملوک
در چہ محل نیکومی نماید و در چہ وقت بکار می آید فرمود کہ در دفع اعادی مملکت بغایت
پسندیدہ است چہ ہر گاہ کہ پادشاہ از روی توکل فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰه پاے
عزیمت در رکاب توکل آرد ہر آئینہ لشکر فتح و ظفر دو اسپہ باستقبال او متوجہ میشوند
زیرا کہ عزم درست نشانہ غلبہ و نصرت ست بیت

شہ چو بعزم درست پاے کند در رکاب		دل شکند خصم را و ز کفش افتد عنان

آوردہ اند کہ یکی از ملوک بخوردن گل عادت کردہ چنانکہ حکما و اطبا منع میکردند و
مضرت آن را باز می نمودند ازان کار باز نمی آمد روزے یکی از اہل اللہ بدیدن وے
آمدہ او را بغایت زار و نزار یافت رخسارۂ ارغوانی او را زعفرانی دید و تن با تاب و
توان او را در بند ناتوانی گرفتار یافت صورت حال استفسار نمود سلطان حقیقت
واقعہ باز گفت کہ مرا از جہت خوردن گل پای حیرت در گل ست و دست حسرت
بر دل درویش فرمود کہ چون میدانی کہ ازین مضرت بتو میرسد چرا ترک آن نمی کنی گفت
چندانکہ جہد می نمایم با خود بس نمی آیم درویش گفت این عزیمۃ من عزمات الملوک
کجاست آن عزم کہ پادشاہان را میباشد کہ ہیچ نوع ایشان را ازان باز نمی تواں داشت
سلطان چون این سخن بشنید متاثر شد و عزم کرد بر آنکہ دیگر گل نخورد و ببرکت آن عزیمت
ازان مہلکہ خلاص یافت قطعہ

عنان عزم بہر جا نبے کہ برتابی		مکن بہست ترود عنان خود را است

سلہ پھر جب قصد کیا تو نے تو خدا پر بھروسا کر ۱۲ سلہ کہاں ہے عزم پادشاہوں کے عزموں سے ۱۲

که کس بمنزل مقصود ره نمی یابد	مگر بسعی تمام و دگر بعزم درست
هر آنکه پای طلب در طریق عزم نهاد	به تختگاه بزرگی رسد بگام نخست

باب سیزدهم در جد و جهد

جد سعی کردن ست در تحصیل مطالب و جهد رنج بردن ست در اکتساب مقاصد و مآرب و جد و جهد از اخلاق ملوک جهانگیر و سلاطین کشورستان ست و این صفت تابع همت می باشد هر چند همت عالی تر بود جد و جهد در طلب مقصود بیشتر واقع میشود و باید که مرد بلند همت از تحمل محنت و مشقت نترسد چه حال از دو مقال بیرون نیست اگر بجهد دامن مقصود بدست آید فهو المراد و اگر در حجاب توقف بماند عذر او نزد عقلا واضح و علو همت او در طلب مقال خیر و مآثر بر همه ضمائر هویدا و لائح بیت

در طلب میکوش ار یابم زہے بخت بلند	ور نیابم عذر من افتد بزرگان را پسند

در امثال حکمای هند مذکورست که موری کمر جد بربسته بود و از توده خاکی که نقل آن آدمیان را به تکلف میسر شدی ذره ذره می برد و بطرف دیگر میریخت مرغی بر و گذر کرد شخصی دید ضعیف و نحیف که بنشاط تمام دست و پای میزد و در نقل کردن آن خاک جدی تمام و جهدی مالا کلام بجای می آورد گفت ای ضعیف بنیه و نحیف پیکر این چه کارست که پیش گرفته و این چه مهم ست که دران خوض کرده مور گفت مرا یکی از قوم خود نظیر نیست و چون طلب وصال او کردم او این شرط پیش آورد که اگر سر وصل ما داری قدم در نه و این توده خاک را ازین رهگذر بردار حالا مستعد این کار شده ام و میخواهم که بدان شرط اقدام نموده از عهده عهد بیرون آیم

مرغ گفت این گمان که می بری بقدر آرزوی تو نیست و این کمان که میکشی بقوت بازوی تو نی مور گفت من عزم این کار کرده ام و قدم جد و جهد پیش نهاده اگر پیش برم فهو المراد و الا معذورم خواهند داشت نظم

من طریق سعی می آرم بجا	لیس للانسان الا ما سعی	
دامن مقصود اگر آرم بکف	از غم و اندوه مانم برطرف	
ورنشد از جهد من کاری بکام	من در آن معذور باشم والسلام	

افریدون را در مبادی ایام سلطنت که ریاحین دولت در ریاض سعادت دمیدن گرفت و بر یاح شادمانی از مهب کامرانی وزیدن اندیشه تسخیر بعضی از ممالک که در تصرف جمعی از متغلبان بود پدید آمد فرد

کفاف نفس اگر چند اندکست ولی	جهان بتیغ گرفتن زهمت عالی

این معنی را با ارکان دولت مشاورت کرد جمعی گفتند ای ملک ملکداری آراسته و مبالغی تحمل و خواسته بی ضرورت غبار فتنه انگیختن و آتش تشویر برافروختن صواب نمی نماید از انچه هست تمتعی بردار و از ارتکاب مخاطر فرو گذار فرد

در فراغت کوش و در لذت که نیست	آرزو را هیچ پایانی پدید

افریدون گفت قناعت مقتضای طبائع بهائم سر افگنده است و نشستن در کنجی از مقتضای دنائت همت عاجز از کار وامانده فرصت وقت را که چون خیال سحاب گذرنده است غنیمت باید شمرد و در حصول آمال از رکوب اهوال اندیشه نباید کرد قطعه

گرسلطنت نباید بست	هر کرا رغبت تن آسانی ست

Marginal glosses: بکسر اول یعنی نیست مرانسان را مگر آنچه سعی کرد ۱۲ — یعنی بانجام رسانم ۱۲ — شروع ۱۲ — ہوا جلنے کی جگہ ۱۲ — ہوا ہا ئین ۱۲ — غلبہ کرنے والے ۱۲ — ہر چند ۱۲ — قدر حاجت ۱۲ — ہمت ۱۲ — دلیری ۱۲ — امید ہا ۱۲

باب سیزدهم

ازمشقت کجا بیاساید	هر کرا همت جهانبانی ست

آورده اند که ملکی پسر خود را بحرب خصمی فرستاده بود خبر آوردند که ملکزاده گاه گاهی در راه زره از بر خود بیرون میکند و دو شب در یک منزل خیمهٔ اقامت میزند پدر بدو نوشت ای پسر حق تعالی که عزت را آفرید کلفت و مشقت را با آن همقرین ساخت و مذلت را که خلق کرد آرام و راحت را با و رفیق گردانید انگه عزت را بملوک داد و مذلت را برعایا حظ پادشاه عز مملکت ست و قسم رعیت امن و امان و استراحت و این هر دو بخش یکجا جمع نشود لاجرم باید که آسایش را وداع کند و راحت را با رعیت گذارد و اگر چنین نمیکند باستراحت درمی باید ساخت و از ملک اعراض میباید نمود فرد

لذت شاهی ترا بس راحت دیگر مجوی	با وجود سلطنت سرمایهٔ دیگر مخواه

یعقوب لیث در بدایت حال خود را در مهالک فگندی و خطرهای کلی را ارتکاب کردی و از آسایش نفس بر طرف بودی و از کشیدن مشقتها یک نفس نیاسودی او را گفتند تو مرد روئین گری ترا باعث بر این همه جفا کشیدن و خود را در غرقابهٔ هلاک فگندن چیست گفت[تحصیل 12] مرا دریغ می آید عمر عزیز خود را در اصلاح روئین و مس صرف کردن و روی توجه به پیشه که دران شریک بسیار باشند آوردن جد من[کاسه 12] قران ست و جد من برای آن که خود را بمرتبهٔ رسانم که از ابنای جنس من کسی با من شریک نباشد گفتند این مهمی ست بغایت صعب و کاری بسیار مشکل ست گفت من دانسته ام که نهایت مرگ چشیدنیست و بار رنج و[سخت 12] فوات کشیدنی آنکه در کار بلند تلف شوم به که در کار پست بمیرم لاجرم بدین جد و جهد رسید بدان[جاتا رہا 12] منصب که رسید مثنوی

می باش بجد و جهد در کار	دامان طلب ز دست مگذار
هر چیز که دل بران گراید	گر جهد کنی بدستت آید

وچنانچه بجد و جهد بنای بزرگی تمهید می یابد بضد این صفت که بطالت و کسالت ست اساس شوکت و دولت درهم می شکنند یکی را از آل طاهر سوال کردند که سبب زوال ایالت و انتقال دولت شما چه بود جواب داد که شراب شب و خواب بامداد یعنی از کاهلی بکار ملک نپرداختیم و از کسالت رسم جلادت برانداختیم لاجرم سفینهٔ اختیار ما در گرداب زوال غرقه گشت و کشتی امید ما بساحل مراد نرسید شعر

بنای دولت خویش آن کسی خراب کند	که شام مے خورد و صبحگاه خواب کند

باب چهاردهم در ثبات و استقامت

وآن پائداری باشد در کفایت مهمات و مداومت بر دفع مکاره و بلیات و فی الحقیقة ثبات مثمر میامن و برکات ست و منتج فوائد و فلاح و نجات و هیچ زمره را از طوائف خلق بصفت ثبات آن وابستگی نیست که ملوک را چه تا ثبات پادشاه بر رعایت فرمانبرداران و دفع و قمع متمردان و بدکرداران نزدیک خاص و عام روشن نگردد حشم و خدم سر بر خط اطاعت او ننهند و اهل بغی و فساد از مواد عصیان و عناد احتراز ننمایند پس ملک را به ثبات استظهارست و ملوک را ازو استمداد و استبشار بیت

هر سر که یافت افسرے از گوهر ثبات	در اقتدار بگذرد از چرخ تا ثبات

حکیمی گفته است هر که خواهد که اساس سلطنت او از انهدام ایمن باشد باید که بنای کار خود بر ثبات و وقار نهد فرد

بنای کار بنه بر ثبات و ایمن باش	که هر بنا که بر اصل ست پایدار بود

مرد ثابت قدم آنست که از راه و روش خود بد غدغهٔ هیچ موسوس روی برنگرداند و از رسم و طریق خود بوسوسه هیچ مهوس انحراف نورزد که مدد رفیق نجات جز بطریق ثبات روی نمی نماید چنانکه حکیم آلهی میفرماید نظم

در تردد رهِ نجات مدان	هیچ خصلت به از ثبات مدان
میل داری برفعتِ درجات	در معالی ثبات ورز ثبات

و نشانهٔ ثبات دو چیز ست یکی آنکه در هر کاری که شروع می نماید اتمام آن بر ذمهٔ اهتمام لازم داند آورده اند که قیصر روم از نوشیروان پرسید که بقاے پادشاهی در چیست گفت من هرگز کار بیهوده نفرمایم و هر مهمی که بدان امر کنم با تمام رسانم قیصر فرمود که همه حکمای یونان هم همین گفته اند نظم

هر طرح که افگنی چو مردان	جهدے بکن و تمام گردان
یعنی علمے که بر فرازی	باید که دگرنگون نسازی

و علامت دوم آنست که سخنی که بر زبان او جاری شود بنقیض آن تا ممکن باشد تکلم نکند چنانچه در تاریخ مذکور ست که سلطان رضی روزے از میدان غزنین میگذشت حمالی را دید سنگے گران بر دوش نهاده بجهت عمارت او می برد و در بردن آن سنگ رنج بسیار میکشد سلطان چون مشقت او مشاهده کرد از روے رافت جبلی و عاطفت فطری که داشت فرمود که ای حمال این سنگ را بنه حمال آن سنگ را در میان میدان بینداخت مدتی آن سنگ دران میدان بود و اسپان چون آنجا

باب پانزدهم

می رسید بدچشمی میگردند و می رمیدند جمعی از خواص بوقت فرصت آن حال بعرض
سلطان رسانیدند که فلان روز حمالے بنا بر امر عالی و فرمان همایون سنگے که بر (یعنی بھڑکتے تھے ۱۲)
پشت داشت در میان میدان بینداخت و اسپان ازان راه بکلفت میگذرند و
کسے غیر آن حمال آن سنگ را بر نمیتواند گرفت اگر حکم شود آن سنگ را آزانجا بردارد
و راه را خالی سازد مناسب می نماید سلطان فرمود که بزبان ما گذشته است که آنرا بینداز
اگر الحال به گویم که بردار مردم آنرا بر بے ثباتی حرف ما حمل کنند گو آن سنگ همانجا باشد
نقل است که آن سنگ تا آخر عمر سلطان دران میدان افتاده بود بعد از وفات او نیز
جهت مراعات سخن او هیچ کس از اولاد او آن سنگ را از میدان بر نداشته قطعه

سخن شاه شاه هر سخن است	همه حال پاس باید داشت
تا نگردد نقیض آن ظاهر (خلاف ۱۲)	باید آن را بلوح دل بنگاشت

باب پانزدهم در عدالت

عدل شحنه ایست ملک آرای و لمعه ایست نور افزای و ظلمت زدا اے وحق سبحانه
و تعالے بندگان را بدین صفت میفرماید اِنَّ اللّٰهَ یَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ عدل
آنست که داد مظلومان دهند و احسان آنکه مرهم راحت بر جراحت مجروحان نهند
و در خبر آمده که یک ساعت عدل پادشاه در پلهٔ میزان طاعت راجح تر ست از
از عبادت شصت ساله زیرا که نتیجهٔ عبادت جز بعامل نرسد و فائده عدل (غالب ۱۲) بخاص
و عام و خرد و بزرگ و اصل گردد و مناهج ارباب دین و دولت و مصالح اصحاب
ملک و ملت ببرکت آن قائم و منتظم شود و ثواب عدل (حاجت روا دیان ۱۲) از حد حساب افزون ست

یعنی ظالم کو اس کے ظلم سے روکنا عدل و احسان کا ۱۲

واز حیز قیاس بیرون آورده اند که یکی از سلاطین را داعیهٔ آن شد که حج خانهٔ خدا بگزارد و بقدم حرمت طواف حریم عزت بجای آرد و بمزید صفا و اجابت دعا از اشباه و اکفا ممتاز و سرفراز گردد بیت

خواهش ۱۲ ؛ امثال ۱۲ ؛ ہمجنس ۱۲

هست طواف حرم کردگار	در دو جهان واسطهٔ اقتدار

اشراف مملکت و ارکان دولت بموقف عرض رسانیدند که ای ملک شرط ادای حج امنیت طریق ست و سلاطین را دشمن بسیار باشد اگر با خیل و حشم عزیمت نمائی تهیهٔ ایشان درین راه دور و دراز تعذری تمام دارد و اگر باندک ملازمی توجه فرمائی خطرات کلی متصور ست و دیگر سلطان در بلد حکم جان دارد در جسد دقیقه که سایهٔ دولت آنحضرت از مفارق رعایا دور شود هرج و مرج در ملک پدید آید و زمام مهام خواص و عوام از سلک انتظام بیرون رود سلطان فرمود که چون این سفر میسر نمیشود پس چون کنم که ثواب حج دریابم و از میمنت این طاعت بهره مند گردم گفتند درین ولایت درویشی ست که مدتها مجاورت حرم کرده و شصت حج با شرائط آن بجای آورده حالا در گوشهٔ عزلت نشسته است و در آمد و شد بر خلق بسته بیت

ہلا ۱۲ ؛ برکت ۱۲ ؛ علاجہ ۱۲

گشته ز غوغای خلائق ستوه	پای کشیدست بدامان کوه

شاید که ثواب حجی از و توان خرید و از مثوبت آن تحظّی کامل توان رسید پادشاه از صدق عقیدتی که با اهل الله داشت بخدمت درویش رفت و در اثنای سخن فرمود

ثواب ۱۲ ؛ بہرہ ۱۲

ا؎ از توابع ست در محل گویند که جمعی ناموافق و بے اتفاق برخلاف هم کاری کنند و هر گرا نچه از دست آید کند ۱۲

که مرا آرزوی حج از ضمیر سر بر زده است و ارکان ملک و ملت صلاح در توقف آن می بینند
واستماع افتاد که ترا حج بسیارست چه شود که ثواب یک حج بمن فروشی تا تو بنوائی [توشه ۱۲] رسی
و من بثوابی درویش گفت من ثواب همه حجها را بتو میفروشم پادشاه پرسید که هر حج بچند
میفروشی گفت هر گامیکه برداشته ام در هر حجی بتمام دنیا و هرچه در دنیاست سلطان
گفت از دنیا و متاع دنیا مقدار اندکی بیش در تصرف من نیست و این بهای یک قدم
نمی شاید پس حجی چگونه توانم خرید و برین تقدیر بهائی همه حجها در خیال چون توان گذرانید
درویش گفت شاها بهاے همه حجهائی من پیش تو آسان ست شاه گفت چگونه گفت چون
در قضیهٔ مظلومے عدل کنی و یک ساعت بمهم دادخواهی پردازی ثواب آن بمن بخش
تا من ثواب شصت حج بتو بخشم و هنوز صرفه [فائده ۱۲] برده باشم و درین سودا سودی فراوان بهم
آورده پس معلوم شد که سلطان را بعد از اقامت فرائض و سنن هیچ طاعت واجب تر
از اشتغال بمصالح بندگان خدا نیست و بصفت نصفت [داد ۱۲] زیستن و بنظر عدالت و حمایت
در رعایا نگریستن چه اگر حمایت عدلت نباشد ارباب قوت و شوکت دمار از ضعفا
خلق برآرند و چون ضعیف حالان هلاک شوند اقویا نیز برجاے نمانند چه معیشت
خلائق بیکدیگر باز بسته است و انتظام احوال مردم جز بعدل ممکن نیست قطعه

عدل نوریست کز و ملک منور گردد	وز نسیمش همه آفاق معطر گردد
عدل پیش آر و مراد دل درویش برآر	تا ترا هرچه مرادست میسّر گردد

و از فضیلت عدالت همین نکته بس که عادل محبوب همه مردمان ست اگرچه از عدل او
فائده بدیشان نرسیده باشد و ظالم مبغوض [دشمن رکھا گیا ۱۲] جمیع جهانیان ست اگرچه از ظلم او ضرری

بدیشان لاحق نشده باشد و مصداق این حال و مقیاس این مقال قصهٔ نوشیروان عادل و حجاج ظالم ست باآنکه نوشیروان کافری بود و آتش پرست و حجاج بر فراش اسلام زاد و صحابه و تابعین را دیده هرگاه که نوشیروان را یاد کنند بر و آفرین گویند بسبب عدل او و چون ذکر حجاج گذرد بر و نفرین فرستند بواسطهٔ ظلم او مثنوی

دادگری شرط جهانداری ست	دولت باقی ز کم آزاری ست
مملکت از عدل شود پایدار	کار تو از عدل تو گیرد قرار
هرکه درین خانه شبی داد کرد	خانهٔ فردای خود آباد کرد
عدل تو قندیل شب افروز تست	مونس فردائی و امروز تست

عبدالله طاهر روزی پسر خود را گفت که آیا دولت در خاندان ما تا کی بماند پسر جواب داد که مادام که بساط عدل و فراش انصاف درین ایوان گسترده باشد قطعه

تا پای پادشاه بود بر بساط عدل	بر فرق او نهاده بود تاج سروری
چون دست نستیزد تغلب برون کند	باشد نصیب گردن او طوق مدبری

در اخبار وارد ست که پادشاه عادل سایهٔ لطف خداست در زمین که پناه میگیرد بوی هر مظلومی و مقرر ست که هر کرا از تاب آفتاب رنجی رسد جهت استراحت پناه بسایه می برد تا رنج او براحت مبدل گردد و همچنین مظلوم نیز که از تاب آفتاب ستم و حرارت شرارت ظلم بتنگ آید پناه بسایهٔ الله که عبارت از پادشاه ست التجا نماید تا از کلفت بیداد ظالمان ببرکت آن ظل ظلیل امن و امان آسایش و آرامش یابد و فی المثنوی المعنوی نظم

شاه عادل سایهٔ لطف حق ست	هر که دارد عدل لطف مطلق ست

وز شرف بر فرق گردون پاے نہ	خلق را در سایۂ خود جاے دہ

حکما گفتہ اند کہ معنی عدل تسویت نگاہداشتن ست میان خلق یعنی گروہی را بر گروہی مسلط نسازد و ہر طائفہ را در پایۂ او نگہدارد و خدام سلاطین در اصل چہار گروہ اند اول اہل شمشیر چون امرا و لشکریان و ایشان بمثابۂ آتش اند دوم اہل قلم چون وزرا و کتاب و این گروہ بمثابۂ ہوا اند سوم اہل معاملہ چون بازرگان و محترفات و ایشان بمنزلۂ آب اند چہارم اہل زراعت و ایشان بمثابۂ خاک اند پس ہمچنانکہ از غلبۂ یکی از ارکان چہارگانہ بر دیگرے مزاج خلق تباہ شود بغلبۂ یک گروہ ازین اصناف چہارگانہ مزاج ملک ہم روی بہ تباہی آرد و صلاح عالم و نظام امور بنی آدم منقطع و نا منتظم ماند

قطعہ

پیش ازین دور یافتہ تعیین	ہر یکی را از خلق مرتبہ ایست
فتنہا خیزد از یسار و یمین	گر کسے از حد خویش در گذرد
پس بدولت بجای خود بنشین	ہر کسے را بجاے او بنشان

(حاشیہ: یسار = چپ، یمین = راست ۱۲)

و یکی از فضیلت عدل آنست کہ خاک در اجزاے سلطان عادل تصرف نمے کند آوردہ اند کہ یکی از علما در مجلس مامون حدیثی روایت کرد کہ اعضای پادشاہان عادل در قبر متفرق نمیشود و اجزاے ایشان از یکدیگر نمی ریزد مامون فرمود کہ مرا در صدق حدیث نبوی صلے اللہ علیہ وسلم شائبہ ریبے نیست اما داعیۂ دارم کہ لاش نوشیروان را بہ بینم کہ فی الواقع مظہر عدل بودہ و بر زبان معجز نشان حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم گذشتہ کہ من متولد شدم در زمان ملک عادل پس مامون عزیمت مدائن کرد چون بدانجا رسید

(حاشیہ: ریب = آمیزش ۱۲، داعیہ = خواہش ۱۲، مدائن = نام شہر ۱۲)

فرمود تا دخمهٔ نوشیروان بگشادند و آنجا در آمد دید تازه در خاک خفته چنانچه شخصی در خواب باشد و سه انگشتری در دست داشت بر نگین هر یکی پندی نوشته اول آنکه با دوست و دشمن مدارا کن دوم در کارها بی مشورت خردمندان شروع منمای سوم رعایت رعیت فرو مگذار و در روایتی دیگر آمده که لوحی از زر بالای سر وے آویخته بود و در ان لوح نوشته که هر که خواهد که خدای ملک او را بزرگوار گرداند گو که علماے زمان خود را بزرگ گردان و هر که خواهد که ملک او بسیار شود گو صفت عدل خود را بسیار ساز مامون بفرمود تا آن پندها را بنوشتند و آن خاک را بعطر آلوده سرش بپوشیدند و منقول ست که یکے از ندماے مامون دران مجلس اجازت سخن طلبید و بعد از رخصت فرمود که عدل را خاصیتے ست که بعد از وفات ضرر خاک از کافر عادل باز میدارد اگر عادل بسعادت سلام مستسعد باشد چه عجب که در عقبے ضرر آتش نیز از و باز دارد ندماے مامون این سخن را پسندیده و فرمود تا در ذیل آن وصایا ثبت کردند مثنوی

در قیامت خوب فرجامت کند		عدل در دنیا نکو نامت کند
چون بدان عالم رسی بنوازدت		اندرین عالم معظم سازدت

و از جمله ارکان سلطنت و دولت اصغای کلام داد خواه ست یعنی گوش بر سخن مظلومان کردن و روی عاطفت بساختن مهم ایشان آوردن و از ان که سخن بسیار گویند ملول نباید شد و به تنگ نباید آمد زیرا که پادشاه حکم طبیب دارد و مظلوم بمثابه بیمار ست و مریض میخواهد که تمام احوال خود را پیش طبیب باز گوید پس اگر طبیب تمام سخن بیمار گوش نکند بر حقیقت مرض وی مطلع نشود و بی اطلاع مرض و تشخیص آن علاج چگونه توان کرد بیت

سنبا ۱۲ — سنوارنا ۱۲ — معینی مشبّه به

له خرم مرده را کم صگان انجمن دوزخی را کم ۱۲

حال خود از تو چه پنهان دارم		توبطبیبی ومنت بیمارم

آورده اند که روزی شخصی یکی با بزرگی حال خود باز گفت التفات نفرمود دگر بار گفت گوش نکرد باز بار سوم مبالغه نمود گفت چند درد سر میدہی گفت سر توئی پس درد را کجا برم آن عزیز را سخن او خوش آمد و حاجتش روا کرد فرد

دسترس داد ت خدا افتادگان را دست گیر		سر بر آوردی بدولت پای مردی کن بلطف

یکی از سلاطین بزرگی را پرسید که میگویند ہر چیزی را زکوتیست زکوٰۃ سلطنت چیست جواب داد که زکوٰۃ پادشاہی وجہانداری آنست که اگر مظلومی دادخواہی نماید و متظلمی حاجت خود را عرض کند سخن او را اصغا فرمایند و با او بمدارا و مواسا سخن گویند و جواب درشت باز ندہند و از سخن گفتن با ضعفا و فقرا عار ندارند که مکالمہ با خردان از خصال بزرگان ست چه سلیمان علی نبینا و علیه السلام در موکب سلطنت با شرف نبوت سخن مور ضعیف استماع فرمود شعر

سلیمان با چنان حشمت نظرہا بود با مورش		نظر کردن بدرویشان بزرگی را بیفزاید

آورده اند که پادشاہی بود در دار الملک چین بزیور عدل آراسته و نہال حالش بصفت نصفت پیراسته بیت

	خدا راضی و خلق خشنود ازو		ستم رازیان عدل را سود ازو

ناگاه آفتی بحس سامعۂ او راه یافت و گرانی در گوش او پدید آمد ارکان دولت را جمع کرد و چنان زار بگریست که جملۂ حاضران بر حال وی بگریه آمدند و از برای تسلی او تدبیرہا انگیختند ملک فرمود که شما گمان می برید که من بر فوت حس سمع میگریم چه میدانم که

عاقبت کار فتور و قصور بقوی و حواس راه خواهد یافت پس بر بطلان چیزے ازان مرد خردمند چگونه اندوهگین شود و گریۂ من[جمع قوت ۱۲] برای آنست که ناگاه مظلومی دادخواه بر در بارگاه فریاد کند و صدای استغاثۂ او بگوش من نرسد و او محروم باز گردد و من عند الله مواخذ باشم امّا درین باب فکری کرده ام بفرمائید تا درین دیار ندا کنند که کسی غیر از دادخواه جامۂ سرخ نه پوشد تا بدان علامت بر حال مظلومان اطلاع یابم و بداد ایشان برسم بیت

داد مظلومان بده مقصود محرومان برآر	دین و دنیا را بدین دو داد و دهش معمور دار

و بسیار بوده که بیک داد که داده اند و بفریاد مظلومی که رسیده اند از عقوبت عقبی برات نجات یافته اند[حصه ۱۲] چنانچه در اخبار آمده که سلطان ملک شاه سلجوقی روزی بر کناره زنده رود شکار میکرد زمانے جهت استراحت در مرغزاری فرود آمد از ملازمان او غلامیکه حاجب خاص بود[ندی کا نام ہے ۱۲] بدهی در آمد گاوی دید که بر کنار جوے میچرید بفرمود تا آن گاو را گرفته بکشتند[دربان ۱۲] و قدرے گوشت ازان کباب کردند و آن گاو از آن عجوزۂ بیوه بود که معیشت او با چهار یتیم که داشت از شیر آن گاو حاصل می شد چون ازان واقعه خبردار شد از خود بیخبر گشت بیامد و بر سر پلے که گذرگاه سلطان ازانجا بود منتظر نشست ناگاه کوکبۂ دولت ملک شاهی برسید عجوزه بر جست و عنان مرکب سلطان بگرفت همان غلام حاجب تازیانه برآورد و خواست که بر آن عجوزه بزند و دور به کند سلطان گفت بگذار که مظلوم و بیچاره می نماید تا بنگرم که تظلم او[بمعنی فریاد ۱۲] چیست و داد او از دست کیست پس روے به پیرزن آورد که سخن گوی پیرزن بحکم آنکه گفته اند ع
مظلوم دلیر باشد و چیره زبان عجوزه زبان بگشاد که ای پسر الپ ارسلان اگر امروز داد من

بر سر پل زنده رود نهی بعزت و جلال احدیت که فردا بر سر پل صراط راه به گیرم و تا انصاف خود از تو نستانم دست مخاصمت از دامن تو کوتاه نکنم نیک اندیشه کن که ازین دو سر پل کدام اختیار میکنی فرد

انصاف خود و داد من امروز بده	آخر به از آن بود که بستانندت

سلطان از مهابت این سخن پیاده شد و گفت زنهار ای مادر من طاقت جواب آن سر پل ندارم بگوی تا بر تو که ستم کرده است تا داد تو از و بستانم پیرزن گفت ای ملک همین غلام که بحضور تو تازیانهٔ عقوبت بر سر من کشید چشمهٔ عیش مرا مکدر ساخته است و گاوی که معیشت من و یتیمان من از شیرش مهیا بودی بکشت و کباب کرد ملک غمزه بفرمود تا غلام را سیاست کردند و عوض یک مادهٔ گاو هفتاد ماده گاو از حلال وجه بدو دادند و بعد از چند گاه که سلطان وفات یافت پیرزن هنوز در قید حیات بود نیم شبی بر سر قبر وی آمد و روی نیاز بقبلهٔ دعا آورده گفت الٰهی این بندهٔ تو که درین خاک ست وقتیکه من درمانده بودم دست من بگرفت حالا او درمانده است تو بکرم دستگیری او کن چون من بیچاره بودم او آن وقت با عاجزی مخلوقیت خویش بر من بخشود این زمان او بیچاره است تو با قوت خالقیت خود ببخشای یکی از جملهٔ عباد ملک شاه را بخواب دید پرسید که خدای تعالی با تو چه کرد فرمود اگر دعای آن پیرزن دستگیر من نشدی از چنگال عقاب عقوبت خلاص ممکن نبودی نظم

گفت که بر رهگذر آن گنده پیر	گر بدعائم نشدی دستگیر
بی نظر مرحمت پادشاه	حال من غم زده بودی تباه

باب پانزدهم

داد من او را بد عاره نمود	فیض دعایش در رحمت کشود	

رکن دیگر محافظت حکم الٰہی ست یعنی دادی که دہد باید که موافق و مطابق احکام شرع باشد و در خشم و رضا جانب حق فرو نگذارد که حکم او بالای ہمه حکمہاست ہر که سر از حکم حق نپیچید ہیچکس نتواند که سر از حکم او بپیچد بیت

ہر جا که پادشاه و سلاطین و سرورست	محکوم آستان در کبریای اوست

نقلست که در ایام خلافت مامون کسی گناہی کرده بود و از ان شہر فرار نموده برادر او را گرفته پیش مامون حاضر کردند مامون حکم کرد که برادر خود را حاضر کند و گرنه او را بعوض برادرش بقتل رسانند آن شخص گفت ای خلیفه اگر عامل تو خواہد که مرا بکشد و تو حکم فرستی که فلان را بگذار آن عامل مرا بگذارد یا نے گفت بلی بگذارد گفت پس من حکم آورده ام از پادشاہی که تو بعنایت او حاکمی که مرا بگذاری گفت نشان او کو گفت نشان من این ست که خدای تعالی اجلّ جلاله فرماید که وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی[1] یعنی ہیچکس را بگناه دیگری مگیرید مامون متاثر شد و بگریست و گفت او را بگذارید که حکم محکم و نشانی مُبرم آورده است اَلَا لَهُ الْحُکْمُ وَهُوَ خَیْرُ الْحَاکِمِیْنَ[2] قطعه

حکمے که آن ز بارگه کبریا بود	بالاتر از مقوله چون و چرا بود
حکمی که صادرست ز دیوان لم یزل	خود زہره (طاقت ۱۲) مخالفت (جنس ۱۲) آن کرا بود

آورده اند که عمرو لیث یکی را به سخن صاحب غرضی محبوس ساخت مادر آن کس عرضه داشتے نوشته بر سر راه عمرو بایستاد چون عمرو برسید پیرزن به تعجیل کاغذ باز میکرد که

۱ـ اور نہیں اُٹھاتا کوئی اُٹھانے والا دوسرے کا گناه ۱۲ ۲ـ آگاه ہو کہ اسی کا حکم ہے اور وه اچھا حاکم ہے ۱۲

بدست عمرو بدہد مرکب عمرو تند بود در رمید عمرو متغیر شد و بفرمود تا آن ضعیفه را دور کردند و
از انجا درگذشت باز عجوزه بر سر راه آمد و بایستاد تا عمرو بازگشت دیگر بار پیش آمد و تظلم
نمود عمرو پرسید که این عجوزه چه کس ست گفتند ما در فلان محبوس ست عمرو از و متغیر بود
روی بگردانید و بدو ملتفت نشد پیر زن گفت اے ملک حکم تو در بارۂ پسر بیگناہ من
چیست گفت آنکه او را صد چوب بزنند و رویش سیاہ کنند و گرد شهر بگردانند و ندا
کنند که هر که در حضرت سلطان عاصی شود سزاے وی اینست پیر زن گفت اے
ملک این حکم تو میکنی گفت آری من این حکم میکنم پیر زن گفت پس حکم خدا کجا باشد که هر حکم
که تو خواهی کنی از هیبت این سخن لرزه بر عمرو افتاد و بیهوش شد چون با خود آمد بفرمود
تا محبوس را از زندان بیرون آوردند و خلعت خاص بدو پوشانیده بر مرکب خاصه
سوار کردند و گفت او را در شهر و بازار بگردانید و منادی کنید که هر حکم که خدا کند عمرو لیث
که باشد خلاف آن در خاطر گذراند فرد

او حاکم ست و ما همه محکوم حکم او	ما را چه اعتبار بود حکم حکم اوست

رکنے دیگر خلوص نیت ست در باب رعیت و به نیک خواهی ایشان مائل بودن چه
نیت پادشاه را درین باب اثری تمام ست اگر نیت عدل کند برکت و جمعیت نتیجه
دهد و اگر نعوذ بالله بخلاف این باشد برکت از محصول بر وو عقد جمعیت رعیت گسیخته
گردد شیخ مصلح الدین سعدی روّح الله روحه ایمعنی را در سلک نظم کشید مثنوے

دران کوش تا هر چه نیت کنی	نظر در صلاح رعیت کنی
که سلطان اگر نیت بد کند	مهمے جهلنے بهم بر زند

آوردہ اند کہ پادشاہ کیقباد روزی در شکار از لشکر جدا اُفتاد و ہوا گرم شد و او از تشنگی بیطاقت گشتہ ہر طرف می نگریست و سایہ و سر چشمہ مطلبید از دور سیاہی بنظرش درآمد مرکب بدان طرف راند خیمۂ کہنہ دید در میان بادیہ زدہ و پیر زنی با دختر خود در سایۂ آن نشستہ چون قباد برسید آن زن از خیمہ بیرون دوید و عنانش گرفتہ فرود آورد و ما حضری کہ داشت حاضر کرد قباد طعامی خورد و آبی بیاشامید خواب برو غلبہ کرد لحظہ بیارامید چون از خواب درآمد بیگاہ شدہ بود شب ہمانجا اقامت نمود بعد نماز شام گاوی از صحرا بیامد و دخترک آن زال آن گاو را بدوشید شیر بسیار حاصل شد چنانچہ قباد را عجب آمد و با خود گفت این جماعت بجہت آن در صحرا نشستہ اند تا کسی بر سر ایشان اطلاع نیابد ہر روز چندین شیر از گاوی میگیرند اگر در ہفتہ یکروز بسلطان دہند مال ایشان را خللی نمیرسد و خزانہ را توفیری میشود نیت کرد کہ چون بدار الملک برسد آن مواضعہ را بر رعیت نہد چون صباح شد دخترک گاو را گرفت و بدوشید اندک شیر حاصل شد فریاد برآوردہ پیش مادر دوید کہ ای مادر گاو ما امروز شیر کم داد مادرش گفت عجب نبود کہ شاید پادشاہ ما نیت ظلم کردہ ست قباد از ین معنی تعجب نمود گفت از چہ دانستی گفت ہر بامداد گاو ما بسیار شیر دادی امروز اندک شیر حاصل شد ہر گاہ کہ پادشاہ نیت خود را بد کند حق سبحانہ برکت بردارد قباد گفت راست گفتی و آن نیت از دل بیرون کرد و دخترک را گفت اکنون باز برو و بر سر گاو شو پس دختر برخاست و دیگر بار گاو را بدوشید بہ ضابطہ اول شیر بسیار داد بار دیگر پیش مادر دوید و مژدۂ نیک نیتی پادشاہ بوی رسانید و ازینجا گفتہ اند کہ ملک عادل بہترست از ابر بارندہ و آفتاب تابندہ

حکیم فردوسی فرماید نظم

هر آن نم کز ابر بهاران بود	در اندیشهٔ شهریاران بود
چو بد گردد اندیشهٔ پادشا	نیابد زمین نم بوقت از هوا
چو عادل بود شه ز سختی منال	که عدلش به است از فراخی سال

و در همین معنی نقل کرده اند از بهرام گور که وقتی در هوای گرم بدر باغی رسید پیری که باغبانے کرد سے آنجا حاضر بود بهرام پرسید ای پیر درین باغ انار هست گفت آری بهرام فرمود که قدحے پر آب انار بیار پیر برفت و فی الحال قدحی پر از آب انار کرده بیرون آورد و بدست بهرام داد بیاشامید و بعد از ان پرسید که ای پیر سالے ازین باغ چند حاصل میکنی گفت سه صد دینار گفت بدیوان خراج چه میدهی گفت پادشاه ما از درخت چیزی نمیگیرد و از زراعت عشر میگیرد بهرام با خود اندیشه کرد که در مملکت من باغ بسیارست و در هر باغی درخت بیشمار اگر از حاصل باغ نیز عشر بدیوان دهند مبلغی حاصل میشود و رعیت را هم چندان زیانی نمیرسد بعد ازین بفرمایم تا خراج از محصول باغات نیز بگیرند پس باغبان را گفت قدحی دیگر آب انار بیار باغبان برفت و پس از مدتے قدحے آب آورد بهرام گفت ای پیر نوبت اول رفتی و زود آمدی و این نوبت انتظار بسیار دادی و برابر آن آب نیاوردی پیر نه دانست که این سوار چه کس است گفت ای جوان گناه از من نبود از پادشاه بود که درین وقت نیت خود را تغیر داده و اندیشهٔ ظلم فرموده لاجرم برکت از میوه بیرون رفت من نوبت اول از یک انار آن همه آب گرفتم و درین کرت از ده انار برابر آن حاصل نشد بهرام ازین سخن متاثر گشت و آن اندیشه را

باب پانزدهم

از دل بیرون کرد و گفت ای پیر یکبار دیگر مقداری آب انار بیار پیر بباغ رفت و بزودی بیرون آمد خندان و قدحی مالامال از آب انار آورده بدست بهرام داد و گفت ای سوار عجب حالیست که پادشاه ما آن نیت ظلم را تغییر داد و فی الحال اثر برکت ظاهر شد از یک انار این قدح پر آب شد بهرام تعجب نموده صورت حال با پیر در میان نهاد و قصهٔ نیت خود و تغییر آن باز گفت و این سخن از ان ملک دولتمند بر صفحهٔ روزگار یادگار ماند تا سلاطین ازین سخن پند پذیر شوند و نیت در صلاح حال رعیت مقصور دارند بیت

هر شاه که او نیت خود راست کند	یابد ز خدای انچه درخواست کند

حکما فرموده اند که عدل خوب ترین فضیلت ست و ظلم زشت ترین رذیلتی و نتیجهٔ عدل بقای ملک و وسعت مملکت ست و معموری خزائن و آبادانی قریٰ[فرقانگی ۱۲] و مدائن[شهرها ۱۲] و ثمرهٔ ظلم زوال مملکت ست و خرابی ممالک در وصایای[دهها ۱۲] هوشنگ بن سیامک که پسر خود را فرموده مذکور ست که ای پسر باید که آیت ظلم را مطموس[وصیتها ۱۲] و رایت جور را منکوس[سرنگون ۱۲] داری و از ناوک آه مظلومان ستم رسیده و نالهٔ زار محرومان[محو شده ۱۲] محنت کشیده پرهیزی که گفته اند بیت

انچه یک پیرزن کند بسحر	نکند صد هزار تیر و تبر

و از سوء خاتمت و عاقبت ظلم و ستم اندیشه کن که جور سبب تغییر دولت و تبدیل نعمت ست و در طلب مال که پائمال[برائی ۱۲] هر کس و دست فرسود هر خس ست با رعیت مناقشه منمای که بی شائبهٔ شک و غائلهٔ شبهت بیت

از رعیت شهی که مایه ربود	بن دیوار کند و بام اندود[آهنگی ۱۲]

ارباب حکمت درین باب مثلی پرداخته اند واهل ظاهر آن را حکایتی ساخته که سلطان محمود با ارکان دولت خود گفت که ابله ترین مردمان پیدا کنید بزرگان درگاه حکما وندما وزیرکان وخوش طبعان را باطراف واکناف مملکت فرستادند وایشان متوجه شده وباستعلام این چنین کسی مشغول بودند ودر استکشاف احوال جهال واحمقان مبالغه می نمودند وبآخر شخصے را دیدند که بر شاخ درختی برآمده بن آن شاخ را به تیر میزد تا گسیخته گردد ومعلوم بود که اگر آن شاخ بگسلد هر آئینه آن کس از سر شاخ بلند بر زمین افتد واگر فرضاً هزار جان داشته باشد یکے را بسلامت نبرد همه اتفاق کردند که این کس ابله ترین عالم ست واورا گرفته نزد سلطان بردند وصورت حال بموقف عرض رسانیدند سلطان فرمود که از ابله تری هم هست گفتند حضرت سلطان بیان فرمایند که آن کیست گفت حاکم ظالم که بجور وتعدی رعیت خود را براندازد وخود را بدین واسطه منکوب وپریشان حال سازد نظم

اطراف ۱۲ — طلب علم ۱۲ — تباہ ۱۲

رعیت چو بیخند وسلطان درخت	درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
تبر بر بن آن درختے مزن	که بالای شاخش گرفتے وطن
که چون او سست گردد بیخ درخت	ز پای اندر آید بیک باد سخت
کسے کو جفا وستم مے کند	یقین ست کو بیخ خود مے کند

در امالی خواجہ امام که خطیب مدنی گفتندی مذکورست که در شهر سمرقند ظالمے بود خلائق از جفاے او در عذاب واز تعدی بی نهایتش در شکنجۂ عقاب بودند چون شکایت ظلم وعدوان او بر درگاه آفریدگار عز اسمه بسیار شد شبے در غرفۂ خویش بر تخت خفته بود

زمین ۱۲ — غالب ہے نام اسکا ۱۲

تیری از ہوا فرود آمد و بر سینۂ وی خورد چنانچه از پشتش گذشت و فی الحال ہلاک شد
صباح آن تیر از سینۂ وی بیرون کشیدند بران نوشته بود شعر

تبغی و للمبغی سہام تنتظر	انفذ فی الاضلاع من وخز الابر

یعنی ستم میکنی و برای ستمگاران تیرہا مقررست که در اعضا زود تر از سوزن فرو میرود
بزرگی این معنی را برین سیاق نظم فرمودہ قطعه

ہان ای نہادہ تیر جفا بر کمان ظلم	اندیشه کن ز ناوک دلدوز در کمین
گر تیر تو ز جوشن فولاد بگذرد	پیکان آہ بگذرد از کوہ آہنین

و حکیم خاقانی چه زیبا گفته ست نظم

بترس از تیر باران ضعیفان در کمین شب	که ہرگز ضعف نالان تر قوی تر زخم پیکانش
بترس از آہ مظلومی که بیدارست و خون باران	تو خوش خفته ببالین تو آید سیل بارانش

الحمد لله که بدولت شاہزادۂ کامگار بر داشته (ای رفعت بخشیده ۱۲) حضرت پروردگار رجاے آن دارد که
جہانیان بنازند و ساکنان دیار مرو بلکه تمامی اہالی خراسان از کمال شادمانی سرفرازند
که آثار عدل و انوار فضلش باقطار (یعنی اطراف ۱۲) جہان رسیدہ و فراش اقبالش بساط شفقت و شادروان (شامیانه ۱۲)
عاطفت در بسیط (کشادگی ۱۲) گیتی باز کشیدہ اعانی مملکت پایدار او می نازند و اعادی (جمع عدد ۱۲) از ہیبت تیغ
آبدارش میگدازند قطعه

اے تراز و شدہ اینکه تمام بدر رفت ۱۲ ے ظلم کرتا ہے تو اور مظلومونکے پاس تیر ہین جنکا انتظار ہوتا ہے بہت سمانے والے ہین اعضا مین سوئیون کے سمانے سے مراد تیرون سے تیر آہ ہین مصنف نے تبغی بصیغۂ فاعل پڑھکر ستمگار کے معنی لئے اگر روایت پہونچی ہو تو کلام نہین ورنہ بصیغۂ مفعول مظلوم کے معنی مین اچھا معلوم ہوتا ہے واللہ اعلم اور بیت بحر رجز مطوی سے ہے مستفعلن مستفعلن مستفعلن ٭ متفعلن متفعلن متفعلن ۱۲ مولانا محمد ہادی علی مرحوم

معین دولت و ملت ابوالحسن شهنشاهی	که باشد رایت قدرش فراز قبهٔ خضرا[سبز ۱۲]
زمین از عدل او تازه زمان از فیض او خرم	رعیت شاد ملک آباد خلق آسوده از غوغا[بالائے آسمان ۱۲]
زهی دارای دین پرور که بر منشور اقبالش	کشیده کاتب حکم ازل طغرای استعلا[غلبه ۱۲]
همیشه تا بود دوران همیشه تا بود گردون	بود گردون ترا تابع بود دوران ترا مولا[غلام ۱۲]

باب شانزدهم در عفو

و آن ترک عقوبت گنهگارست در حال قدرت بر وی و این خصلت در فضیلت بر جملهٔ خصال فائق ست و حق سبحانه پیغامبر خود را صلی الله علیه وسلم بدین صفت امر کرد که خذ العفو یعنی فراگیر[برتر ۱۲] سیرت عفو را و تجاوز نما از گناهی که به نسبت تو کرده باشند عادت کن و ازین بود که حضرت رسالت صلوات الله علیه و سلامهٔ در روز فتح مکه همه صناديد قریش را که انواع ایذا و آزار بوی رسانیده بودند آزاد کرد که اَنتُمُ الطُّلَقَاءُ[سرداران ۱۲][۱] و دلهای ایشان را بمژدهٔ عفو شاد گردانید که لَا تَثرِیبَ عَلَیکُم رباعی

ما عادت خود بهانه جوئی نکنیم	جز نیکی خلق و نیک خوئی نکنیم
وانها که بجای ما بدیها کردند	ما با ایشان بجز نکوئی نکنیم

حکما گفته اند هر چند گناه بزرگترست فضیلت عفو کننده زیاده ترست آورده اند که یکی از گنهگاران نزدیک ملکی از ملوک عرب آمد و حال آنکه چند کس را از اقربای ملک کشته بود ملک گفت بسی جرأت ست که با وجود گناهان بزرگ که از تو به نسبت من و خویشان من صادر شده از عقوبت من نترسیدی و نزدیک من آمدی جواب

[۱] تم چھوٹے ہوئے ہو اور نہیں سرزنش تم پر ۱۲

داد که جرأت من در آمدن بحضرت تو و نا ترسیدن از عقوبت تو جهت آنست که میدانم هر چند گناه من بزرگتر ست عفو تو ازان بزرگتر خواهد بود ملک سخن او را پسندیده گناهان او را عفو فرموده بمواهب عنایتش مستظهر گردانید یکی از محرمان ملک سوال کرد که برچنین خصمی قادر شدی و ازو انتقام نکشیدی و بسخن او فریفته گشتی گفت نه چنین ست با خود تامل کردم که اگر ازو انتقام کشم نفس من شاد شود و تشفی یابد و اگر عفو کنم دل او شاد گردد و مرا نیکنامی دنیا و ثواب عقبیٰ حاصل آید دانستم که مصرع

در عفو لذتی ست که در انتقام نیست	از مامون خلیفه منقول ست که اگر مردمان

بدانند که ما را چه لذتیست در عفو کردن و چه بهجتے از سر گناه کسی در گذشتن هر آئینه تحفهٔ درگاه ما بجز گناه نیارند قطعه

مجرم گر این دقیقه بداند که دمبدم	ما را چه لذتیست ز عفو گناهگار
همواره از تکاب جرائم کند بعمد	پیوسته نزد ما گنه آرد باعتذار

اسکندر از ارسطو پرسید که در باب فلان گنهگار چه میگوئی حکیم گفت اے ملک اگر گناه نبودی صفت عفو که بهترین فضیلتے ست از کسی ظاهر نشدی پس گناه آئینهٔ عفو ست و گنهگار سبب ظهور آن صفت شده درباره او باید که این معنی بظهور رسد شعر

گناه آئینهٔ عفو و رحمت ست اے شیخ	مبین بچشم حقارت گناهگاران را

اسکندر گفت عفو در چه وقت نیکوست گفت در وقت قدرت و ظفر بر خصم تا بدان عفو شکر گذاری ظفر کرده باشد و در حکایات آمده که پادشاهے بر دشمن خود ظفر یافت و او را اسیر کرده در معرض عتاب باز داشت پادشاه از وی پرسید که خود را چون

باب یازدهم

میبینی جواب داد که خدای چیزی دوست میدارد که آن عفوست و تو چیزی دوست میداشتی که آن ظفرست چون حضرت عزت ظفرے که تو دوست میداشتی بتوارزانی فرمود عفوی که او دوست میدارد و تو نیز بجاے آر پادشاه این سخن را پسندید و ورا آزاد کرد پس ملوک جهاندار را باید که ترک مجازات بدی به نسبت مجرم بردل نبیل آسان سازند وبشکرانهٔ قدرت برانتقام گناهگار خجلت زده را ببشارت عفو بنوازند که عادت سلاطین کشورکشاے وطریقهٔ ملوک عالم آرائے چنین بود فرد

زابتداے دورعالم تابعهد پادشاه	ازبزرگان عفو بود ست ازفرودستان گناه

آورده اند که یکی ازمقربان پادشاه جرمے کرده بود و در معرض تادیب و تعذیب افتاده روز آن پادشاه بایکی ازخواص دربارهٔ آن مجرم مشاورت میکرد و آن شخص گفت اگر بنده بجاے پادشاه بودی حکم سیاست کردی شاه فرمود اکنون توبجای من نیستی کردار من باید که بجای کردار تو باشد من اورا عفو کردم چه اگر گناه از وی بد نمود عفو از من نیک مے نماید فرد

گرعظیم ست از فرودستان گناه	عفو کردن از بزرگان اعظم ست

وهرگاه کسی درگناهی که ازو صادر شد تامل کند و داند که بعفو خداے محتاج ست باید که عفو خود را ازگناهگار دریغ ندارد تا خداے نیز عفو خود بوے ارزانی فرماید فرد

اگر توقع بخشایش خدا داری	ز ردی عفو و کرم برگناهگاران بخش

آورده اند که پادشاه یکی را بعملے فرستاده بود و ازوی طوریکه پادشاه را ناپسندیده بود صادر شد پادشاه اورا عزل کرده بفرمود تا بندش کردند و درپاے تخت آوردند عتاب و خطاب آغاز کرد آن بیچاره گفت ای شاه اندیشه کن که تراهم فردا درموقف

گفت
عتاب نزد رب الارباب باز خواهند داشت تو در انوقت چه چیز دوست میداری
عفو آلهی گفت در حق من هم عفو فرمائی که عفو آلهی باز بسته است بعفو بادشاهی فرد

من پیش تو مجرمم تو در پیش خدای	گر عفو کنی حق از تو هم عفو کند

پادشاه را این سخن پسند افتاد و او را بند برداشت و تربیت کرده باز بر سر عمل فرستاد نظم

عفو فرمودن مبارک خصلتی ست	هر که دارد عفو صاحب دولتی ست
دل ز نور عفو روشن می شود	وز نسیمش سینه گلشن می شود
دوست دارد عفو را پروردگار	آنچه ایزد دوست دارد دوست دار

عفو در حدی از حدود آلهی نشاید بلکه دران محل قهر و غضب بکار آید نظم

اگر آن جرم را حدیست شرعی	نباید داشت آنجا عفو مرعی
که عفو او دران اجرای حدست	بلا را حد شرعی همچو سدست

باب هفدهم در حلم

یکی از اخلاق آلهی حلم ست کما قال الله تعالی ان الله غفور حلیم و جملهٔ انبیا و
اولیا را ازین صفت نصیبی داده اند تا بقوت آن سورت (تیزی) غضب را که مفسد ایمان و
پیش رو لشکر شیطان ست بشکسته اند و در حدیث آمده که قوی ترین شما نه آنکس
باشد که مردمان را بیفگند و از پای در آرد قوی تر آنکس ست که در حال غضب خود
را بیفگند و مالک نفس خود باشد بیت

مردی گمان مبر که بزورست و پردلی	با خشم گر برآئی دانم که کاملی

در کتاب انجیل مذکورست که ملوک را واجب بود که نفس خود را ریاضت دهند

وبحلم رام سازند در فرمانبرداری تا هرچه بشنوند که خلاف رضای ایشان باشد در خشم نشوند زیرا که ایشان را قدرت و توانائی هست و زیردستان مطیع ایشانند اگر خشم زیردست حلم نباشد و در غضب بر محکوم بردباری نبود و بهر قولے و فعلے خشم گیرند همه آئینه مردم مستاصل[1] شوند و ملک را رونق نماند و بس زیبا گفته اند نظم

بردباری خزینهٔ خردست	هرکرا حلم نیست او چو ددست[2]
دیو بندست حلم اگر دانے	غضب ازدست او ست زندانے

مرد حلیم آنست که سیلاب غضب او با آنکه کوه شامخ[3] اگر در ممر او افتد پرخذرست او از جای نتواند برد و نائرهٔ خشم با وجود آنکه کرهٔ اثیر[4] از التهاب[5] آن در خطرست در وی تصرف نتواند کرد و بی مدد حلم آتش غضب هیچ سلطانی تسکین نیابد و بے معاونت بردباری هیچ حاکمی بار گفت و گوی رعایا برنتابد پس پادشاه عادل آنست که حلم را زیور روزگار خود سازد و بدستیاری او بنیاد خشم عالم سوز براندازد نظم

چو حلم اندر آمد غضب گشت پست	غضب را همین بردباری شکست
ستون خرد بردباری بود	سبک سر همیشه بخوارے بود

از سلیمان وراق[6] نقل کرده اند که گفت که روزی در خدمت مامون بودم نگینی از یاقوت دیدم که طول او چهار انگشت و عرض او دو انگشت و در صفا و روشنی چون خورشید تابان و ناهید درخشان بود پس زرگری را خواند و گفت خاتمے بساز که این یاقوت نگین آن تواند بود زرگر یاقوت برگرفت قضا را روزی دیگر هم در خدمت

[1] جڑسے اوکھڑ جائیں یعنی ادھڑ جائیں ۱۲ [2] چوپایہ ۱۲ [3] بلند ۱۲ [4] یعنی آتش یا آسمان ۱۲ [5] شعلہ زدن ۱۲ [6] کاغذ برنده و نویسنده و بسیار درهم ۱۲

وی بودم که مامون ازان انگشتری یاد کرد و بفرمود تا زرگر را بیاوردند چون زرگر حاضر شد
دیدم که رعشه بروی افتاده است و چون بید می لرزد مامون پرسید که سبب تغیر تو چیست
گفت مرا امان ده تا بگویم مامون گفت امان دادم زرگر نگین بیرون کرد چهار پاره شده گفت
ای خلیفه انگشتری ساختم و خواستم که نگین را به نگین دان برم از دست من بر سندان افتاد
و چهار پاره شد مامون تبسم کرد و گفت برو و این را چهار انگشتری ساز و ترا درین هیچ
گناهی نیست و این صورت که از مامون صادر شده غایت حلم و بردباریست نظم

حلم سرمایهٔ کمال بود	سبب عزت و جلال بود
حلم شادی فزای هر خجل ست	مومیائی هر شکسته دل ست

نوشیروان از ابوزرجمهر پرسید که حلم چیست گفت نمک خوان اخلاق ست چه حروف
آنرا چون برگردانند ملح (نمک ۱۲) میشود چنانکه هیچ طعامی بی ملح مزه ندهد هیچ خلقی بی حلم
جمال ننماید نوشیروان گفت علامت حلیم کدام ست گفت حلیم را سه نشانه است
یکی آنکه اگر ترش روی و سخت گوی با او سخن تلخ درمیان آرد او در برابر آن جواب
شیرین بر زبان راند و اگر بفعل نیز او را برنجاند بازای (بمقابله ۱۲) آن با او احسان نماید قطعه

با تو گویم که چیست غایت حلم	هر که زهرت دهد شکر بخشش
هر که بخراشدت جگر بجفا	همچو کان کریم زر بخشش
کم مباش از درخت سایه فگن	هر که سنگت زند ثمر بخشش

علامت دوم آنست که در عین آنکه آتش خشم زبانه (شعله ۱۲) زدن گیرد و صولت (حمله ۱۲) غضب و سطوت (غلبه ۱۲)
آن بغایت رسد خاموش گردد و این دلیل اطمینان دل و تسکین روح ست و

درویشان سالک علاج غضب بدین نوع کرده اند نشانهٔ سوم فرو خوردن خشم ست اگر کسی فی الواقع مستحق عقوبت بود آورده اند که روزی آن نوباوهٔ بوستان ولایت باکورهٔ باغستان ہدایت سبط نبی بخل ولی حسین بن علی رضی اللہ عنہما با جمعی مہمانان از اشراف عرب بر سر خوانی نشسته بود خادمش با کاسهٔ آش گرم در آمد از غایت دہشت پایش بحاشیهٔ بساط در آمد و کاسه از دستش بر سر شاہزاده افتاد و آشہا بر رخسارهٔ مبارکش فرو ریخت امام حسینؑ از روی تادیب نه از راه تعذیب در و نگریست بر زبان خادم جاری شد وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ حسین گفت خشم فرو خوردم خادم گفت وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ گفت عفو کردم خادم تتمهٔ آیت بر خواند وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ حسینؓ گفت از مال خودت آزاد کردم و مؤنت معیشت تو بر ذمهٔ خود لازم گردانیدم شنوی

بدی را مکافات کردن بدے	بر اہل صورت بود بخرد دے
بمعنی کسانے که پے برده اند	بدی دیده و نیکوئے کرده اند

در اخبار آمده که از حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا و علیه السلام سوال کردند که سخت ترین ہمه چیزہا چیست جواب داد که خشم خدائے گفتند بچه چیز از غضب الٰہی ایمن توان شد فرمود که ترک غضب خویش و حضرت مولوی معنوی در مثنوی اشارتے بدین معنی فرموده مثنوے

گفت عیسیٰ را یکے ہشیار سر	چیست در ہستی ز جمله صعب تر
گفت ای جان صعب تر خشم خدا	که ازان دوزخ ہمی ترسد چو ما

۱؎ اور کھانے والے غصے کے ۱۲ ۲؎ اور معاف کرنیوالے آدمیون کے ۱۲ ۳؎ اور اللہ دوست رکھتا ہے احسان کرنیوالون کو ۱۲

گفت زین خشم خدا چه بود امان	گفت ترک خشم خود اندر زمان
ترک خشم و شهوت و حرص آوری	هست مردے در رہ پیغمبری

وبباید دانست که غضب در بسیار مواضع از حلم بهتر ست چه غضبی که از جهت حرص و طمع یا بواسطهٔ تکبر و خویشتن داری بود مذموم ست اما برای اعلام معالم دین متین وجهت حفظ مراسم شرع مبین بسیار ستوده و پسندیده هست مثلاً اگر کسے از خیانت محرمان حرم خویش حلم ورزد عقلاً و شرعاً و عرفاً مذموم بود و از نظر اهل مروت ساقط شود و چون غیرت بے غضبی و خشونت دست دهد کمال مردے در آنست که محل حلم و موضع غضب را بنظر صحیح تمیز کند تا هر جا آنچه مناسب بود بکار برد فرد

قهر و لطف اندر محل خود نکوست	جاے گل گل باش و جاے خار خار

باب هژدهم در خلق و رفق

مراد از خلق خوش خوئی ست و غرض از رفق نرمی و دلجوئی یکے سازگاری باشد بملاطفت و یکی کارسازی بمدارا و ملائمت اما خلق نکو ترین نعمتی و زیبا ترین خصلتی ست و چون حق تعالیٰ ایمان را بیافرید ایمان گفت الٰهی مرا قوی گردان حضرت حق جلت عظمته او را به نیک خوئی و سخاوت قوی ساخت و چون کفر را بیافرید گفت خدایا مرا قوت ده حق سبحانه او را به تندخوئی و بخل قوت داد و در حدیث وارد ست که به بهشت در نیاید بخیل و بدخوے بیت

من ندیدم در جهان جستجو	هیچ اهلیت به از خلق نکو

روزی حضرت روح الله علی نبینا و علیه السلام میگذشت ابلهی باوے دوچار شد

و از حضرت عیسی سخنی پرسید بر سبیل تلطف و تخلق جوابش باز داد آن شخص مسلم نداشت و آغاز عربده و سفاهت کرد چندانچه او نفرین میکرد عیسی تحسین میفرمود هر چند وی از مجادله در می آمد عیسی طریق ملاطفت رعایت می نمود عزیزی بد آنجا رسید گفت ای روح الله چرا زبون این کس شده هر چند او قهر میکند تو لطف مینمایی و با آنکه جور و جفا بیش می برد تو مهر و وفا بیش می فرمائی حضرت عیسی گفت ای رفیق موافق کل اناء یترشح بما فیه مصرع از کوزه همان برون تراود که در وست او از آن صفت میزاید و از من این صورت می آید من از وی در غضب نمی شوم و او از من صاحب ادب میشود من از سخن او جاهل نمیگردم و او از خلق و خوی من عاقل میگردد نظم

چون نشوم من ز وی افروخته	او شود از من ادب آموخته
من که ز دم مایهٔ ده جان شدم	این صفتم داد خدا زان شدم
خلق نکو وصف مسیحا بود	خصلت بد مرگ مفاجا بود

حکما گفته اند نشان خوش خوئی ده چیز ست اول با مردمان در کار نیکو مخالفت ناکردن دوم از نفس خود انصاف دادن سوم عیب کسان ناجستن چهارم چون از کسی زلتی در وجود آید آن را تا دلیل نیکو کردن پنجم چون گنهگار عذر خواهد آنرا در پذیرفتن ششم حاجت محتاجان بر آوردن هفتم رنج مردمان کشیدن هشتم عیب نفس خود دیدن نهم با خلق روی تازه داشتن دهم با مردمان سخن خوش گفتن فرد

همه خلق جهان خلق پسندیده نماے	که سوی خلد برین راه بدان خواهد بود

و چه زیبا گفته است هم درین معنی بیت

بدین مقام در آ گر بهشت میجوئی	خوش ست عالم آزادگی و خوشخوئی

اما رفق سازگاری و مدارا باشد و در خبر آمده که رفق بهیچ چیز نه پیوند دالاّ که آنرا زینت دهد فلا سازگاری بهیچ کاری مقترن نشود الاّ که آن را برهم زند و ناخوش گرداند و حضرت عزت بدین صفت حبیب خودرا صلے اللہ علیہ وسلم تعریف میفرماید فبما رحمۃ من اللہ لنت لہم سخن درشت سبب قطعتست و نرمی و ملائمت وسیلۂ مودت و وصلت بیت

تو لائے که پیلے بموئے کشے	بشیرین زبانی و لطف و خوشے

ارد شیر بابک که سر سلطنت را بزیور حکمت آراسته بود فرزند خودرا دید جامۂ قیمتی پوشیده گفت ای پسر سلاطین را جامۂ باید پوشید که در هیچ خزانه نباشد و هیچکس مثل آن نتواند که بپوشد مثل این جامه که تو پوشیدهٔ یافت میشود و همه کس میتواند پوشید پسرش پرسید که اصل آن جامه از چه چیز ست گفت تارش از نیکوخوئی و نیکوکاری و پودش از سازگاری و بردباری اگر کسے درین کلمه تامل کند داند که جامع اقسام خیرات ست قطعه

با همه آفریدگان خدای	پادشاهان و شهریاران را
سازگاری خوش ست در همه جائے	کارسازی نکوست در همه وقت

فریدون را پرسیدند که ملازمان را بچه چیز نگاه توان داشت گفت بملاطفت و بردباری گفتند مشکلها را بچه چیز حل توان کرد گفت بملائمت و سازگاری و درین باب گفته اند قطعه

برفق و مدارا توان ساختن	مهمے که بسیار مشکل بود

توان ساخت کاری بنرمی چنان	که نتوان به تیغ و سنان ساختن

جمشید از وزیر خود سوال فرمود که سلاطین را انصاف بکدام صفت از جملۂ ضروریاتست گفت که برفق و نرم خوئی و ملائمت زیرا که رعیت بدین صفات دعاے پادشاه گویند و لشکریان بدین خصلت رضای پادشاه جویند و سلطنت بدعاگوئی رعیت و رضا جوئی سپاه انتظام می یابد و دیگر برفق گوشمال مجرم بروجہے میتوان داد که بعنف (سختی ۱۲) مثل آن میسر نشود چنانچه آورده اند که یکی از ملوک که بسمت رفق و تلطف (علامت ۱۲) موسوم بود (نشانند ۱۲) مطبخی خود را گفت که از برای وے فلان نوع از طعام بپزد و دران تکلف بسیار بجاے آورد مطبخی آن طعام ترتیب داده بانواع دیگر از اطعمه بنظر در آورد سلطان بران طعامے که خود فرموده بود نظر انداخت دید که مگسے دران طعام است برداشت و بیفگند انگه لقمۂ دیگر برداشت درو هم مگسے بود دست ازان طعام باز کشید و از طعام دیگر تناول کرد چون خوان برداشتند مطبخی را طلبید و گفت این خوردنی که ساخته بودے بغایت لذیذ بود فردا هم ازین بساز اما بشرطی که مگس وروے بسیار نباشد حاضران ازین معنی تعجب نمودند که مطبخی را شرمساری داد و تعذیبے بآن نمود بیت

چو در مقابلۂ جرم لطف بیند کس	شود خجل زدهٔ وین خجالت او را بس

(شرمندگی ۱۲)

باب نوزدهم در شفقت و مرحمت

شفقت بر عامۂ رعایا و مرحمت و رفق بر کافۂ برایا بر ملوک عظیم الشان و سلاطین رفیع المکان لازم ست چه زیر دستان و ودائع (امانتین ۱۲) حضرت آفریدگار (همه خلق ۱۲) اند که با اهل اختیار

واقتدار سپردہ تا برعایت ایشان حال عجزہ[عاجزان ۱۲] و درویشان بفراغت و رفاہیت مقترن بود و دلہای شکستہ باہتمام رعیت پروری و مرحمت گستری از ہجوم بلاے جباران و ستمگاران فارغ و مطمئن گردد پس پادشاہ را باید کہ بامید رحمت الٰہی کہ ارحم ترحم[زبردستان ۱۲] بر عاجزان بہ بخشاید و رخسارۂ سلطنت را بجمال زیباے الشفقۃ علے خلق اللّٰہ بیارا[رحم کر رحم کیا جائے تو ۱۲] اید نظم

درشفقت ہر کہ علم بر فراخت	کار خود و جملہ خلائق بساخت
از شفقت ہر کہ سر افراز شد	دیدۂ دولت برخش باز شد

سعادت آخرت و سلامت دنیا برحم و اشفاق بازبستہ ہست آوردہ اند کہ سبکتگین پدر سلطان محمود غازی در اوائل حال صیاد بود کہ یک سر اسپ بیش نداشت و اوقات او بغایت عسرت[دشواری ۱۲] میگذشت ہر روز بعزم شکار بصحرا رفتی اگر صیدے بدست آمدی بدان گذرانیدی روزے آہوے دید کہ با بچہ خود در صحرا میچرید سبکتگین اسپ برانگیخت آہو بگریخت چون بچہ او خرد بود با مادر نتوانست گریختن اورا بگرفت و دست و پایش بربست و در پیش زین نہادہ راہ شہر برگرفت آہو کہ بچہ خود گرفتار دید بازگشت و درپی مید وید و فریاد میکرد و می نالید سبکتگین را بران آہو رحم آمد دست و پای آہو بچہ را بکشاد و سر بصحرا داد مادر آمد و بچہ را در پیش گرفت و روی بآسمان کردہ بزبان بیزبانی مناجاتی[دعا ۱۲] کرد مصرع آنی کہ زبان بیزبانان دانی سبکتگین دست تہی بشہر باز آمد شبانہ حضرت رسالت صلے اللّٰہ علیہ وسلم را بخواب دید کہ باوی میگوید کہ اے سبکتگین بواسطۂ آن شفقت و مرحمت کہ در حق آہو از

سعادت آخرت و سلامت دنیا ... (margin: بہ رعایا خلق خدا ۱۲)

تو در وجود آمد و بجهت آن کرم و مهربانی که در حق آن بیچاره و زبان بسته کردی بحضرت حق تقرب تمام یافتی و ما نیز از تو خوشنود شدیم و حق سبحانه ترا شرف پادشاهی کرامت کرد باید که بر بندگان خدا همین نوع شفقت بجا آوری و در بارهٔ رعیت خود طریق مرحمت فرونگذاری بزرگی فرموده که چون بواسطهٔ شفقت بر حیوانی پادشاهی این جهان فانی می یابند اگر بجهت مرحمت بر انسانی سلطنت ملک باقی یابند هیچ عجیب و غریب نباشد نظم

دست رعایت ز رعیت مدار	کار رعیت برعایت سپار
مرحمتی کن که جگر خسته اند	در کرم و لطف تو دل بسته اند

حکما گفته اند که یکی از آثار شفقت سلطان آنست که چنان رعیت را دوست دارد که پدر فرزند را و هر چه بر خود نه پسندد بر ایشان نه پسندد تا ایشان نیز مال و جان خود را از وی دریغ ندارند و هر چه دارند فدای وی کنند و همه همت خود را بر درازی عمر و زیادتی دولت او گمارند و چندانچه او را رحم و شفقت بر خلق بیشتر باشد حق سبحانه را نظر رحمت بر وی بیشتر بود مثنوی

بخشائی به بخشایند بر تو	درے از غیب بگشایند بر تو
اگر رحمت ز حق داری تمنا	تو هم بر دیگران رحمے بفرما

اردشیر بابک پسر خود را وصیت کرد که اے فرزند جهد کن تا بشفقت عام و مرحمت مالاکلام رعیت را از مرتبهٔ رعیتی بدرجهٔ دوستی رسانی تا دلها از آن تو شود که همه چیزهای دیگر تابع دل ست حکیمے را پرسیدند که بهترین شکار مر پادشاهان را

کدام ست فرمود که صید دلهای رعیت کردن خوب ترین شکاری ست زیرا که چون دلهای ایشان را بخود میل دادی دیگر همه چیز در پے دل میرود و چون دوستی پادشاه در دل رعیت جاے گرفت در هیچ چیز با وے مضایقه نمیکنند بیت

تنگی ۱۲

ملک معنی طلبی پیروی دلها کن	لشکرت گر نبود ملک مسلم نبود از تو

پیروی

و یکی از شفقتها آن ست که چندانچه تواند مردان را بزراعت و عمارت تحریص کند و در اجراے کاریزها و احداث جویبارها ایشان را مددگاری نماید آورده اند که نوشیروان بعامل خود فرمان نوشت که اگر در ولایت تو یک قطعهٔ زمین نامزروع ماند بفرمایم تا ترا بر دار کشند و حکمت درین آنست که فائدهٔ پادشاه از خراج باشد و خراج وقتی بسیار شود که مملکت آبادان بود و آبادانی نبود الا بزراعت و تا با رعیت مساحت نکنند و آثار شفقت در حق ایشان بظهور نرسانند زراعت

آسان گیری ۱۲

میسر نشود شعر

مملکت معمور خواهی خلق را معمور دار	وز سر ایشان بلای ظالمان را دور دار

آورده اند در زمان سلطان ابوسعید خدابنده امرای او با رعایا زیادتی میکردند و بمصادرهٔ

تاوان ۱۲

مال از ایشان میگرفتند روزی سلطان بامرا گفت که من تا امروز ملاحظه جانب رعیت میکردم من بعد الیوم این رعایت را برطرف میکنم اگر مصلحت ست بیائید تا همه را غارت کنیم و هیچ چیز از امتعه و غیر آن بدیشان نگذاریم اما بشرط آنکه دیگر شما از من

جمع متاع ۱۲

علوفه و مرسوم نطلبید و اگر بعد ازین یکی از شما این نوع التماس از من کند او را بسیاست رسانم امرا گفتند ما بی علوفه و مرسوم چگونه توانیم بود و بے وظیفهٔ خدمت

بچه نوع بجای توانیم آوردن گفت ترتیب مجموع مصالح ما و شما از سعی رعایا باشد در عمارت و زراعت و حرفه و تجارت چون ایشان را غارت کنیم آن زمان چنین توقعات از که توان کرد و شما اندیشه کنید که اگر گاو و تخم از رعایا بستانید و غلات ایشان بخورید ایشان را بضرورت ترک زراعت باید کرد و بعد از آنکه زراعت نکنند و محصول نباشد شما چه خواهید خورد امرا چون این سخنان استماع نمودند روی بنوازش و رعایت رعیت آوردند مثنوی

شنیدم از بزرگان سخن سنج	که سلطان را رعیت بهتر از گنج
کزین خرج ار شود آخر سر آید	وزان هر لحظه دخلی نو در آید

و از جملهٔ شفقتها آن است که هر روز یا یک بار عام و بدو بخود تفحص حال داد خواه نماید تا هر که سخنی داشته باشد خود بعرض رساند و او بنفس خود بر کماهی احوال مظلوم وقوف یابد حجاب و بواب نتوانند بغرض و طمع خود بر کسی حکم کردن آورده اند که اکابر حرمین بناصر خلیفه نوشتند که خلافت ترا نزیبد و سلطنت ترا نشاید که نائبان و متعلقان تو بر مردم ظلم میکنند و انواع جور و ستم از ایشان صادر میشود او در جواب نوشت که من از آنچه شما میگوئید خبر ندارم ایشان دیگر باره پیغام فرستادند که عذر تو از گناه بدتر است بزرگان گفته اند آنچه ترا جواب باید گفت بدیگری حواله مکن مهمات رعایا بر ذمهٔ خود گرفته ترا وقت سوال از عهدهٔ جواب بیرون باید آمد بیخبری و غفلت در میان چه کار دارد و این عذر از تو که خواهد شنید و کی قبول خواهند کرد فاروق اعظم رضی الله عنه فرموده که در ولایتی که تعلق بمن دارد اگر پلی ویران شود و رمهٔ گوسفندی بران

گذرد و پای یکی از گوسفندی بسوراخی فرو رود والمی بوی رسد فردای قیامت آن را از من خواهند پرسید و مرا از عهدهٔ آن بیرون می باید آمد هر کہ منصب سلطنت قبول کند و پای تمکن بر سریر حکومت نهد لاجرم باداء حقوق این امر قیام باید کرد و حفظ حدود و رسوم آن از روے شفقت و مرحمت نیکو خواهی رعیت بجاے باید آورد قطعه

فراز تخت حکومت نشستن آسان نیست	دران مقام بسے احتیاط باید کرد
مراد عاجز محنت رسیده باید داد	غم فقیر مشقت کشیده باید خورد

باب بستم در خیرات و مبرات

تمہید قواعد خیرات و تاسیس مبانی مبرات بر ذمهٔ ہمت ہر صاحب دولتے واجبست چہ یکی از ان اعمال کہ بعد نشاء حیات آثار فیض و برکت او بروح عامل رسد صدقه جاریه ہست چون مساجد و معابد و مدارس و خوانق و رباطها و حوضها و جسرها و امثال آن از ابواب البر کہ مادام کہ اثر آن باقی باشد ہدیهٔ ثواب بروح بانی آن واصل ست بیت

ہر کہ خیری کرد چون محمل بدان عالم کشید	روح او را ہر زمان فیض دگر خواہد رسید

و ہر عاقل ہوشیار کہ بصیقل انابت زنگ غفلت از آئینهٔ خاطر بزداید و بداند کہ جاه دنیا و مال و متاع آن بر صدد زوال و انتقال ست ہر آئینه این معنی را در خواہد یافت کہ حاصل از آیندگان و روندگان این سراے فانی جز بیادگاری باقی نخواہد ماند و ہر عمارت عالی و موضع شریف کہ از طبقات ملوک و امرا

سله بنا نہادن ۱۲ سله عبادت گاہین سله خانقاہین ۱۲ سله رجوع به خدا ۱۲

وارکان دولت و توانگران ہر مملکت واقع شدہ اثر آن بر جبر آید روزگار و صفحات ادوار لیل و نہار ثبت و مسطور ست و نام ایشان نزد ہر ارباب عقل و نقل بلکہ پیش اکثر اصاغر و اکابر عالم معروف و مشہور بیت

چون نمی ماند جہان بیقرار	نام نیکو بہ کہ ماند یادگار

خصوصاً گر رقم مبانی خیر بہیچ نوع از الواح ایام محو نمی شود و حدیث بقاع خیر کہ از متقدمان واقع شدہ بہ تسلسل و عنعنہ بسمع متاخران میرسد اِنَّ آثَارَنَا تَدُلُّ عَلَیْنَا فرد

کسریٰ نماند قصۂ ایوان او بماند	نعمان برفت و ذکر خورنق ہنوز ہست

بزرگان گفتہ اند کہ چون ہمای توفیق و تائید از ایشان وَلَدَیْنَا مَزِیْدٌ سایہ دولت برفرق کامگاری افگند و باز بلند پرواز مواہب ربانی از فضای فیض جاودانی جلوۂ مساعدت فرمودہ بر ساعد سعادتمندی آرام گیرد لائق حال آنست کہ صحائف احوال خود بارقام اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِکُمْ بیارایدو زاد سفر آخرت را از تقدیم خیرات مبرات و زینت باقیات صالحات کہ عبارت از خیر عام و صدقۂ جاریہ است مہیا کند تا ذکر نعم و شکر کرم او باطراف و اکناف عالم رسیدہ در ہر زمانے برہر زبانے ثنا و آفرین او جاری باشد قطعہ

برین رواق زبرجد نوشتہ اند بزر	کہ جز نکوئی اہل کرم نخواہد ماند
تونگرا دل درویش را بدست آور	کہ مخزن زر و گنج و گہر نخواہد ماند

و در حدیث آمدہ کہ چون آدمی بمنزل آخرت رود ہمہ عملہا از و منقطع گردد الا سہ چیز

[1] خردان [2] بزرگان [3] مقرر آثار ہمارے دلالت کرتے ہیں ہمپر [4] نام کو نیکے [5] اور ہمارے پاس زیادہ ہے [6] کشادگی [7] اگر نیکی کروگے تو نیکی کروگے اپنے لئے

یکی صدقۂ جاریہ دوم علمی کہ مردم بدان نفع گیرند سوم فرزند صالح کہ او را دعاے خیر کند و
صدقہ جاریہ عبارت از بقعۂ خیر باشد کہ مردم بدان منتفع شوند چون مسجد و مدرسہ و
خانقاہ و پل و رباط و حوض و مانند آن پس از والیان خطۂ سلطنت و تخت نشینان
بارگاہ خلافت چنان زیبد کہ معمار ہمت ایشان اولاً در تعمیر مساجد و تاسیس معابد کہ
اشارت اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰہِ مَنْ آمَنَ بِاللّٰہِ در شان آن واقع شدہ سعی نمایند چہ در
حدیث آمدہ کہ ہر کہ برای خدا مسجدی بنا کند حق سبحانہ برای او خانۂ در بہشت بنا کند
و مساجد کہنہ نیز تجدید کردن ہمین حکم دارد و بعد از عمارت مسجد امام و مؤذن تعیین باید
فرمود و اسباب معیشت ایشان مہیا باید ساخت تا از روی فراغت بہم خود قیام
توانند نمود و بجہت طلب قوت از اقامت این امر باز نمانند و دیگر مدارس مرتفع بنا باید کرد
و مدرسان افادت نصاب و علما و فضلای افاضت انتساب معین باید ساخت و تا نشر
علوم شرعیہ نمایند و برکات ثواب آن بروزگار دولت ایشان رسد و دیگر خوانق پاکیزہ
باصفا جہت صافی دلان ولایت پناہ و صوفیان صفۂ صفوت انتمای اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ
ترتیب باید داد تا طالبان حقائق و قاصدان دقائق بمیامن انفاس شریفۂ ایشان بمقاصد
و مطالب برسند و آثار انوار اوقات و احوال ایشان ضمیمۂ سعادت صوری و معنوی گردد
و وظائف و ادرارات ارباب مدرسہ و خانقاہ نیز معین باید کرد تا طلبہ از مطالعہ
علوم و درویشان از اذکار و اوراد خود باز نمانند و دیگر احداث زاویہ ہا کہ در آن
برائے فقیران و محتاجان راتبۂ چاشت و شام از قلیۂ و نان مرتب و مہیا باشد

حواشی بین السطور: بلند ۱۲ — پھیلانا ۱۲ — فیض پہونچانا ۱۲ — چبوترہ — برگزیدگی ۱۲ — انتساب ۱۲ — برکات ۱۲ — روزینہ ۱۲ — بنانا ۱۲ — گوشہ ۱۲

حاشیہ: بدرستی کہ اولیاء اللہ کو نہ خوف ہے

---

[1] یعنی بنانا مسجدین اللہ کی مگر جو ایمان لایا خدا پر ۱۲ [2] از نو بنا کردن ۱۲ [3] یعنی فائدہ بخشنے مین پورے ۱۲ [4] ہان البتہ نہ خوف ہے اولیاء اللہ کو اور نہ وہ غمگین ہوتے ہین ۱۲

که موجب جمعیت خاطر و صفای باطن میشود دیگر ابداع دار الشفا و تعیین طبیب حاذق
مشفق و ترتیب ادویه و اشربه و اغذیه و آنچه ضروری باشد که وسیلهٔ صحت و سلامت
و رابطهٔ عافیت و کرامت میگردد و دیگر ساختن رباطهای مرتبطه باستحکام تمام که ملجای
مسافران ستم رسیده و پناه غریبان محنت کشیده باشد ثمرهٔ بسیار و نتیجهٔ بیشمار دارد دیگر
بستن قنطرها بر آبهای تند و بسیار که مسافران را مرور بران سهل و آسان باشد
بغایت پسندیده است چه در اخبار آمده که هر که پلی بنا کند بر راهی تا مسلمانان
بران بگذرند خدای عز و جل گذشتن صراط بروی آسان گرداند دیگر عمارت
حوضهای بزرگ و حفر کردن چاهها در راهها و محلها که آب کمی میکند سبب ایمنی
باشد از تشنگی قیامت و منقول ست که یکی از صحابه بحضرت رسالت پناه صلوات الله
علیه و آله عرض کرد که میخواهم که از برای روح مادر خود خیری کنم و صدقه بدهم مرا دران چه
میفرمایند حضرت فرمود که بهترین تصدقات آب ست که بر سر راهی چاهی بکنی آن
صحابی چاهی بخرید و بر مسلمانان وقف کرد و ثواب آن بروح مادر خود بخشید دیگر تعمیر مشاهد
مبارکه و ترویج مزارات متبرکه سبب آن میشود که ارواح مقدسهٔ آسودگان آن مزارات
ممد روزگار سعادت آثار عامر مروج گردند و از جملهٔ خیرات کلیه آنست که موقوفات
بقاع خیر و ابواب البر را از دست مستأکله و متغلبان انتزاع نموده بمردم امین و
متدین سپارند و محصول آن را به ارباب وظائف و اصحاب استحقاق چنانچه
شرط واقف باشد برسانند و بر اعمال وقف عمال پاکیزه و با دیانت و نیکو معاش
تعیین نمایند و بران نیز اعتماد نفرموده بهر چند وقت خود تفحص امور مباشرت آن وقف

ومہمات آن اوقاف مشغولی کنند و در مہم وقف اصلاً و قطعاً مسابلہ و مسامحہ روا نیست چہ
تمشیت این معنی تقویت شریعت ست و ہر کہ مہم وقف را بدستور شرع فیصل دہد
بحکم الدال علی الخیر کفاعلہ در اجر و ثواب با واقف شریک باشد فرد

	تا ترا ہم دران ثواب دہند	خیر کن یا وکیل خیری باش

وآنکہ در باب خیر اطنابی رفت نظر بر آنست کہ مثوبات صدقات جاریہ بی پایان ست
آوردہ اند کہ یکے از بزرگان را کہ ودیعت حیات بموکل اجل سپردہ بود و رخت ازین
مرحلہ فانی بسراے جاودانی بردہ در خواب دیدند و از حالتی کہ بعد از وفات وے
را واقع شدہ بود پرسیدند فرمود کہ مدتے در شکنجہ عذاب گرفتار بودم و در چنگال
عقاب عقوبت میفرسودم ناگاہ پروانہ نجات از دیوان کرم الٰہی برسید و حق سبحانہ
گناہان مرا بیامرزید سائل از روے استغفار نمود کہ ہیچ دانستی کہ سبب آمرزش چہ بود
و بچہ وسیلت صورت خلاصی روے نمود جواب داد کہ آرے در بیابانے رباطی ساختہ
بودم مگر درویشی در گرمگاہ روز بسایۂ آن رباط پناہ آورد و زمانی استراحت کردہ
چون مشقت او براحت مبدل گشتہ بود از روے نیاز زبان بدعا کشادہ و برین وجہ
گفتہ کہ خدایا بانی این موضع را بیامرز فی الحال تیر دعاے او بہ نشانۂ اجابت رسیدہ
مرا بیامرزید و از حفرۂ جحیم بروضۂ نعیم رسانید فرد

ہر چند بروے کار در سے نگرم	نیکی ست کہ نیک ست و گر ہا ہمہ ہیچ

باب بیست ویکم در سخاوت و احسان

سخاوت سبب نیکنامی و احسان موجب و دستکامی و خجستہ فرجامی ست و ہیچ

سہل انگاری ۱۲ — جاری کرنا ۱۲ — سطول ۱۲ — ثوابہا ۱۲ — عذاب ۱۲ — گھڑی ۱۲ — دوپہر ۱۲ — گڑنا ۱۲

[illegible] ۱۲

صفت آدمیان را خصوصاً اشراف وانجاد ایشان را به از جود و سخا نیست بیت

شرف مرد بجود ست و کرامت بسجود	هر که این هر دو ندارد عدمش به ز وجود

بزرگان ۱۲

در خبر آمده که سخا درختیست در بهشت و بحقیقت نهالیست بر کنار جویبار خوشنودی حق سبحانه تعالیٰ رسته و شاخ او در سرافرازی با علی علیین پیوسته شگوفهٔ او نیکنامی دنیاست و میوهٔ او کرامت و فضیلت عقبیٰ بیت

این سخا شاخیست در باغ بهشت	وای او کین شاخ را از کف بهشت

بگذاشت ۱۲

از حکیمی پرسیدند که عیبی که مجموع هنرها بدو مخفی ماند چیست جواب داد که بخل باز سوال کردند که هنری که همه عیبها را بپوشد کدام ست گفت سخا فرد

هنر سخاست دگر جمله دست افزانند	اگر ترا بهر انگشت خویش صد هنرست

و یقین باید دانست که تا مال را از قید امساک مطلق نگردانند توسن مفاخر و معالی بقید در نیاید مثنوی

تجربه کردم ز هر اندیشهٔ خاص ز بهر کرم آمد درم	نیست نکوتر ز سخا پیشهٔ برگذر از قافیه اینک کرم

اسکندر را از ارسطو پرسید که سعادت دین و دنیا در چه چیز ست گفت در جود و کرم اما سعادت دین آنست که حق سبحانه میفرماید مَن[۱] جَآءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ عَشرُ اَمثَالِهَا هر که یک حسنه بیارد او را ده حسنه کرامت کنیم نظم

آنکه ترا توشهٔ ره میدهد	از تو یکے خواهد و ده میدهد

[۱] جو کوئی ایک نیکی لائے اُسکو دس گنی جزا ہے مثل اُسکے ۱۲

بهتر ازین مایه ستانیت نیست	سُود کن آخر که زیانیت نیست

اما سعادت دنیا آنست که مرغ دل خلق را بحکم الاِنسانُ عَبیدُ الاِحسانِ بکرم صید توان کرد چون دل که سلطان ست در قید کسی افتاد قالب به تبعیت قلب در دام می افتد و چون کریم مالک الرقاب جمعے شد ابواب سعادت برو کشاده و اسباب مرادات برای او آماده شود در اخبار آمده که خسرو پرویز را سپه سالاری بود به لشکر کشی و دشمن کُشی معروف و مذکور و بمتانت رای و قوت عزم در اطراف مملکت موصوف و مشهور مقرب ملک و عمدهٔ ممالک بودی و خسرو پرویز از صواب دید او عدل مینمودی بیت

ازو تازه بُد گلشن خسروی	ببازوی او پشت دولت قوی

وقتے صاحب خبران بسمع ملک رسانیدند که سپه سالار شما از جادهٔ فرمان برداری انحراف خواهد ورزید و سبیل عناد و عصیان و طریق سرکشی و طغیان مسلوک خواهد داشت پیش ازانکه صورت از قوة بفعل آید بتدارک آن اشتغال باید نمود فرد

علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد	دریغ سود ندارد چو رفت کار از دست

خسرو ازین خبر اندیشه مند شد و گفت اگر او عنان عزیمت از روی مخالفت بطرفے از اطراف مملکت بگرداند بسیاری از اعیان لشکر و سران سپاه با او راه موافقت پیش گیرند و ممکن که از آوازهٔ باغے شدن او قصورے در ارکان ملک پدید آید و از وبد بهٔ طاغی گشتن او فتوری بقواعد سلطنت راه یابد بیت

طغیان کرنے والا ۱۲

آدمی بندے احسان کے ہیں ۱۲ مصیبت میں پڑنا ۱۲

مباد ابرآرد و بہ بیداد سر	کہ در ملک پیدا شود شور و شر

پس با خواص دولت و مشیران مملکت درین باب مشاورت فرمود راے ہمگنان بران متفق شدکہ او را بند باید کرد خسرو بر حسن تدبیر ایشان آفرین کرد روزے دیگر آن امیر را طلب کردہ بموضعی بالا تراز معہود او بنشاند و ذکر محامد و مفاخر و سیر تہاے ستودہ و جبلتہای پسندیدہ او بر زبان راند و از نفایس و خزائن و نقود و دفائن (دفینہا ۱۲) خویش زیادہ از استحقاق وی عطا فرمود مشیران نیکو راے کہ صلاح و صواب در بند کردن او دیدہ بودند در محل فرصت عرضہ داشتند کہ سبب تخلف از مقرر عزیمت ہمایون چہ بود شاہ تبسم فرمودہ گفت من رای شمارا اختلاف نکردم و از عزم خود انحراف نہ ورزیدم شما گفتہ بودید کہ او را بند باید کرد من خواستم کہ او را بمحکم ترین بندے مقید سازم ہیچ قیدے قوی تر از بند احسان ندیدم و دیگر تامل کردم کہ محل ہر قید عضوی معین ست و بندی کہ بر یک عضو افتد پیداست کہ چہ نوع بندی باشد خواستم کہ بند بر دلش نہم کہ دل سلطان ست و اعضا و جوارح خدم و حشم اویند و چون اصل بقیدی مقید گردد ہر آئنہ تمام اعضا و جوارح کہ تبع (تابع ۱۲) (اعضا ۱۲) اویند بستہ گردند و دیگر بند آہنین بر سر عضو کہ نہند بسوہان سودہ گردد و بند کرم و احسان کہ بر دل نہند بہیچ چیز فرسودہ نگردد و در امثال آمدہ کہ مرغ وحشی را بدام مقید توان کرد و آدمی را با احسان و انعام مثنوے

کرم پیشہ کن کادمے زادہ صید	باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن بہ بند	کہ نتوان بریدن بہ تیغ آن کمند

چو دشمن کرم بیند و لطف وجود	نیاید دگر خبث ازو در وجود

و هم چنانچه بخاطر خسرو رسیده بود آتش مخالفتش بآبی که از سر چشمهٔ احسان پادشاهی مترشح شد فرونشست و بیخ نهال کینه از زمین سینهٔ او بقوت سر پنجهٔ کرم سلطانی بکلی منقطع گشت و بعد ازان چون بندگان صافی نیت بخلوص طویت (یعنی طبیعت ۱۲) کمر جان سپاری بر میان خدمتگاری بسته بقیهٔ عمر از منهج (راه ۱۲) فرمان برداری روی برنتافت بیت

ز ان نوازش گری که یافت ازو	بعد ازان روی برنتافت ازو

درین باب این رباعی بسیار خوب افتاده رباعی

با هر که کرم کنی از آن تو شود	اندر همه وقت مدح خوان تو شود
با دشمن خویش اگر سخاوت ورزی	شک نیست که یار مهربان تو شود

و از فضیلت جود یکی آنست که دلهای خلائق جوانمرد را دوست دارد هر چند که از احسان بهرهٔ بدیشان نرسیده باشد مثلاً اگر مردم خراسان بشنوند که در عراق مردی کریم و جوانمرد است همه او را دوست خواهند داشت و برو آفرین خواهند گفت بلکه اگر کریمی را که در قید حیات نباشد یاد کنند همه کس ثنای او گویند چنانچه حاتم طائی را که در تاریخ تالیف این رساله که نهصد و هفت سال از وفات او قریب نهصد و چهل و پنج سال گذشته هنوز بهار ذکرش بریاحین آفرین آراسته است و چمن نیکنامیش به پیرایهٔ ثنا و تحسین پیراسته فرد

نماند حاتم طائی ولیک تا به ابد	بماند نام بلندش به نیکوئی مشهور

آورده اند که چون آوازهٔ جوانمردی حاتم جزیرهٔ عرب را تا دار الملک یمن فرو گرفت

وصیت سخاوت او بولایت شام و مملکت روم رسید والی شام و حاکم یمن و پادشاه روم بعداوت او برخاستند چه هر یک از ایشان دعوی سخاوت کردندی ولاف جوانمردی زدندی و ذکر حاتم بر زبان اهل زمان بیشتر جاری بود و طنطنهٔ کرم و جود وی در همه اطراف سائر و ساری شعر

ابر دریا دل ز دست جود او در انفعال	مال عالم زیر پای همت او پایمال

پس هر یک از ایشان با او بطریقی سلوک کرد اولاً والی شام خواست که او را بیازماید کس فرستاد و از وی صد اشتر سرخ موی سیاه چشم بلند کوهان طلبید و مثل آن شتر در وادی عرب نادر باشد و اگر یافته شود بسیار گران بها بود و فی الواقع دران وقت این نوع شتر در رمهٔ حاتم نبود چون کس پادشاه شام بحاتم رسید و پیغام والی را گذرانید حاتم دست قبول بر سینه نهاد و در جواب آن سمعاً و طاعةً بر زبان راند و گفت فرد

بهرچه امر شود چاکریم و دولت خواه	بهرچه حکم رود بنده ایم و خدمتگار

پس ایلچی را بمنزل نیکو فرود آورد و اسباب ضیافت چنانچه فراخور احوال او بود مهیا گردانید و بفرمود تا در قبائل عرب منادی کردند که هر که مثل این شترے بیاورد به بهای تمام از و بخرم و بمیعاد دو ماه بها بدو رسانم حاصل کلام بدین طریق صد شتر قرض کرده بسلطان شام فرستاد چون ملک شام برین حال اطلاع یافت انگشت تعجب بدندان تحیر گرفته فرمود که ما این اعرابی را می آزمودیم و او خود را بواسطهٔ ما در قرض انداخت پس همان شتران را از متاع مصر و شام بار کرده بدست همان ایلچی باز گردانید و چون شتران را نزد حاتم آوردند باز بفرمود

باب بیست و هشتم

تا منادی کردند که هر که شتری بمن داده بیاید و همان شتر خود با انچه که بار دارد بگیرد و ببرد پس آن صد شتر را با بار بخداوند آن داد و هیچ چیز برای خود باز نگرفت چون این خبر بسلطان شام رسید گفت این همه مروّت نه حد آدمی زاد است و سخاوت حاتم را مسلم است فرد

آوازهٔ سخاوت و احسان حاتمی	آخر درین جهان بعبث بر نیامده است

دیگر عظیم[پیشوا] الروم که او را هرقل گفتندی چون دبدبهٔ جود حاتم شنید متفحص اخبار و متجسس احوال وی گشت بسمع وی رسانیدند که حاتم مرکبی دارد[نام] باد پای رهوار[جویا] گی جهان پیمای چون تیر خدنگ زود دو و چون عمر گرامی زود رو اسپی که بگرم روی با آتش[تیز] دم مشابهت زده و از تیز گامی با باد طریق همراهی سپرده نظم

چو اشک عاشقان گلگون و خوشرو	جهان پیما تر از شبدیز خسرو
بوقت حمله برق آسا جهنده	بگاه پویه چون صرصر رونده

قیصر وزیر خود را گفت که خبر سخاوت حاتم در عرب و عجم فاش شده و صیت جوانمردی و مروتش از قاف تا قاف فرو گرفته و من شنوده ام که او بدین صفت اسپی دارد میخواهم که نقد او را بر محک اعتبار بیازمایم و صورت دعوی او را در محکهٔ معنی امتحان نمایم و کس از پی آن مرکب[کسوٹی] بقبیلهٔ بنی طے فرستم تا حالات سخاوت او را معلوم کنم مثنوی

من از حاتم آن اسپ تازی نژاد	بخواهم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم که در وے شکوه[عظمت] مهی ست	وگر رد کند بانگ طبل تهی ست

پس ایلچی بجهت آن مرکب با تحف و هدایا که لائق حاتم بود فرستاد و امر کرد[برداری] نمانی رسول

ملک روم بقبیلۂ طے رسیده در حوالی و منازل حاتم نزول نمود قضارا مقارن رسیدن ایلچی ابری پدید آمد و باران و برف باریدن گرفت حاتم مهمان را دلداری نموده بمنزل شایسته فرود آورد و فی الحال بفرمود تا اسپی بکشند و طعامی مهیا کرده نزد مهمان آورند و بعد از فراغت طعام اسباب استراحت مهیا ساخته حاتم از خیمه بیرون رفت و آن شب از هیچ نوع سخنی نگذشت علی الصباح که حاتم بعذر خواهی آمد ایلچی منشور قیصر با هدایا که فرستاده بود بحاتم نمود چون حاتم بر مضمون آن اطلاع یافت بغایت اندیشه مند گشت ایلچی بفراست اثر ملالت بر جبین حاتم مشاهده فرموده گفت ای جوانمرد اگر در دادن اسپ مضائقه داری از جانب ما نیز چندان مبالغه نیست حاتم جواب داد که مرا ازین جنس اسپ اگر هزار باشد و کمتر کسے از اهل روزگار از من طلبد بهیچ وجه مضایقه در حیز تصور من نیاید خصوصاً سلطان عظیم الشان مرا بطلب یک اسپ معزز ساخته و بجهت این جزوے خدمت رسول بزرگی ارسال نموده اندیشۂ من از تحیر ست و تفکر من از غایت تحسر که چرا زود تر خبر نیافتم تا آن اسپ را تلف نکردمی مثنوی

من آن باد رفتار دلدل شتاب	ز بهر شما دوش کردم کباب
که بظلمت ابر از پیش و پس	بسوی رمه ره نمی یافت کس
بنوعی دگر روے در راهم نبود	جز آن بر در بارگاهم نبود
مروت ندیدم در آئین خویش	که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش	دگر مرکب نامور گو مباش

پس اسپان تازی و تبرکات حجازی جہت سلطان روم فرستاد و رسول برا نیز از تحفہاے آن دیار بہرہ مند ساختہ بخوبتر وجہے روانہ کرد چون ایلچی آمد قیصر از فحواے حال خبر یافت وصفت انصاف پیش آوردہ گفت کہ آئین مروت و قاعدۂ (مضمون ۱۲) فتوت حاتم را مسلم ست قطعہ

توان گفت کامروز نبود بعالم زروے جوانمردی و مہربانی	بجز او شہریار دیار مروت بروختم شد کاروبار فتوت

دیگر حاتم یمن پادشاہی بود صفت کرم و سخاوت بروغالب و خصلت احسان و مروت بر و مستولے (غالب ۱۲) ہموارہ موائد (دستارخوانہا ۱۲) انعام او برای خاص و عام نہادہ و فوائد اکرامش بجہت محتاجان و درماندگان آمادہ بیت

چو دست جود و بخشش برگشادی	ز عالم رسم خواہش بر فتادی

میخواست کہ جز نام کرم او بر زبانہا نگوزنشود و غیر از صفت جود و سخای او در اطراف عالم مشہور نگردد و بدین سبب ہر کہ در پیش او صفت حاتم کردی آتش غضبش اشتعال (شعلہ زنی ۱۲) نمودہ با یذای وے مشغول گشتے و گفتے حاتم مردی صحرانشین ست و از جملۂ رعیت ولایت من نہ او را رتبۂ مملکت داری و نہ منصب فرمان روائی نہ قوت جہانگیری و نہ بازوے کشورکشائی شعر

نہ او را خزانہ ست و نے تخت و تاج	نہ با جش کسے میدہد نے خراج

پیداست کہ از دست او چہ کرم آید و با سپ و شتر و گوسفندی چند کہ دارد چہ مقدار کرم نماید من انچہ در سالی حاصل حاتم باشد در روزے بسائل میدہم و صد برابر خوان

او در یک چاشت پیش مهمان می نهم مصرع ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا
القصه ملک یمن روزی جشنی عظیم ساخته بود و طرح دعوتی پادشاهانه انداخته تمام روز
چون آفتاب بزر بخشی مشغول بود و مانند ابر بگوهر فشانی اشتغال می نمود ناگاه در اثنای
این حال بیت

دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد	در ذکر حاتم کسی باز کرد

ملک ازان بر تجدید و عرق حسدش در حرکت آمده با خود اندیشه کرد که هیچ گونه زبان اهل
زمان از ذکر حاتم خاموش نیست و صفت نکوکاری و مهمانداری او از دل مردمان
فراموش نی پس همان بهتر که بدستیاری ملاح فکر کشتی عمر او را در غرقاب فنا افگنم و
بمددگاری اُستاد اندیشه رقم نام او را از لوح زندگانی محو کنم بیت

بنیکی نخواهد شدن نام من	که تا هست حاتم در ایام من

در پای تخت او عیاری پیشه بود که برای یک درم صد خون ناحق را میان بر بستی
و بامید اندک فائده شیشهٔ دل بسیار کسان را بسنگ جفا بشکستی بیت

چو زلف خوبرویان فتنه انگیز	چو چشم نازنینان بود خونریز

القصه شاه یمن او را طلبیده بمواعید [بوعده ها ۱۲] خسروانه مستظهر [پشتی یافته ۱۲] ساخته بران آورد که خود را
بقبیلهٔ بنی طے رساند و بهر حیله که داند و بهر شعبده که تواند حاتم را نیست و نابود
گرداند عیار متعهد [ذمه دار ۱۲] قتل حاتم شده متوجه قبیلهٔ بنی طے گشت و بعد از مدتی بدان سر
منزل رسید با جوانی خوش خوی نیکو روی که سیمای [یعنی علامت ۱۲] بزرگی از جبههٔ او تابان و
فر فرخندگی در ناصیهٔ او درخشان بود ملاقات کرد جوان از روی مهربانی و

شیرین زبانی اورا پرسش کرم نموده پرسید که از کجا می آئی و بکجا میروی عیار پیشه جواب داد که از یمن می آیم و عزیمت شام دارم جوان التماس نمود یک شب بقدم کرم وثاق مرا مشرف سازند تا ما حضری که باشد بنظر شریف رسانم و بدین تلطف که کلبهٔ مرا بنور حضور خود بیارائی منت دار شوم مصرع زود در آی و شبستان ما منور کن پس آن عیار بخوشخوئی و دلجوئی بستهٔ آن جوان شده روی بمنزل وی نهاد و از ان جوان رسم ضیافت و شرط مهمانداری بر وجهی تقدیم افتاد که هرگز آن عیار را در خاطر خطور نکرده بود و در ضمیر او نگذشته میزبان لحظه بلحظه تکلفی دیگری نمود و مطعومات گوناگون و مشروبات رنگارنگ ترتیب میفرمود بیت

هر نفسی بر سر خوانش نگر	خوردنی خوب تر از یکدگر

و مهمان ساعت بساعت بدل آن جوان را تحسین میکرد و بزبان ثنا و آفرین او میگفت بیت

تبارک الله ازین مردمی و خوشخوئی	گذشتهٔ ز همه نیکوان به نیکوئی

برین منوال تا شب تیره بپایان رسید و صبح روشن رو دست از افق مشرق آغاز طلوع کرد مهمان با دیدهای گریان وداع میزبان را میان در بست و بزبان نیاز مضمون این بیت جگر سوز دل گداز ادا میکرد بیت

دلم می سوزد از داغ جدائی	چه بودی گر نبودی آشنائی

جوان بمبالغهٔ بسیار درخواست میکرد که دو سه روزی اینجا اقامت نمای و مرد عیار بانواع عذرها متمسک شده میگفت بیت

نیارم شد البته انجا مقیم	که در پیش دارم مہمے عظیم

جوان گفت مرا تشریف مصریت ارزانی دارد مہمی که هست بامن درمیان آرشاید که مددی توانم کرد وهمراهی بجای توانم آورد مہمان چون دلنوازی وجوانمردی اندی مشاهده کرده بود با خود تامل نمود که این مہم کلی که مرادر پیش ست بی امداد چنین یاری وبی دستیاری ازین گونه مددگاری سرانجام نخواهد یافت چرا که مردی با مروت و کارساز و دلجوئی و غریب نوازست هیچ به ازین نیست که پرده از روی کار بردارم واورا یار ومحرم خود ساخته روی بساختن آن مهم آرم نظم

یک گل مقصود درین بوستان	چیده نشد بی مدد دوستان
دامن یاری گرت افتد بدست	فارغ و آزاده توانی نشست
کار تو از یار مکمل شود	مشکلت از همنفسان حل شود

پس اول جوان را بجهت اخفای آن مهم سوگند داد وبعد از مبالغه بسیار و تاکید بیشمار سر خود را با او درمیان نهاد و گفت شنوده ام که درین نواحی حاتم نام کسی هست که لاف جوانمردی میزند ودعوی احسان و مردم نوازی میکند شاه یمن را از و وغدغه در دل و غدغه در خاطر پدید آمده ومن مردی پریشان روزگارم و معاش من از روندی وعیاری میگذرد دربنولا سلطان ولایت یمن مرا طلبیده وعده مال و متاع فراوان فرموده بشرط آنکه حاتم را پیدا کنم وبقتل آرم و سر او را بتحفه پیش ملک یمن برم ومن بضرورت وجه معیشت این صورت را قبول کرده بدین قبیله آمده ام نه حاتم را می شناسم و نه راه بمنزل او می برم از درویش پروری و غریب نوازی تو عجیب و

غریب نباشد که حاتم را بن نائی و در قتل او شرط مددگاری بجا آری تا من از عهدهٔ عهدی که کرده ام بیرون آمده باشم و بدولت تو از مواعید شاه یمن بهره مند گردم جوان این سخنان را استماع نمود بیت

بخندید و گفتا که حاتم منم	سر اینک جدا کن به تیغ از تنم

اے مهمان برخیز و پیش از آنکه متعلقان من خبردار گردند سر من بردار و سر خود گیر تا مقصود تو از شاه یمن حاصل و مراد تو میسر گردد بیت

چو حاتم بآزادگی سر نهاد	جوان را برآمد خروش از نهاد

عیار فی الحال پیش حاتم بر زمین افتاد و بوسه بر دست و پای وے بداد و میگفت نظم

اگر من گلے بر وجودت زنم	نه مردم که در کیش مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت	وز انجا طریق یمن بر گرفت

حاتم اسباب راه او از زاد و راحله تهیه نموده او را تکسیل کرد و عیار پیشه بعد از قطع راه چون پیش پادشاه آمد صورت حال بعرض رسانید ملک یمن از روے کرم طبعے منصف شد و از راه آزادگی و جوانمردی معترف گشت که کریمی درین مرتبه حد هیچکس از عالمیان نیست و سخاوتی بدین مشابه مقدور هیچیک از آدمیان نه بیت

هست جوانمرد درم صد هزار (یعنی بسیار ۱۲)	کار چو با جان فتد آنجاست کار

درکتاب جواهر الامارة آورده که چون حاتم وفات کرد و او را دفن کردند قضا را قبر او در محلی واقع شد که ممر سیل (گذرگاه ۱۲) بود وقتے از اوقات بارانی عظیم بارید و سیل هائل (درمیان آنکه ۱۲) بیامد و نزدیک بود که قبر حاتم ویران گردد پسرش خواست که قالب او را بموضعی دیگر که از آن آفت ایمن باشد

نقل کند چون سر تربت او را باز کردند همه اعضا و اجزای او از هم ریخته بود الا دست راست او که هیچ نوع تغیری نداشت مردم ازان حال متعجب شدند ازچنان صورتی شگفت ماندند پیری صاحبدل درمیان نظارگیان بود گفت ای مردمان ازین معنی متعجب مشوید از سلامتی دست حاتم عجب مدارید که او بدین دست عطای بسیار بسائلان داده بود لاجرم در حمایت خیر و کرم بسلامت مانده است هرگاه دست کافر بت پرست بواسطهٔ عطا از خلل ریختن سالم می ماند چه عجب که تن مومن خدای پرست بوسیلهٔ سخا و احسان با خلق خدای از آفت سوختن آتش دوزخ ایمن گردد چه حصول دولت جاودان بتمهید قواعد خیر و احسان باز بسته است بیت

دولت باقی ز کرم یافتند	دولتیان برخ زجهان یافتند

والی از حکیمی پرسید که پیرایهٔ سلطنت چیست گفت در عزت زیستن گفت عزت را چگونه نگاه توان داشت گفت بخوار داشتن زر هر که زر در نظر او خوار است همه کس او را عزیز و مکرم دارند و هر که زر را عزیز و مکرم دارد همگنان او را خوار و بیمقدار شمارند قطعه

تا ز بهر تنت سپر گردد	مال از بهر آن بکار آید
مال و تن عرضهٔ خطر گردد	هر که تن را فدای مال کند
هر زمانی عزیز تر گردد	هر کریمی که خوار دارد زر

والحمد لله که آئین سخاوت و مروت و قوانین احسان و فتوت حضرت شاهزادهٔ عالم مظهر انوار لطف و کرم مهر سپهر سلطنت و جهانبانی شاه بارگاه ابهت و گیتی ستانی دارای جهان آرای عدو بند کشور کشای قطعه

معین الملک ثمالدولہ ابو محسن کہ جود او	چو ابر نو بہاری عالمی را تازہ می سازد
ز انعام و عطا و مرحمت نزدیک آن آمد	کہ رسم احتیاج از عرصۂ عالم بر اندازد

نامۂ جود حاتم طے کردہ و دفتر سخاوت معن بن زائد را رقم محو بر کشیدہ قطعہ

کیخسرو زمان و فریدون روزگار	ہم شہریار عدل و ہم پادشاہ جود
عدلت نظام عالم و ملت قوام ملک	جودت پناہ سائل و دستت پناہ جود

حق سبحانہ و تعالیٰ منشور احسان شامل او را بتوقیع وَہُوَ مُحْسِنٌ فَلَہٗ اَجْرُہٗ عِنْدَ رَبِّہٖ موشح دارد و نشان انعام کاملش بہ طغرای کَذٰلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِیْنَ موقع و مزین گرداناد

باب بیست و دوم در تواضع و احترام

تواضع سبب رفعت ست چہ در حدیث آمدہ ست کہ مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰہِ رَفَعَہُ اللّٰہُ یعنی ہر کہ فروتنی نماید برای خدا اورا بر دارد و درجۂ او را بلند گرداند بیت

تواضع ترا ارجمندی دہد	ز روی شرف سربلندی دہد

نصیر بن احمد از ملوک سامانیہ پسر خود را وصیت کرد کہ ای فرزند دلبند اگر میخواہی کہ مملکتے کہ ما بمشقت بسیار بدست آوردہ ایم و سلطنتے کہ عمر عزیز در تمہید قواعد آن صرف کردہ سالہا با تو بماند بر خزینہ اعتماد مکن کہ مال در معرض زوال ست و بر لشکر دل منہ کہ مرد سپاہی منقلب الاحوال ست تکیہ در دوام ملک و قیام حکم بر کرم نمای و در تواضع افزای کہ تواضع و کرم دو دام اند مر دلہای مردمان را و ہر کہ صید ازین دو دام شد

---

۱ مددگار ملک و دولت ۱۲ ۲ جسکے سبب سے قیام ہوا ۱۲ ۳ درحالیکہ وہ محسن ہے پس اسکے لئے اجر انکا ہے اسکے رب کے پاس ۱۲ ۴ اسی طرح جزا دیتے ہیں ہم احسان کرنے والوں کو ۱۲ ۵ جو کوئی فروتنی کرے اللہ کے واسطے مرتبہ اسکا بڑھاتا ہے حسنہ ۱۲

هرگز روی رسائی ندارد و گویا اشارت سید عالم صلے اللہ علیہ وسلم درین عبارت که سید القوم خادمهم بدین معنی ست که هرگاه کسی را بخدمت تواضع نمودی دل او صید تو گشت و در دام محبت تو مقید شد پس او محکوم تو و تو مخدوم او باشی و او صید تو و تو صیاد او شوی نظم

تواضع میدهاز روشنائی	بسے بیگانگان را آشنائی
تواضع هر که دارد سرفرازست	بروے او در اقبال بازست

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مقدار دیگری کمتر بیند پس عزت و حرمت خود بر طرف نهاده دیگران را عزیز و محترم سازد و ازین معنی کسی اجتناب می نماید که شرف ذات و علو قدر او در معرض اشتباه مانده باشد فاما آنکه فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبه ست او از تواضع نترسد زیرا که تواضع از بزرگی و جلالت او هیچ کم نکند بلکه نباهت و شوکت او نزدیک خالق و خلائق مے افزاید بیت
بلندی ۱۲

تواضع ز گردن فرازان نکوست	گدا گر تواضع کند خوے اوست

وازینجا معلوم میشود که کبر از خصائص ناقصان و سفلگی قطان ست و غرض ایشان از ان پوشیدن نقصان خویش است اما بحقیقت قبائح خود را ظاهر میگردانند چه کبر آدمی را لخوار و بمقدار سازد نظم

تا توانی بگرد کبر مگرد	متکبر برے ز کبر نخورد
گر تو بے کبر و بیریا باشے	خاص درگاه کبریا باشے

و تواضع از همه کس زیبا می نماید و از اهل دولت زیباتر زیرا که پیرایۂ بزرگی تواضع ست

سله سردار قوم کا خادم انکا ہے ۱۲ سله افتادگان ۱۲

آورده اند که ابن سماک بمجلس هارون رشید آمد خلیفه از برای او برخاست و تعظیم کرد ابن
سماک گفت ای خلیفه تواضع تو در پادشاهی بزرگتر است از پادشاهی تو خلیفه گفت سخنی
نیکو گفتی زیادت کن گفت هر که حق تعالی او را مال و جمال و بزرگی دهد و او از مال با بندگان
خدای مواسا و احسان کند و در جمال خود پارسائی ورزد و در بزرگی خود تواضع نماید حق تعالی
او را از مخلصان خود گرداند هارون رشید این سخنان را پسندیده دوات و قلم طلبید و بدست
خود این سخنان را بنوشت و این نوشتن نیز علامت تواضع خلیفه بود مثنوی

زیرکان آزموده اند بسی	بر تواضع زیان نکرد کسی
از تواضع بلند گردد نام	ور تواضع رسیده اند بکام
متواضع بزرگوار بود	مظهر لطف کردگار بود

و تواضع و احترام درباره اشراف انام چون سادات عظام و علمای اعلام و مشایخ
کرام اعتبارے تمام دارد و موجب ارتفاع لوای دولت متواضع باشد امام محمد حسن شیبانی رح
نزدیک رشید آمد رشید او را تعظیم بسیار کرد چنانچه برپای خاست و او را بجای خود بنشاند
و چون برخاست چند قدم برسم مشایعت با وے برفت یکی از جمله خواص او گفت که
با چنین تواضعے که خلیفه نمود مهابت خلافت نمی ماند رشید جواب داد که آن مهابتے
که بتواضع زائل شود نا بودن آن اولی‌تر و قدری که باحترام بزرگان بکاهد کاسته و
محو شده بهتر بیت

قدری که بتعظیم کسان کاسته گردد	مردی بجهان قدر کسے آراسته گردد

آورده اند که اسمعیل سامانی پادشاه خراسان و سلطانی بس با سامان بود روزے

سامانی بعیادتے نزد وی آمد سلطان او را تعظیم بسیار نمود و چون میرفت هفت گام از عقب وی
برفت شبانه حضرت رسالت پناه را صلی الله علیه وسلم در واقعه دید که با او میگوید که ای
اسمعیل چون تو یکی از علمای امت مرا عزیز داشتی من از حضرت حق سبحانه درخواستم (یعنی در خواب دید ۱۲)
تا ترا در هر دو جهان عزیز دارد و تو هفت قدم در عقب وے رفتی دعا کردم تا هفت تن
از نسل تو پادشاهی کنند و هر دو دعا درباره تو مستجاب شد و یکے از علامات تواضع
میل کردن ست بصحبت صلحا و علمای دین و درویشان صاحب یقین نه جماعتے که
خود را بصورت علمای ربانی و مشایخ حقانی بخلق نمایند و بطمع حطام فانی سخنان
حق را بزیور خوش آمد بیارایند بلکه بصحبت کسی باید رفت که کناره از صحبت مردم باشد
و بکسے اعتماد باید کرد که نخواهد کسے او را اعتقاد کند آورده اند که چون عبد الله طاهر (کرامت ۱۲)
بحکومت خراسان آمده در نیشاپور نزول فرمود اعیان و اشراف بسلام وے
آمدند بعد از یک هفته پرسید که هیچکس مانده است درین شهر که بسلام ما نیامده باشد
و ما را نپرسیده گفتند هر که درین شهر اسمے و رسمی داشته شما را پرسیده و بمجلس شما
رسیده الا دو درویش که هر یک از ایشان در گوشه نشسته اند و دیده از مشاهده
این و آن بربسته و از غوغای خلق باز رسته اند و بذکر حق پیوسته مثنوی

معتکفان حرم کبریا (اعتکاف کرنے والے ۱۲)	نشسته نزل صومعت کبریا
دیده نه و کون و مکان در نظر	بال نه و هر دو جهان زیر پر
ملک نه و نوبت شاهی زده	تخت در ایوان الهی زده

عبد الله پرسید که این دو تن کیانند گفتند احمد حرب و محمد اسلم طوسی که علمای

ربانی اند و بدرگاه سلاطین و امرا تردد نمی نمایند گفت اگر ایشان بسلام ما نیامدند
ما بسلام ایشان رویم پس سوار شد و نزدیک احمد حرب رفت یکے دویده رسید و
گفت که اینک عبدالله طاهر می آید احمد را مجال فرار نشد عبدالله پیاده شد و بخانهٔ او
درون رفت احمد بر پای خاست و مدتی سر در پیش افگنده بایستاد عبدالله نیز بر
پاے ایستاده بود بعدهٔ احمد سر برآورده در و نگریست و گفت ای پسر طاهر شنیده بودم
که مرد نکو روی و خوش منظری و حالی که من می نگرم ازان خوبترسے که می گفتند اکنون این روے
نیکو را بنافرمانی خدا زشت مگردان و چنین رخساره را هیمهٔ آتش دوزخ مساز این
بگفت و روے بقبله آورد و بنماز درپیوست عبدالله گریان گریان از خانه او بیرون آمد
و نزدیک محمد سلم رفت محمد او را بار نداد هر چند که جهد کرد سود نداشت گفتند صبر باید کرد
تا روز آدینه که وے از خانه بیرون می آید و بنماز میرود شاید که ملاقات واقع شود
عبدالله برفت و چون روز آدینه رسید بیامد و بر سر کوچه که نزدیک خانه او بود بایستاد
شیخ بنماز بیرون آمد و میخواست که بمسجد برود دید که سواران بر سر راه ایستاده اند همانجا
که بود توقف نمود عبدالله از مرکب فرود آمد و پیش محمد سلم آمد و سلام کرد محمد اسلم بپرسید
که چه کسی و چه کار داری گفت عبدالله طاهرم و بزیارت تو آمده ام شیخ گفت حاشا
ترا با من چکار و مرا با تو چه گفتار پس روے بدیوار آورد و درو نگاه نکرد عبدالله
پیش آمد و روی بر خاک قدم او نهاد و مناجات کرد که الٰهی این مرد برای رضای تو
مرا که بندهٔ بدم دشمن مے دارد و من برضای تو او را که بندهٔ نیک ست دوست
میدارم بحرمت آن دشمنی و این دوستی که برای تست این بد را در کار آن نیک کنی

هاتفی آواز داد که سر برنداری گناه ترا در کار طاعت او کردم نظم

اگرچه ما بدان روزگاریم	ولیکن نیکوان را دوست داریم
چه باشد گر بدان را در قیامت	به نیکان بخشد از راه کرامت

آورده اند که یکی از ملوک بدیدن درویشی رفت آن درویش فی الحال سجده بجای آورد وزیر شاه پرسید که این چه سجده بود گفت سجده شکر دیگر باره پرسید که برای چه شکر کردی گفت خدای را سپاس کردم برای آنکه سلطان را نزد من آورد و مرا پیش سلطان نبرد که آمدن شاهان نزد درویشان عبادت است و رفتن درویشان بدرگاه شاهان معصیت پس چون سلطان را طاعتی حاصل شد معصیتی از من صادر نگشت محل شکرگزاری و سپاسداری باشد مثنوی

اگر دم زد درویش پرسی زنی	ز رفعت قدم فوق کرسی زنی
کسی کاستعانت بدرویش برد	اگر بر فریدون زد از پیش برد

باب بست و سوم در امانت و دیانت

علمای دین و عقلای صاحب یقین چنین گفته اند که امانت رکنی اعظم ست از خصال حمیده و دیانت اصلی محکم از اخلاق پسندیده بنیاد ایمان بامانت تمام گردد چنانکه فرموده اند لا ایمان لمن لا امانة له قاعدهٔ شرع بحفظ قواعد دیانت نظام پذیرد مثنوی

شرع که بنیاد حمایت نهاد	قاعدهٔ دین بدیانت نهاد

حفاظت ۱۲

۱ شناسندگان ۱۲ ۲ نهین هے ایمان جسکو امانت نهین ۱۲

در دولت از سبیل دیانت بود	امانت	از شر روز حشر امانت بود

هر کرداری و گفتاری که دران نگری و در هر دیدنی و شنیدنی که اطلاع آن را تامل کنی حدی با امانت دارد و حدی بخیانت چون کسی دران امانت نگاه ندارد خیانت کرده باشد و هر چه خدای به بنده داده امانتی ست که در آن خیانت روا نیست مثلاً دیده امانتی ست که بدان در آثار قدرت نگرند و گوش امانتی که بدان سخن حق استماع کنند و زبان امانتی که بدان ذکر خدا گویند و دست امانتی که بدان نفع بخلق خدا رسانند و علی هذا (بنابرین ۱۲) چون کسی دیده بنظر حرام بگشاید و گوش بر استماع اقوال ناشایسته نهد و بزبان بهتان و دروغ گوید و دست بآزار مسلمانان بگشاید هر آئینه در امانات الهی خیانت کرده باشد و نهی ربانی که فرمود یا ایها الذین آمنوا لا تخونوا الله می نه شنوده باشد مثنوی

(ای مومنو خیانت نه کرو الله کی ۱۲)

ای شده ز ایمان و امانت بری	دین تو فارغ ز دیانت گری
ترس نداری که فنائیت هست	شرم نداری که خدائیت هست

و سلاطین را بعد از محافظت این امانتها حفظ امانت دیگر لازم ست یعنی ملاحظهٔ حال رعایا که ودائع حضرت خالق البرایا (خلائق ۱۲) اند اگر در محافظت ایشان تقصیری رود و قصوری بارکان امانت (امانتین ۱۲) راه یابد حکما گفته اند که اگر پادشاهی عاملی ظالم را بعمل فرستد و مهم رعیت بجباری و ستمگاری حواله کند این هم علامت خیانت ست در حق رعیت چه ستمگاره را بر ضعفا و عجزه (جمع عاجز ۱۲) مستولی ساختن چنان باشد که گویا شبانی (چوپانی ۱۲) گوسپندان بگرگ سپرده نظم

ستمگار گر کیست باد ار گیر		رعیت ہمہ گوسپندے حقیر
چو بسپر دی این گوسپندان بگرگ		فتادند اندر بلائے بزرگ

و دیگر ملاحظۂ دیانت لازم ست و دیانت محافظت امانتی ست که میان بنده و خدا باشد و کسی بر آن اطلاع نیابد مگر بعد از اظهار آن وصیانت قانون دیانت موجب سعادت هر دو سرا ہے بلکہ سبب حصول رضاے خدا است بیت

در دیانت کوش تا دنیا و دین گیرد فروغ		بے دیانت مانده دنیا بر مراد دست نه دین

و همیشه مردم متدین بکرم و معززیاشند نزد همه کس عزیز و محترم آورده اند که در اول زمان نوشیروان که هنوز رایت عدالت نیفراخته بود و از اشتغال بعیش و عشرت بکار رعیت نپرداخته در همسائگی او مردی بود بکرم مشهور و براعانت مهمانان و مراعات ایشان ، موصوف و مذکور بیت

ادیانت دار ۱۲

باحسانش فقیران شاد گشته		ز بند احتیاج آزاد گشته

پیوسته خوان انعام بگسترد سے و خاص و عام را بمهمانی آوردی چون آوازهٔ او بمردی بر آمد و صیت جوانمردی او در افواه و السنه افتاد نوشیروان جهت امتحان لباس بازرگانان پوشیده بخانهٔ او رفت و میزبان او را نشناخته چنانچه عادت او بود طریق تکلف نگاهداشته و از دقائق مروت و لوازم ضیافت هیچ نکته فرو نگذاشت و او را در صفه آورد که پنجره آن در باغ انگوری بود و انگورهاے لطیف بر تاکها رسیده می نمود آنجا صحبت داشتند و میزبان چندان تکلف کرد که نوشیروان متعجب شد و در آخر مجلس گفت ای خواجه من مردی بازرگانم و بآوازهٔ فتوت و جوانمردی

دهنها ۱۲ زبانها ۱۲ بر آمده ۱۲ متعجب ۱۲

تو ترا تصدیع دادم انچه درباره تو از کرم و احسان شنیده بودم مصرع چون بدیدم هزار چندانی * اکنون میروم بر من حکمی فرماے که برای تو چه تحفه فرستم و چه هدیه ترتیب نمایم میزبان گفت ای خواجه مرا بدولت تو همه اسباب مهیاست چون پرده وحشت از میان برخاست و رسم تکلف برطرف شد مرا میل انگور تازه است اگر شمارا بباغی برند یا براے شما برسم تبرک بیارند قدرے براے من بفرستید نوشیروان گفت در باغ تو انگور بسیار دیدم چرا ازان نمیخوری گفت اے خواجه پادشاه ما مردی ظالم غافل ست که پرواے رعیت ندارد انگورهای مردم رسیده و هنوز کسی تعین نکرده تا خرز گیرند و این مردم بی ملاحظه حرز انگور میخورند من محروم جهت آنکه حق او درین باغ هست و هنوز حرز نکرده اند اگر انگور بخورم خیانت کرده باشم و در مذهب من خیانت و بے دیانتی حرام ست چون غوره پدید آید در باغ ببندم و مهر کنم و نگذارم که هیچ آفریده در آنجا رود تا وقتیکه پادشاه عُشر خود را بگیرد وانگه من دست بانگور کنم نوشیروان که این حکایت شنید بگریست و گفت که آن پادشاه ظالم و غافل منم و بسبب دیانت تو از خواب غفلت بیدار شدم بعد ازان طریق عدل پیش گرفت و

آن مرد را مقدم تاک ساخت قطعه

از دیانت کارے یابد نظام	وز امانت مرد کامل مے شود
بے تکلف از تدین خلق را	دولت دارین حاصل مے شود

در اخبار آمده که پسر امیر بلخ روزی تماشا بیرون آمده بود و گذرش بر دیوار پستے افتاد نگاه کرد پیرے دید زناری بر میان بسته و بیلے در دست گرفته درخت می نشاند

امیرزاده گفت اے پیر و ترا کہ از میوۂ آن نخواہی خورد چرا می نشانی پیر گفت دیگران کاشتند ما بخوریم ما نیز مے کاریم تا دیگران بخورند و شاید کہ ما نیز بخوریم امیرزادہ جوانی نو رسیدہ و مغرور بود بطلاق سوگند خورد کہ تو از میوۂ این باغ نخواہی خورد این بگفت و بگذشت پیر پرسید کہ این چہ کس بود گفتند پسر امیر بلخ بعد از مدتی امیرزادہ بتماشا سوار شدہ با کوکبۂ خود میراند بباغے رسید بغایت دلکشا و روضۂ دید بسیار خوش ہوا نظم

درختانش ہمہ بالا کشیدہ	برایشان میوہ ہای خوش رسیدہ
ز بالاے درختان سرافراز	نواخوان گشتہ مرغان خوش آواز

امیرزادہ را آن باغ بسیار خوش آمد عنان باز کشید و از مرکب پیادہ شد و در باغ درآمد پیری دید زناربند کہ در آن باغ می گشت چون امیرزادہ را دید نشناخت و امیرزادہ نیز او را ندانست پیر طبقی از میوہاے چیدہ و لطیف پیش آورد و امیرزادہ آغاز خوردن کرد در اثناے میوہ خوردن قدرے بدست پیر داد کہ تو ہم بخور و با ما اتفاق نمای پیر آن میوہ را بہ یکے از ملازمان او کہ ایستادہ بود بداد و گفت مرا ازین میوہ نشاید خوردن امیرزادہ پرسید کہ چرا گفت بجہت آنکہ دران وقت کہ من این درختان را می نشاندم پسر امیر بلخ بدینجا رسید و مرا در نشاندن درخت سرزنش کرد کہ ای گندانیدۂ و لب گور رسیدۂ چہ املی دور و دراز داری کہ درین سن درخت میکاری کہ بعد از چند سال دیگر با میوۂ آن خواہد رسید من سخن او را جواب گفتم و او بطلاق سوگند خورد کہ از میوۂ این باغ نخوری من از حرمت آنکہ شاید او زندہ و کدخدا باشد میوۂ

این باغ نمی خدم تا طلاق واقع نشود و من از عهدۀ دیانت بیرون آمده باشم جوان گفت ای پیر آن امیرزاده منم و آن سوگند من خورده بودم از بهر این دیانت که ورزیدی وزارت خود را بتو تفویض کردم و در هیچ مهم بے مشاورت تو شروع نخواهم نمود پیر زمانے سر در پیش افگنده تاملی کرد پس از ان سر بر آورده و گفت قبول کردم اما پادشاه مسلمان و وزیر گبر روا نباشد پس زنار ببرید و کلمۀ شهادت بر زبان راند و ببرکت دیانت بدولت اسلام رسید و مرتبه عالی و منصب بزرگ یافت بیت

گر علو قدر خواهی از دیانت رخ متاب	با تو گفتم گفتنے والله اعلم بالصواب

باب بیست و چهارم در وفا بعهد

وفا کار جوانمردان صاحب کمال ست و حسن عهد از خصال بزرگان ستوده حال رخسارۀ هر عهدی که آرایش از خال وفا یابد مرغ دل هیچکس گردن از رشتۀ دام محبت او بر نتابد حق سبحانه فرمود که یا ایها الذین آمنوا اوفوا بالعقود یعنی اے مومنان وفا کنید بعهدها که با یکدیگر می بندید و جاے دیگر میگوید قوله تعالے و اوفوا بعهدی اوف بعهدکم یعنی وفا کنید بعهدی که با من بندید تا وفا کنم بعهد شما یعنی جزای خیر در عوض آن بشما دهم و در حدیث آمده که لا دین لمن لا عهد له کمال دین ندارد نیست کسی را که رعایت عهد خود نکند بیت

نیست بر مردم صاحب نظر	خدمتے از عهد پسندیده تر

روزی حضرت اسماعیل علی نبینا و علیه السلام با دوستی همراه افتاده با یکدیگری آمدند آن

ف اے ایمان والو پورا کرو عهدوں کو ۱۲ ے اور پورے کرو میرے عهد پورے کرونگا میں تمهارے عهد ۱۲ ے نهیں ہے دین جسکو کہ عهد نهیں ہے ۱۲

دوست چون بدر خانه خود رسید اسمعیل را گفت من همراهی ترا دوست میدارم وعده
کن بامن که درین موضع بنشینی تا من در خانه خود در آیم مهمی دارم آنرا بسازم
فی الحال بیرون آیم اسمعیل با او وعده کرده آنجا نشست آمرد چون بخانه در آمد
او را مهمی کلی واقع شده و از وعدهٔ خود و اسمعیل فراموش کرده به چاره کار خود مشغول
یعنی بڑا کام
شد و خانه او راهی دیگر هم داشت از انجا بیرون رفت بعد از سه روز بدان جا رسید
اسمعیل را دید بر در خانه نشسته گفت ای ثمر شجرهٔ خلت و ای پسر پدر ملت اینجا چه
دوستی
نشسته گفت ازان وقت که مرا وعدهٔ اینجا نشانده نشسته ام و دیدهٔ انتظار بر راه
معاودت تو نهاده گفت چون من نیامدم تو چرا نرفتی گفت چون با تو وعده کرده
بودم روا نداشتم که خلاف کنم و اگر مدتها تو نمی آمدی من اینجا می نشستم و ازین کوے
نمی رفتم لاجرم حق سبحانه در کلام خود او را بدین نوع صفت کرده اِنَّهٗ کَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ
یعنی او پیغامبر راست وعده و درست عهد بود بیت
البتہ وہ وعدہ کا سچا تھا ۱۲

از عهدهٔ عهد اگر برون آید مرد	از هر چه گمان بری فزون آید مرد

بعد از انکه وفا بعهد خلق پسندیده است هر آینه بعهده خدا پسندیده تر باشد
و در حکایات الصالحین آمده که خواجه غلامی داشت پارسا و خداترس ناگاه
این خواجه بیمار شد عهد کرد با خدای که اگر ازین بیماری خلاص شود این غلام آزاد
کند حق سبحانه او را شفا داد خواجه دل در غلام بسته بود او را آزاد نکرد دیگر باره از قضای
الٰهی بیمار شد غلام را گفت برو طبیب را بیار تا مرا علاج کند غلام بیرون رفت و در
آمد خواجه گفت طبیب کو غلام گفت طبیب میگوید که او مخالفت من میکند و بآنچه

میگوید وفانمی کند من او را علاج نمیکنم خواجه متنبه شد و گفت ای غلام طبیب را بگوی که از مخالفت باز گشتم و از نقض عهد[توڑنا] توبه کردم و بعد ازین مصرع گر سر برود از سر پیمان نروم ؛ غلام گفت ای خواجه طبیب میگوید اگر تو صفت وفا پیش آری ما نیز شربت شفا ارزانی داریم خواجه غلام را آزاد کرد و در حال شفا یافت بیت

اگر بعهد محبت وفا کنی با حق		زروی لطف و کرامت وفا کند با تو

آورده اند که پادشاهی را مهمی صعب[سخت] پیش آمد با خود عهد کرد که اگر خدا مهم مرا بخواه من بسازد هر نقدیکه در خزانه دارم بر فقرا و مساکین قسمت نمایم حق سبحانه مهم او را بزودی و خوبی کفایت کرد پادشاه خواست که بعهد خود وفا کند خازن را طلبید و فرمود تا نقود خزانه را حساب کند بعد از حساب مبلغی کلی بر آمد امرا و ارکان دولت گفتند ای ملک این مقدار مال بدرویشان نشاید داد که لشکر بی برگ و نوا مانند پادشاه گفت که من عهده کرده ام که این نقود را باهل استحقاق رسانم ارکان دولت گفتند که علما نیز بر ینند که ملازمان ملوک بحکم وَالعَامِلِينَ عَلَيهَا از جملهٔ اهل استحقاق اند ملک درین قضیه متحیر شده در غرفه نشسته بود که ناگاه دیوانه در گذر آمد فرمود که آن دیوانه را طلبید تا درین باب با او مشاورت کنیم دیوانه را آواز دادند ملک گفت ای دیوانه من عهدی و شرطی باخدا بسته بودم که چون مهم مرا بسازد هر نقدی که دارم در راه او تصدق کنم این زمان مهم کفایت شد مال و نقد بسیار ست امرا باتفاق آن راضی نمیشوند و علما سپاهیان را استحقاق ثابت میکنند تو چه میگوئی دیوانه گفت[خرچ] ای ملک در آن وقت که این عهد کرده بودی که

مال بدرویشان وہم سپاہیان را در خاطر گذرانده بودی گفت نہ ہمین گدایان و محتاجان را بخاطر گذرانیده بودم گفت پس بدنیهاده که در خاطر گذرانیدهٔ یکی از امرا گفت اے دیوانه مال بحیدیست و سپاهی بے برگ و نوا دیوانه روی از ان کس برتافت و گفت اے ملک تو دیگر بار آن کس که نذر و عهد با او کرده کار داری یا نے اگر دیگر بار با او کار خواهد بود بعهد خود وفا کن و اگر با او کار نداری و محتاج او نخواهی شد هر چه خواهی بکن پادشاه بگریست و فرمود که همه اموال را بر فقرا و مساکین قسمت کنند نظم

چو محتاج خواهی شد آخر بدو	متاب از وفا داری خویش رو
کسانے که فرمان روا گشته اند	مکرم ز حسن وفا گشته اند
وفا داری آئین شاهنشهی ست	غم عهد خوردن ز کار آگهی ست

و حسن عهد از هیچکس چنان خوب تر نمی نماید که از سلاطین زیرا که سخن ایشان بمسامع همه کس میرسد و احوال ایشان در همه مجامع گفته مے شود و مجموع خلق بر عهد و پیمان ایشان اطلاع مے یابند و چون عهد خود را بپایان نرسانند دوست و دشمن را بر ایشان اعتماد نماند و در وصایای هوشنگ بن سیامک مذکور ست که ای فرزند از نقض عهد و خلاف وعده اجتناب کن که شامت آن زود تر میرسد بیت

دست وفا در کمر عهد کن	تا نشوی عهد شکن جهد کن

و ملوک را خود از عهدهٔ عهد سلطنت بیرون آمدن از جمله لوازم ست آورده اند که افراسیاب در تعرف احوال ظالم و تفحص حالات مظلوم مبالغه بسیار میکرد و رنج بیحد میکشید روزے جمعی از ندما گفتند که درین باب مبالغه بسیار مے نمائی

(حواشی: گوشها ۱۲ — جماعت ۱۲ — پیمان ۱۲ — تلاش ۱۲ — همنشینان ۱۲ — بیشمار ۱۲ — نشکستن وعده وفا کردن ۱۲)

وازخرمی وتماشا بازمی مانی گفت وعدهٔ خود را خلاف نمی توانم کرد گفتند ما از تو هیچ وعده نشنودیم گفت پادشاهی درحد ذات خود وعده ایست وذمهٔ پادشاه لازم است که بدین وعده وفا کند ووفا آنست که داد مظلوم از ظالم بستاند وهر که بدین طریقه نرود خلاف وعده کرده باشد مصرع خلاف وعده نیاید ز اهل دین ودیانت ❊ پادشاهی از حکیمی پرسید که مرد را کدام صفت عزیز میگرداند گفت بوعده وفا کردن ویکی از فضایل حسن عهد آنست که بقای جهان بدان بازبسته است زیرا که مدار عالم بر سلطنت ست ومدار سلطنت بر لشکر و ملوک عالم خزائن خود را بر حشم ولشکر بدان امید صرف میکنند که بهنگام خروج دشمن وفا نمایند اگر رسم وفا برافتد هیچکس از سپاهیان اعتماد نماند وارکان ملک خلل پذیر شود ودیگر در سودا ومعامله وزراعات وتجارات بسی عقود وعهود واقع ست که اگر بوفا نرسد نسق ونظام جهان محو ونابود گردد پس از طریق وفا روی برنتابید تافت وبصحبت وفاداران باید شتافت مثنوی

میل کسی کن که وفایت کند	جان هدف تیر بلایت کند
بهر چنین دوست که جانی بود	دوستی جان زگرانی بود
جان که از وبه جهان یار نیست	هیچ نیرزد چو وفادار نیست
یار توان یافت بگیتی بسی	لیک وفادار نیابی کسی
صحبت آن کن که بصدق وصفاست	دامن او گیر که ز اهل وفاست

در تاریخ ولایت خراسان مذکور ست که دران وقت که یعقوب لیث به نیشاپور

رسید محمد طاہر حاکم نیشاپور بود با او باغی شد داو آن شہر را محاصر کرد ارکان دولت محمد طاہر ہمہ بہ پنہانی کتابتہا بہ یعقوب فرستادند و در اظہار خلوص و ہواداری مبالغہا نمودند مگر ابراہیم حاجب کہ او ہیچ کتابتی نکرد و کسی نفرستادہ چون یعقوب نیشاپور را بگرفت و رعایا و حشم را در ضبط ایالت خود در آورد ابراہیم حاجب را طلبید و گفت چگونہ بود کہ ہمہ یاران تو بما کتابتہا فرستادند و تو با ایشان موافقت نکردی ابراہیم گفت ای ملک مرا با تو سابقۂ معرفتی نبود کہ تجدید آن عہد کردمی و از محمد طاہر نیز شکایتی نداشتم کہ طریق مخالفت او سپردمی و از خود رخصت آن نیافتم کہ حق انعام و پرورش او را بشکستن عہد و پیمان برطرف نہادمی فرد

من نہ آنم کہ سر از خط وفا بر دارم	اگرچہ سازند جدا چون قلمم بند زبند

یعقوب گفت تو لائق آنی کہ ترا تربیت کنند و مستحق آنکہ مہم ترا تمشیت دہند بیت

آفرین باد بر وفاداران	نفرین باد بر جفا کاران

پس او را از جملۂ آن مردمان بقبول و اقبال اختصاص داد و آنہا را کہ بنفاق جانب ولی خود را فرو گذاشتہ بودند بانواع عقوبات و تعذیبات در عرصۂ تلف کرد قطعہ

کسی کہ حق نشناسد از و امید ببر	کسی کہ نیست وفایش بدو مکن پیوند
ز حسن عہد بعالم اگر علم گردی	لوای رفعت او بگذرد ز چرخ بلند

باب بیست و پنجم در صدق

صدق راست گوئی و راستکاری سبب ایمنی و رستگاریست قطعہ

راستان رستہ اند روز شمار	جہد کن تا از ان شمار شوی

اندرین رشتہ راستکاری کن	تا دران رشتہ رستگار شوی

بزرگان گفتہ اندکہ عرصۂ سخن ازان فراخ ترست کہ گوینده را پاے بیان در سنگ خلاف آید وتا گل صدق در چمن سخن بر برخورداری میدہد نفس ناطقہ را دستۂ خار دروغ بر بستن نشاید قطعہ

زبان پاک راحیف ست بسیار	کہ ازلوث دروغ آلوده سازی
اگر پا بر نداری از رہ صدق	سر از گردون گردان بر فرازی

یکی از بزرگان دین فرموده کہ اگر بر تقدیری کہ دروغ گفتن خوف عقاب[عذاب ۱۲] و در راستی امید ثواب نبودی بایستی کہ عاقل از دروغ احتراز نمودی و بجانب راستی میل کردی ازانکہ دروغ مرد را خوار و بے اعتبار و بیمقدار گرداند بیت

از کجی افتی بکم و کاستی	از ہمہ غم رستی اگر راستی

آورده اندکہ مسترشد خلیفہ[نام ۱۲] در وصیت نامۂ پسر خود نوشتہ بود کہ اگر خواہی کہ مردم از تو بترسند دروغ مگوی کہ مرد دروغگوے بی مہابت[عب ۱۲] بود اگر چہ ہزار شمشیر براے محافظت او گرد او باشد یعنی اگر ہزار تیغ برہنہ در کوکبۂ دولت کسے مے برند و شمشیر زبانش جوہر صدق نداشتہ باشد در نظر مردم ہیچ شکوہے نیارد مثنوی

تو در کار خود راستی بر بکار	کہ ہم رستہ گردی و ہم رستگار
بود گرچہ مردم بسے کج خرام	بآخر شود راستان را غلام
اگر چند[چہ] باشد کمان سخت گیر	بآخر تواضع کند پیش تیر

آورده اندکہ حجاج ظالم جمعے را سیاست میکرد چون نوبت بیکے از ایشان

رسید گفت ای امیر امکش که بر تو حقی ثابت کرده ام گفت ترا بر من چه حق ست گفت فلان دشمن تو ترا غیبت میکرد و به نسبت تو سخنان فحش میگفت من او را منع کردم و از دشنام تو باز داشتم حجاج گفت برین معنی گواهی داری گفت دارم و با سیری دیگری اشارت کرد که او دران مجمع بود آن کس گفت آری راست میگوید و من شنودم که او آن کس را از زشتت و غیبت تو منع میکرد حجاج گفت تو چرا با او مشارکت نکردی و موافقت ننمودی در منع دشمن من گفت من ترا دشمن میداشتم بر من لازم نبود که طرف تو رعایت کردمی حجاج فرمود تا هر دو را آزاد کردند یکی را بسبب حق وی و یکی را بجهت صدق وی و این مثل در میان مردم پیدا شد که اِنْ کَانَ الْکِذْبُ یُنْجِیْ فَالصِّدْقُ اَنْجیٰ اگر دروغ کسی را میرهاند راست رهانندہ ترست

نظم		
راستی آنجا که علم برزند		یاری حق دست بهم برزند
راستی خویش نهان کس نکرد		بر سخن راست زبان کس نکرد
راستی آور که شوی رستگار		راستی از تو ظفر از کردگار
چون سخن راستی آری بجای		ناصر گفتار تو باشد خدای

و چنانچه کذب آبرو را می برد مزاح و هزل و طیبت[تمسخر ۱۲] و لهو و لعب نیز مسقط عرض[آبرو ۱۲] ست خصوصا از ارباب اختیار که بمزاح کردن ملازمان ایشان دلیر میشوند و او را وقعی در دل ایشان نمی ماند و یمکن[ممکن ۱۲] که چون با کسی مزاح کنند کینه در دل گیرد و بمرور[گذرنا ۱۲] زمان درصدد انتقام آید و ازان صورت فتنها زاید و در روشنائی نامه مذکورست

[خوش طبعی ۱۲] [کهیل کود ۱۲]

نظم		
مکن فحش و دروغ و هزل[دروغ ۱۲] پیشه		مزن بر پای خود زنهار تیشه

اگر گفتار تو پر از مغز باشد جواب آن هم سخت...

۱۲ اگرچه دروغ نجات دهنده است ولیکن راست دروغ نجات دهنده تر است ۱۲

که گر شاهی برو هنرل آبرو دیت	وگر ماهی کند چون خاک کویت

دیگر غیبت کردن از ذوی الاقتدار مناسب نمی نماید چه ایشان را قدرت آنست که بمواجهه هر که خواهند و هر چه خواهند بگویند پس خود را در حساب اهل غیبت نباید داشت و ملازمان را هم از غیبت دیگران منع باید کردن که شامت غیبت بسیار مضرت آن در دنیا و آخرت بیشمارست نظم

غیبت کس تا بتوانی مگوی	زانکه ز غیبت برود آبروی
گوش منه بر لب غیبت گران	تا تو هم انباز نباشی دران

باب بیست و ششم در انجاح حاجات

هر که خواهد که حاجتهای او نزد خدای تعالی روا شود باید که بدانچه تواند حاجات خلق برآرد و در حدیث آمده حق سبحانه تعالی یاری میدهد بنده خود را مادام که یاری میدهد بندگان او را بیت

اگر توقع بخشایش خدا داری	ز روی لطف و کرم بر شکستگان بخشای

در اخبار وارد است که هر که انعام ربانی روی بوی آورد و افضال سبحانی در حق او بسیار شود کثرت احتمال مؤنات محتاجان و ادای حقوق فرو ماندگان بروی لازم بود زیرا که وجوب سد فاقه اهل احتیاج بر قدر نعمت است هر چند نعمت اهل اختیار و اقتدار بیشتر باشد انجاح مرادات فقرا و روا کردن حاجات ضعفا بیشتر باید پس صاحب سعادتی که دولت سلطنت بدو ارزانی داشته باشد و لوای عظمت او را در عرصه جهانداری و کامگاری برافراشته باید که مؤنت خلق را بر ذمه خود لازم و واجب داند و در حالت

قدرت قضای حاجت محتاجان را غنیمت شمرد و صورت مطلوب و چهرهٔ مقصود
هیچ مستحق را در نقاب تعویق و حجاب توقف روا ندارد و چون گل اقبال در باغ دولت
شگفته می باید که شگوفهٔ مراد در چمن مملکت بر شاخسار ابهت جلوه گر بیند بر آوردن
مرادات درماندگان را غنیمت بزرگ شمرد و رواکردن حاجات محرومان
و بیچارگان را دست آویز شگرف شناسد قطعه

امید خلق رواکن بمکرمت که تو نیز	مقررست که باخود امیدها داری
بده مراد فقیران بلطف تا بدهد	مرادها که تو از حضرت خدا داری

و در حدیث آمده که شادی بدل مومنان رسانیدن برابر عمل آدمیان و پریان ست
چنانچه فرموده علیه السلام ادخال السرور فی قلب المومن فانه یوازی عمل الثقلین پس شرط سلطنت آن باشد که پیوسته
منتظر حاجات محتاجان بود و دل ایشان را بروا کردن حاجات شان شاد سازد تا ثوابی بدین
عظمت از وی فوت نشود سکندر ذوالقرنین روزی تا شب در مجلس حکومت نشسته بود و هیچ کس
بعرض حاجتی نکرد چون همت برخاستن شد ندمای خود را گفت که من امروز را از حساب عمر
نه شمارم یکی از ندما گفت روزی که در صحت و فراغت گذرد و در سلامت و کرامت
بشب رسد امور بر نهج مرام و مهمات بمراد و کام فراغت خاطر میسر و محصل باشد و
خزانه معمور و سپاه مکمل اگر ملک این روز را از عمر حساب نکند پس کدام روز را در
شمار عمر توان آورد گفت روزی که از پادشاه راحتی بمظلومی نرسد و حاجت
محرومی روا نگردد چگونه آن روز را از عمر توان شمرد قطعه

زعمر آن قدر بیش ناید بکار	که در نفع خلق خدا بگذرد

وزان زندگانی چه حاصل بود	که در کار نفس و هوا بگذرد

آورده اند که پادشاه چین از اسکندر پرسید که لذت سلطنت در چه چیز یافتی گفت در سه چیز اول دشمنان را منکوب (نگونسار ۱۲) و مغلوب ساختن دوم دوستان و هواداران را سر برافراختن سوم حاجت محتاجان را روا کردن و بنواختن ایشان را و غیر ازین هر لذتے که باشد هیچ اعتبارے ندارد نظم

همین بس ز شاهی و فرماندهی	که از دشمنان ملک سازد تهی
دوم دوستان را بود دلنواز	رعایاے خود را شود کارساز
سوم حاجت مرد امیدوار	برآرد نگرداندش شرمسار
ازان ایشان کسی گوی دولت ربود	که در بند آسایش خلق بود

باب بیست و هفتم در تانی (یعنی آهستگی) و تامل

(العجلة یعنی شتابی از طرف شیطان است ۱۲)

بحکم این خبر که اَلتَّأنِّی مِنَ الرَّحمٰنِ وَالعَجَلَةُ مِنَ الشَّیطَانِ نسبت تانی و تامل فرمودن در کارها بحضرت رحمٰن ست و انتساب تعجیل کردن و شتابکاری نمودن در امور بشیطان تانی همه کارها بیاراید و بسبب تعجیل بسی مهمات بزیان آید هر مهمی که بتامل و آهستگی دران شروع نمایند غالب آنست که بر حسب دلخواه سرانجام یابد و هر کارے که بگرمی و سبکساری درو خوض کنند اکثر آنست که بمراد از پیش نرود و شاید که سبب وبال عقبی و خجالت دنیا شود نظم

بآهستگی کار عالم برآر	که در کار گرمے نیاید بکار
چراغ ار بگرمے نیفروختی	نه خود را نه پروانه را سوختے

شکیب آورد بندگان را کلید	شکیبنده را کس پشیمان ندید

آورده اند که پرویز پسر خود را وصیت میکرد که چنانچه تو بر رعیت حاکمی عقل نیز بر تو حاکم ست چون رعایا را بفرمان داری خود میفرمائی تو هم از فرمان عقل بیرون مرو و در هر کاری که پیش آید دران تامل فرماے و با حاکم عقل مشورت نماے خصوصاً در مهمی که ازان ضرری بنفس مردمان یا تلفی بمال ایشان میرسد نظم

بے تامل مباش در همه حال	بگذر از طریق استعجال
هر که وارد تأنی اندر کار	بر مرادات دل رسد ناچار

در وصایای هوشنگ مذکورست که در تمشیت امور سیاسی و بر مقتضاے لیس[له] من العقل سرعة شتاب زدگی نباید نمود هنگام سورت [سیاست و راے ۱۲] خشم و حدت [تیزی ۱۲] غضب زمام [مهار ۱۲] اختیار بدست نفس نباید داد و از سر فکر نظر بر پایان کار باید انداخت مبادا که بعد از وقوع مهم پشیمانی روے نماید و دران حال آن [انجام ۱۲] ندامت هیچ فائده حاصل نیاید نظم

مکن در امور سیاسی شتاب	ز راه تأنی عنان بر متاب
که صد خون بیکدم توان ریختن	ولی کشته نتوان بر انگیختن

سبکساری همچو تیریست که چون از کمان رفت باز نتوان آورد و آهستگی چون شمشیریست در دست اگر خواهد کار فرماید و گرنه هیچ ضرر نکند و در هیچ وقتے خفت بر مزاج اهل حکومت غلبه نکند چنانچه از وقت غضب پس لازم بود دران زمان عنان حکم باز کشیدن و صورت عاقبت آن مهم را در آئینهٔ فکرت دیدن

له نہیں ہے عقل سے جلدی ۱۲

آوردہ اندکہ اردشیر بابک کہ از سلاطین روزگار و پادشاہان کامگار بود بفرمو
تا بر سہ رقعہ سہ خط نوشتند و بہ یکی از غلامان خاصۂ خود سپرد و گفت کہ چون در مجلس
حکم نشانۂ تغیر مزاج بر ناصیہ من ظاہر گردد و اثر خشم و غضب در چشم و روے من
پدید آید پیش از انکہ حکم کنم یک رقعہ بر من عرضہ کن و اگر بینی کہ آتش خشم فرو ننشست
متعاقب آن رقعۂ دوم را بمد فرست و اگر احتیاج افتد رقعۂ سوم را بنظر من در آر
مضمون رقعۂ اول این بود کہ تامل کن و عنان ارادت در قبضۂ نفس امارہ منہ کہ
تو مخلوقی و عاجزی و خالق تو قوی ہست کہ ترا از عدم بوجود آوردہ و فحوای رقعۂ دوم
اینکہ تا نی پیش آر و بزیر دستان کہ ودیعت حضرت پروردگار رند بشتاب کارے
معاملہ مکن و بر ایشان کہ مغلوب تو اند رحم کن تا آنکہ بر تو غالب ہست بمکافات
آن بر تو رحمت کند و بر رقعۂ سوم نوشتہ بود کہ درین حکم کہ خواہی کرد از شرع تجاوز
مکن و از انصاف در مگذر مثنوی

توسن خود تند مساز آن چنان	کس نتوان باز کشیدن عنان
حکم چنان کن کہ ز روے نسق	راست بود حکم تو با حکم حق

و در تواریخ مسطور ست کہ چون احمد سامانی وفات یافت پسر او نصر ہشت سالہ
بود ارکان دولت سامانیہ او را بر تخت نشاندند و خود از روی عدالت حکم میراندند
تا آن پسر بسر حد رشد رسید آغاز فرماندہی کرد و مملکت پدر را در حیز ضبط آورد و
انواع فضائل و اصناف مناقب او را حاصل بود اما از روی حداثت سن و
عدم تجربہ و غرور سلطنت زود در خشم شدی و بے تامل حکم کردی و بگناہ اندک

عقوبت بسیار فرمودی روزی وزیر خود را پرسید در ظاهر من هیچ عیب مے بینی تا
بتدارک آن مشغول شوم وزیر گفت بحمد الله که ذات عالی آراسته است بانواع
معالی ای شاهزاده مائده هر فائده برای خاص و عام نهاده وصلای کرم و مروت
در داده و نعمتهای لطیف و اناهای ظریف مهیا شده اما بر سر این خوان [آوازه ۱۲] نمک کم است
و بی نمک هیچ طعامی مزه ندارد نصر پرسید که نمک این خوان چه تواند بود وزیر گفت
نمک خوان حکومت تأنی و بردباریست و انچه این خوان را بغارت دهد خشم و
سبکساری بود امیر نصر گفت دانستم و مرا هم معلوم بود که این عیب دارم اما چون عادت
شده و طبیعت برین خوی گرفته چه تدبیر توان کرد وزیر فرمود که تو در نفس خود باید که
بوقت حکم متامل باشی و شتاب کاری ننمائی و در خدمت تو بزرگان پاکیزه اخلاق
باشند که در وقت استیلای غضب بر تو شفاعت توانند کرد تا این کار بقرار باز آید
امیر بزرگانے را که اهلیت منادمت [همنشینی ۱۲] داشتند طلبیده و بشرف تقرب معزز ساخت
و فرمود که هر کس را من سیاست فرمایم آن حکم را تا سه روز در توقف دارید و سه روز
بمن عرضه کنید و هر کرا بعقوبت حکم کنم از صد چوب کمتر بزنید و ندما را گفت شما
گناهگارانے را که مستحق عفو باشند بوجه احسن شفاعت کنید چون امور حکومت برین
جمله تمهید پذیرفت باندک زمانے دبدبهٔ عدالت و طنطنهٔ ایالت او در اطراف
جهان منتشر گشت مثنوی

توشاهی چو شاهین مشو تیز پر	باهستگی کوش چون شیر نر
عنان کش دوان اسپ اندیشه را	که در ره خطرهاست این بیشه را

بکاری کہ غم را دہی بستگی	شتابندگی کن بہ آہستگی

باب بیست و ہشتم در مشاورت و تدبیر

حضرت حق سبحانہ حبیب خود را صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ وَشَاوِرْهُم فِی الْاَمْرِ یعنی مشاورت کن با اصحاب خود در ہر کاری کہ واقع شود بزرگان گفتہ اند کہ حضرت پیغامبر صلے اللہ علیہ وسلم با آنکہ از ہمہ خلق دانا تر بود و بوحی الٰہی استظہار کلی داشت حق تعالیٰ او را بمشاورت امر فرمودہ تا در میان امت سنتی شود بعد از وی چہ در مشاورت فوائد بسیارست یکی آنکہ کارہا را بصلاح و سداد نزدیک گرداند و دیگر آنکہ کسی کہ بے مشاورت کاری کند اگر نیکو نیاید زبان طعن برو بکشایند و اگر از مشورت آن کار را ہیچ فائدہ و نتیجہ نباشد باری او را معذور دارند و دیگر آنکہ ذہن شخصی واحد باطراف و جوانب مہم احاطہ نمیتواند کرد و چون جمعی باشند و ذہنہا برگمارند ہر یک را چیزے بخاطر رسد و رائے کہ صواب باشد بر ہمہ ظاہر گردد پس بر اہل اختیار لازم ست کہ بر مقتضائے لَا صَوَابَ مَعَ تَرْکِ الْمَشْوَرَۃِ در ہر کارے کہ پیش آید و در مہمے کہ روے نماید بے مشورت عقلا شروع نکنند و مشورت را در حل مشکلات حاکم عادل و ممیز شناسد و یقین داند کہ تدبیر چندین عقل از تدبیر یک عقل صائب تر و پُر فائدہ تر خواہد بود مثنوی

در مشورت را چرا لبستہ	نہ ارباب حکمت چنین گفتہ اند
مگر مذہب عقل را جاحدی	کہ رایان خیر من الواحد

سلہ اور مشورہ کرد کسی نے کام مین ۱۲ سلہ درستی و آراستگی ۱۲ سلہ نہین ٹھیک بات ساتھ مشورہ چھوڑنے کے ۱۲ سلہ تمیز کرنے والا ۱۲ سلہ دو رائین بہتر ہین ایک سے ۱۲

وچون در حدوث واقعات و وقوع حادثات از مشاورت گزیر نیست باید که مشاورت با اہل حکمت واصحاب تجربہ و مرقوم دور اندیش و پیران عاقبت بین واقع شود که تدبیر این طائفه صائب ست و تتبع تدبیر صائب کردن واجب بهرام گور پسر خود را وصیت کرد که در امور ملک مشاورت کن باخردمندان که تدبیر باصواب چون صیدیست بدست یک کس نیاید و اگر جمعے باشند از دست ایشان بیرون نرود و هر حادثه صعب که پیش آید تا بتدبیر از پیش توان برد و بچیزی دیگر میل مکن که انچه بتدبیر میسر شود بشمشیر و تیر تیسیر پذیر نباشد فرد

کارها راست کند عاقل کامل بسخن	که بصد لشکر جرار میسر نشود

آورده اند که سلطان روم را با عزیز مصر مخالفت افتاد و لشکر کشیده قصد یکدیگر کردند و در لشکر رومیان کسی بود که هر صورت که حادث شدی عزیز مصر را ازان آگاه کردی و چون اخبار آن همه راست بوده عزیز برو اعتماد کرده بود و این سخن را به قیصر رسانیدند مطلقاً بدان التفات نکرد و بروے آنکس نیاورد و تا مصاف نزدیک رسید قیصر او را بخواند و بمهمی در پیش خود مشغول ساخت و در اثنائے آن حال سران لشکر و امرائے سپاه خود را طلبید و گفت امرائے عزیز و خواص بارگاه او بمن نوشته اند و سوگند خورده که چون صف مصاف راست شود عزیز را دست و گردن بسته پیش من آرند شما دل فارغ دارید و بقوت تمام روی بکار آرید آن مرد چون سخن بشنید متحیر شد چون از مجلس بیرون آمد در حال این معنی را نوشته پیش عزیز فرستاد عزیز چون این حال معلوم کرد بترسید و توقف کردن مصلحت ندید و مصاف ناکرده روے

سخت [۱۲] | پیروی [۱۲] | آسانی [۱۲] | یعنی لڑائی [۱۲]

ند درمیان این مرد م واقع شدی

بگریز نهاد و قیصر در عقب او لشکر فرستاد و بنه[۱۲] و اموال ایشان بدست آورد و بدین یک تدبیر سپاهی را منهزم[۱۱] ساخت قطعه

هر که بی تدبیر کاری کرد ملک از دست داد	ملک میخواهی بنای کار بر تدبیر نه
بهر تسخیر ممالک لشکر و خیل و حشم[۱۲]	جمله در کارند لیکن زین همه تدبیر به

آورده اند یکی از ملوک حکیمی را پرسید که تدبیر بهتر ست یا شجاعت حکیم جواب داد که شجاعت مشابه تیغ ست و رای بمشابه دست قوی که آن را کار فرماید هر گاه دست بی تیغ باشد کارے تواند کرد اما تیغ را اگر دست نباشد ضائع ماند و هیچ کار نتواند کرد و بزرگان درین باب گفته اند الرّای قبل شجاعة الشجعان عزیزی را پرسیدند که بهترین رایها و صائب ترین تدبیرها کدام ست گفت آنکه فتنه را فرو نشاند و بر ملوک لازم ست که حسب المقدور در تسکین فتنه کوشش نمایند چنانچه ملک هیاطله را واقع شد و صورت حال برین منوال بود که دشمن عظیم از خراسان قصد بادشاه هیاطله کرد او نیز لشکر عظیم ترتیب داده روے بدفع او آورد ارکان دولت ملک ملاحظهٔ عاقبت خود کرده طریق پیش بینی پیش گرفته نامها بدشمن ملک نوشتند و اخلاص و اختصاص خود ظاهر کردند این معنی دشمن ملک را خوش آمد و همه مکاتیب ایشان در خریطه کرده و مهر بران نهاده در خزانه سپرد و قضارا وقت مصاف ملک هیاطله غالب آمد و دشمن روی بهزیمت نهاد و خزانه و یراق او بدست ملک افتاد و آن خریطهٔ مکاتیب که ارکان دولت وے بدشمن نوشته بودند در آنجا بدست آمد ملک چون

له رائے پیش از دلاوری دلاور انست ۱۲ سله هیاطله گروه از مردم ترک و خلج و اهل طنجرستان ۱۲

معلوم کرد که دران خریطه چیست سر باز نکرد و همچنان مهر کرده بگذاشت و با خود گفت
اگر این مکاتیب را بخوانم بضرورت بارکان دولت خود بدشوم و ایشان که این
حال معلوم کنند از من هراسان گردند و برای دفع ضرر خود قصد من کنند و آتش
فتنه بالا گیرد و تسکین آن بغایت مشکل بود در حال خواص درگاه و مقربان حضرت
خود را بخواند و آن خریطه را بدیشان نمود و گفت این نامهاست که بزرگان لشکر ما
از روی عاقبت اندیشی بخصم ما نوشته اند و او همه را در خریطه جمع کرده و مهر بران نهاده
و حالا هم بهان مهر اوست و خدای را حج پیاده [قسم ۱۲] در گردن من که اگر این خریطه را
سر کشاده باشم و یا خوانده و یا دانسته باشم که درین [اے بندہ ۱۲] نامها چیست و نویسنده هر نامه
کیست بفرمود تا آتش برافروختند و آن مکاتیب را بسوختند چون ارکان دولت آن لطف
مکرمت دیدند همه سر بقرار خود باز آوردند و در متابعت او یکدل شدند و بدین رای
ستوده جمله را مطیع فرمان و رهین [گرو ۱۲] منت خود ساخت مثنوی

بتدبیر کارے توان ساختن	که نتوان به تیغ و سنان ساختن
مکن تکیه بر گنج و تیغ و سپاه	ظفر زانگان رای و تدبیر خواه

و گفته اند که با همه کس از ارکان و اکابر [بڑے ۱۲] و اصاغر [چھوٹے ۱۲] که امین و معتمد باشند مشاورت
باید کرد که خردان را چیزے بخاطر رسد که بزرگان را در ضمیر نگذشته باشد و هیچکس
در مشاورت زیان نکرده حکایت یکی از علماء مرو [نام شہر ۱۲] دختری داشت بغایت
جمیله و جمله معارف [مشہوران ۱۲] شهر در صدد خواستگاری او بودند و آن عالم متحیر بود که او را
بکدام کس بدهد در همسایگی او گبری بود عالم او را طلبیده گفت مرا دختری ست و خلقی

اورا خطبہ میکنند ومن نمیدانم کہ اورا بکدام دہم تو درین چہ صواب می بینی گبر گفت
من مردے ہم از اسلام بیگانہ چہ لائق مشورت شما ام کہ این سخن از من می پرسید عالم
گفت اگرچہ تو از دین اسلام بیگانۂ اما مردی امینی و بزرگان مبالغہ کردہ اند کہ با مردم
امین مشاورت باید کرد و در حدیث ہم آمدہ اَلْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ[1] حالا ہرچہ تو خواہی گفت
من درپی آن خواہم رفت گبر گفت در تزویج کفاءت[2] شرط ست و کفاءت در مذہب
مسلمانان بدین وملت می باشد و در روش ما باصل و نسب و نزدیک اہل روزگار
بمال و جاہ اکنون تامل فرماے اگر بدین خود میروی دین اختیار کن اگر بر سنت اسلاف
عمل میکنی نسب اعتبار نمای واگر بر عادت اہل زمان میروی مال و جاہ طلب کن عالم
را این سخن عظیم خوش آمد و گفت دین بر ہمہ غالب ست و عالم را غلامی بود مبارک نام
بغایت عالم و متدین آن عالم گفت ہیچکس را از و دیندار تر نمی بینم دختر را باو عقد نکاح
درست و با وسپرد و پس از مدتی خداوند تعالے اورا فرزندے داد چون عبداللہ مبارک
کہ امام اہل اسلام و زاہد زمانہ و عارف یگانہ بود و فرد

رو مپیچ از مشورت زیرا کہ ارباب خرد		مشورت را پیشکار اہل دولت گفتہ اند

پس بر سلاطین لازم ست کہ ہر عقدۂ کہ در پیش آید بسر انگشت تدبیر بکشایند و ہر خللے
(گرہ یعنی مشکل ۱۲)
کہ از حوادث ایام بر آید بہ میمنت مشاورت و معاضدت راے صائب تدارک
(قوت ۱۲)
و تلافی آن نمایند نظم
(تدارک ۱۲)

برائی لشکری را بشکنی پشت		بشمشیر از یکی تا صد توان کشت

[1] جس سے مشورہ لیا جاوے اُسکو امانت دار ہونا چاہیئے ۱۲ [2] ہمتائی و ہمجنسی ۱۲

مشو مغرور عقل و دانش خویش	بنه آئینهٔ تدبیر در پیش
مدد خواه از خردمندان آگاه	که تا یابی بسوی مقصود خود راه

و هم درین باب گفته اند قطعه

کارها بی مشاورت نکنی	تا دران سود بیکران بینی
هرچه آن بی مشاورت سازی	حزم میدان کزان زیان بینی

باب بیست و نهم در حزم و دور اندیشی

حزم اندیشه کردن ست در عاقبت امری موهوم و متخیل و احتراز نمودن بقدر امکان از خلل و زلل و این خصلت ارباب حکم و فرمان را خوبترین خصلت ست و از کلمات افراسیاب ست که هرکه زرهٔ حزم در پوشد از تیر کید دشمن امین باشد و حقیقة حزم دور اندیشی و پیش بینی است مرد عاقل چون علامت شر و فساد توهم کند فی الحال بتدارک آن مشغول گردد و جاهل تا در ورطهٔ بلا نیفتد متنبه نگردد مثلاً چون خردمند بیند که کسی سنگ و آهن برهم میزند تصور کند که آتشی ظاهر خواهد شد در اندیشه تدارک آن افتد و نادان تا درمیان آتش نهفته از سوزش آن خبر نیابد مصرع پیش از وقوع واقعه در فکر خویش باش * بزرگی را پرسیدند که حزم چیست فرمود اصل حزم بدگمانی ست چنانچه در حدیث آمده الحزم سوء الظن و حکیم سنائی فرموده است بیت

بد نفس مباش و بدگمان باش	وز فتنه و مکر در امان باشی

و در مثنوی معنوی مذکور ست نظم

نه مشو مغرور بر دانائی خویش

نه در میان آتش بماند و از سوزش آن خبر نیابد

له احتیاط بدگمانی ست ۱۲

حزم آن باشد که ظن بد برے	تا گریزی و شوی از بد برے

وکسے که برو این صفت غالب شد هرآئنه برلسے مواقع حوادث پیش از هجوم نوائب از فکر صائب سدی محکم فکر کند و راه آفات را قبل از ظهور وقائع به راے روشن دربندد و بر مصادقت ابناے روزگار اعتماد نکند و مرافقت و موافقت اخوان زمان را زیاده وقعی ننهد و بر ما فی الضمیر خود کسے را مجال اطلاع ندهد تا از شرارت مفسدان و وقیعت حاسدان بسلامت برهد رباعی

(سختیان ۱۲ — حالات ۱۲ — دیوار ۱۲ — دوستی ۱۲ — بڑائی ۱۲ — غیبت ۱۲)

هرکس که امان دین و دنیا طلبید	بے بدرقهٔ حزم بمنزل نرسید
آئینهٔ فکر را بزن صیقل حزم	تا روی مراد اندران بتوان دید

(همراه ۱۲)

و ابراهیم امام کرت اول که صاحب الدعوة ابومسلم را بخراسان میفرستاد وصیت آخرش این بود که اگر میخواهی که کلمهٔ دعوت منتشی شود و مهم تو بموجب دلخواه پیش رود هرکه ترا اشکی و تهمتی از وبدل رسد در هلاک او سعی نمائے که یکے از حزم سلاطین آنست که بر هرکه بدگمان شوند او را از پیش بردارند و درین باب گفته اند فرد

(جاری ۱۲)

هرکس ز دولت گرانه گیرد	او را سبک از میانه بردار

در تاریخ سلامی مذکورست که چون اسفار بن شیرویه بر قصد ری بسمنان نزول کرد او را بران داشتند که ابوجعفر سمنانی را هلاک کند ابوجعفر چون این خبر بشنید بترسید قلعهٔ محکم داشت بدان قلعه متحصن شد چون اسفار ولایت ے را بحوزهٔ تسخیر در آورد دیلمی را با سپاه گران بدان قلعه فرستاد و هرچند خواستند که آن قلعه را بگیرند میسر نشد آخر دیلمی یکے را واسطه کرد که میان او و ابوجعفر طرح صلح افگند و تاکید صلح و مصلحت دران دیدند

(نام شهری ۱۲ — نام قلعه ۱۲ — قلعه بند ۱۲ — گیر ۱۲)

که ابوجعفر دیلمی را بقلعه بردو مهمانداری کند ابوجعفر ضیافتی ترتیب کرده دیلمی را طلبید دیلمی با سران سپاه و دلیران لشکر خود مواضعه کرد که چون با ایشان بقلعه درآید اتفاق کرده ابوجعفر را بکشند چون دیلمی بدر حصار رسید ابوجعفر حکم کرد که دیلمی تنها بحصار درآید و تنها درآمد و مردم او بیرون ماندند و ابوجعفر را عارضهٔ نقرس پدید آمده بود و مجال حرکت نداشت برغرفه نشسته بود که از دریچه های آن غرفهٔ خندق و صحرا بنظر درآمدی دیلمی را آنجا طلبید و زمانی از هر نوع سخنان گفت دیلمی در اثنا ے آن حالت ابوجعفر را گفت خلوت کن تا سری از اسرار مملکت با تو بگویم ابوجعفر فرمود تا جملهٔ خدم از ان غرفه برفتند جز غلامے خردسال که حوایج ایشان مهیا کردی چون غرفه خلوت شد دیلمی در غرفه را دربست و خنجر کشیده ابوجعفر را هلاک کرد و آن غلامک از ترس بیخود شده بود و مجال دم زدن نداشت پس رسن باریک ابریشمین که در ساق موزه داشت بیرون کرد و در موضعی از ان دریچه ها محکم کرد و از غرفه به لب خندق فرو آمد و شنا کرده از خندق بگذشت و به لشکرگاه خود آمد اگر ابوجعفر حزم ورزیدی و با او خلوت نکردی خصم را برخود فرصت ندادی و در ورطهٔ هلاک نیفتادی و در اخبار و آثار ازین نوع حکایات بسیارست که بواسطهٔ ترک حزم سر برباد داده اند و در ہاے فتنه برخود کشاده و اگر خردمند تامل کند داند که هیچ حصار محکم تر از حزم و احتیاط نیست و هیچ مهلکه مخوف تر از غفلت و تهاون نه قطعه

بحزم کوش که این ره پر از خطرست	باحتیاط قدم نه که دور شور و شرست
همین که ابر ببارد چنان تصور کن	که سیل میرسد و خانهٔ تو بر گذرست
مباش غافل و از حزم بر کرانه مشو	که حزم تیر بلاے زمانه را سپرست

۱؎ ایک درد کا نام جو جانب ... پیدا ہوتا ہے ... ۲؎ ... ۳؎ ...

کسیکه عاقبت اندیش و دوربین باشد	مقررست که از خود همیشه باخبرست
چو باخبر بود از خود نهال دولت او	علی الدوام بباغ مراد باردرست

باب سی ام در شجاعت

شجاعت از امهات فضائل ست و آن قوتیست متوسط میان جبن (نامردی ۱۲) و تهور (دلیری ۱۲) و بحکم
ان اللّٰه یحب الشجاع (اصول ۱۲) حق سبحانه مردم شجاع را دوست میدارد و در خبر آمده که تبرک
جوئید بدعای مردم شجاع که ایشان بپروردگار خود گمان نیکو دارند و مردم بددل در
کارزار اعتماد بر گریختن دارند و دلیران در ان ورطه تکیه بر فضل ذوالمنن (صاحب منتها ۱۲) میکنند و
حضرت رسالت صلی اللّٰه علیه و علیٰ آله وسلم بشجاعت نفس نفیس خود اشارت نموده
آنجا که فرموده رزقی تحت ظل رمحی[2] یعنی روزی من در تحت سایهٔ نیزهٔ من ست و درین سخن
تحریض (حرص دلانا ۱۲) ست برارتکاب کارزار و استعمال آلات جنگ در وقت حرب و پیکار قطعه

بشجاعت توان گرفت جهان	هرکه بددل بود چه کار کند
وانکه جرائت نماید اندر کار	خویشتن را بزرگوار کند

خالد ولید که در لشکر اسلام بجرأت تمام معروف و موصوف بود در وقت رحلت
ازین عالم اشک حسرت از دیده می بارید و میگفت واحسرتاه که در چندین صف
مصاف شجاعت نمودم و چندین الم ضرب و طعن (نیزه لگانا ۱۲) را تحمل کردم و حالا بروی فراش
می میرم چنانچه پیرزنان میمیرند چون از اجل چاره نیست باری بایستی که جان
در بهای نیکنامی بدادمی و سعادت شهادت دریافتمی و هم سخن اوست که آنکه

[1] البته خدا دوست رکھتا ہے دلاور کو ۱۲ [2] روزی میری نیچے سائے نیزے میرے کے ہے ۱۲

بدل حمایت جان ور گریز می بیند خیال کج و تصور باطل ست زیرا که قوت جمعیت و شوکت جلادت مرد وندان طمع دشمنان را بر میکند و ضعف و ترس و سستی و بددلی خصم را برین کس دلیر میگرداند و ازین ست که بیشتر بددلان و ترسندگان علف شمشیر میشوند و دلیران و مبارزان از ورطهٔ تلف بیرون مے آیند نظم

هرکه بددل تر بود در کارزار	باشدش جان بیقرار و کارزار
جرأتی کن پیش مردان در نبرد	تا برآید نامت از مردان مرد

یکے از سلاطین در مصافی نعره میزد و امرای سپاه خود را میگفت امروز روز امتحان ست و معرکهٔ حرب و ضرب کورهٔ مردان ست و از کوره جز زر خالص بسلامت برون نیاید و آنکه مغشوش باشد در درون کوره سالم نماند فرد

خوش بود گر محک تجربه آید بمیان	تا سیه روی شود هرکه در وغش باشد

مرد شجاع آنست که نفس را در ارتکاب امور عظام حریص گرداند و دل را بر تحمل شدائد و آلام بجهت ترقی بر مدارج عظمت و احتشام ترغیب نماید تا صیت صولتش در همه آفاق منتشر گردد و آوازهٔ سطوت و شوکتش در اقطار عالم چون مثل سائر و دائر شود مثنوی

مرا نام باید که گردد بلند	که از نام گردد کسے ارجمند
بمردی شود ذکر آزاده فاش	چو نام نکو هست گو جان مباش

افراسیاب لشکر خود را میفرمود که بر مرگ حریص باشید تا زندگانی بیشتر یابید مردن را آماده شوید تا سرمایهٔ دولت و عزت بدست آید چه بزرگی در دو چیز ست یا

باب ... ہوم

بنام نیک مردن یا دوست کام زیستن نظم

مرگ در چشم ہر کہ خوار بود	در شجاعت بزرگوار بود
ہر کہ جان را عزیز میدارد	با جہاندار یش چہ کار بود

شاہِ مردان مرتضےٰ علی کرم اللہ وجہہ بوقت کارزار خود را بر صف کفار زدی و ہر جا کہ لشکر دشمن بیشتر بودی رمے بدانجا آوردی و دلیرانہ بمصاف درآمدی و ملاحظہ جان خود نکردی یکے پرسید کہ اے امیر عجب جرأتی مے نمائی و از حفظ احوال خود تغافل میفرمائی امیر گفت بیقین میدانم کہ اگر اجل رسیدہ است از قدر حذر سود ندارد و اگر حکم فوت و فنا از دیوان قضا صادر نشدہ مرا این جرأت زیان نکند و درین باب فرمودہ اند

ایَّ یَوْمَیَّ مِنَ الْمَوْتِ اَفِرّ	یَوْمَ لَا یُقْدَرُ اَمْ یَوْمَ قُدِر
یَوْمَ لَا یُقْدَرُ لَا یَاْتِی الْقَضَا	یَوْمَ قَدْ قُدِرَ لَا یُغْنِی الْحَذَر

و ترجمۂ این بلغت فارسی این ست

دو روز حذر کردن از مرگ سزا نیست	روزیکہ قضا باشد و روزیکہ قضا نیست
روزیکہ قضا باشد و کوشش نکند سود	روزیکہ قضا نیست درو مرگ روا نیست

حقیقت آنست کہ تا کسے از سر جان برنخیزد در روز مصاف کاریکہ ازان بازتوان گفت از و توقع نتوان کرد فرد

تا تو دل در بند جان داری و جان در بند تن	کی مراد خویش یابی در کنار خویشتن

[1] اندازۂ خدا ۱۲ دو دنون مین سے مین کس دن موت سے بھاگون جس دن مقدر نہین ہوئی یا جس دن مقدر ہوئی ہے اسلئے کہ جس دن مقدر نہین ہوئی اُس دن تو آئیگی نہین۔ اور جس دن مقرر ہوئی ہے اُس دن فرار کام نہ آئیگا ۱۲ مصحح

آوردہ اند کہ وقتی لشکر حبشہ بر ولایت یمن مستولی شدند و سیف ذوالیزن بضرورت جدا گشتہ پناہ بانوشیروان بردہ از و مدد طلبید نوشیروان بفرمود تا جمعی را از دزدان و عیاران و اہل فتنہ کہ در زندان بودند سلاح دادہ ہمراہ او ساختند و ایشان ہزار و ہشت صد تن بودند پس سیف ذوالیزن با آن مردان در کشتی نشست چون بساحل رسید از کشتی بیرون آمدند سیف فرمود تا تمام کشتیان شکستند و مجموع طعامہا را بر نخیتند و گفت اے یاران در مملکت یمن در آمدیم و با دشمنان حرب میباید کرد حالا شما درمیان دو کار افتادہ اید نیک تامل کنید کہ درین اوقات غالب مے باید شد یا کشتہ مے باید گشت بضرورت آن گروہ دل از جان بر گرفتہ مردانہ بکار در آمدند و آن مردم اندک بر بسیاری از لشکر حبشہ غلبہ کردند پس مرد کارزار باید کہ ترس را بخود در راہ ندہد کہ رستم دستان (نام پدر رستم) گفتہ ہست کہ اگر ہزار زخم بر من آید دوست تر دارم از انکہ بر بستر بیماری ہیچو پیر زنان بمیرم بیت

بنام نکو گشتہ گر دم رواست	مرا نام باید کہ تن مرگ راست

و ہر کہ از سلاطین جرأت و شجاعت بیشتر بودہ و در تحمل شدائد پائداری زیادہ نمودہ زود تر بمنزل مقصود رسیدہ و چہرۂ مراد در آئینۂ عزیمت خویش بموجب دلخواہ دیدہ آوردہ اند کہ چون کار یعقوب لیث بالا گرفت و داعیہ (خواہش) کرد کہ خراسان بحوزۂ تصرف و تسخیر وے در آید روزی عزیمت حربی کردہ بود و امراے لشکر بر دربارگاہ جمع شدہ یعقوب سلاح بتمام پوشیدہ ببام بر آمد منجمان ارتفاع گرفتند و گفتند حالا طالع وقت نحوست دارد و سوار شدن در توقف دارید کہ ہشت ساعت

بعد

دیگر ساعت ساعت نیک است و طالع وقت بحسب دلخواه یعقوب همچنان سلاح
پوشیده در فصل تابستان بر بالاے بام و در آفتاب تا هشت ساعت بایستاد
چنانچه ارکان دولت از مصابرت او عجب ماندند چون وقت رسید و طالع
مسعود گشت از بام فرود آمد و سوار شد جمعی پرسیدند که موجب ایستادن امیر
در آفتاب چه بود گفت من کاری بزرگ در پیش دارم و درین مهم که روے بدان
آورده ام نازکی و کاهلی در حصول مقصود خلل عظیم می آرد من نفس خود را امتحان
میکردم که در تاب آفتاب با سلاح گران طاقت دارد یا نه اما دیدم که طاقت دارد
ازین معلوم شد که حصول مقصود روی خواهد نمود چون یعقوب در طلب دولت تا این
غایت جهد نمود رسید بدرجهٔ که رسید قطعه

شاهد ملک ست در عقد کسی کز روی جهد	دست در آغوش با شمشیر و خنجر میکند
آنکه پا را بر سر نازو تنعم مے نهد	کردگارش در جهان سر دار و سرور میکند
پادشاهی در چمن دادند گل را زانکه گل	باوجود نازکی از خار بستر میکند

و هم از یعقوب لیث حکایت کنند که وقتی جمعی از جوانان سیستان نشسته بودند و
از ظرائف و لطائف چیزها باز میگفتند یعقوب نیز آنجا بود و هنوز بطلب ملک نپرداخته
در رایت مردمی و مردانگی بر نیفراخته یکی گفت لطیف ترین لباسها اطلس ختائیست
دیگری فرمود ظریف ترین تاجها طاقیهٔ رومی دیگری ادا نمود که از منازل بوستانهای
پر گل و ریحان بهتر ست دیگری تقریر کرد که از مشروبات خمر صافی موافق تر ست
دیگری بیان کرد که از سایهها سایهٔ بید سازگار تر ست دیگری عرض کرد که از نغمات

ظاهر کرده ۱۲

سازہا آواز عود ملائم ترست دیگری فرمود کہ برای ندیمے محافل جوانان خوبصورت زیبا سیرت لائق تر چون نوبت بیعقوب رسید گفتند تو ہم سخن بگوے گفت خوبترین لباسہا زرہ است و بہترین تاجہا خود و خوشترین منزلہا معرکۂ حرب و زیباترین شرابہا خون دشمنان و لطیف ترین سایہا سایۂ نیزہ و ظریف ترین آوازہا صہیل اسپان کحیم پوشیدہ و گرامی ترین ندیمان مردان کارے و مبارزان کارزاری و در اشعار امیر المومنین علی علیہ السلام آمدہ قطعہ

اَلسَّیفُ وَالخَنجَرُ رَیحَانُنَا	اُفٍّ عَلَی النَّرجِسِ وَالآسِ
شَرَابُنَا مِن دَمِ اَعدَائِنَا	وَکَاسُنَا مِن جُمجُمَۃِ الرَّاسِ

و ترجمۂ این دو بیت بفارسی اینست قطعہ

گل و ریحان ما تیغ ست و خنجر	بکار ما نیاید نرگس و آس
شراب ماست خون دشمن ما	اساس کلۂ او بہترین کاس

پس طالب ملک باید کہ نوک سنان آبدارش چون شب روان براہی جوہر جان نقب در خزانۂ سینۂ دشمن زند و شمشیر زہر بارش مانند سرہنگان عیار پیشہ بقصد گوہر روح سر از درج بدن خصم بر آرد و پادشاہ کہ خود دلیر باشد لشکر او را جرأت بیفزاید و پادشاہ بیدل را دولت عالمگیری میسر نشود و در نصائح الملوک آوردہ اند ہر پیرے کہ او را خرد نیست ہیچون چشمہ ایست کہ آب ندارد و جوانے کہ او را ادب نیست چون بوستانی ست کہ گل ندارد و درویشی کہ او را معرفت

خدا شناسی ۱۲

تیغ و خنجر ریحان ہمارے ہین اُف ہے نرگس اور آس پر شراب ہماری دشمنون کے خون سے ہے۔ اور پیالہ ہمارا کلہ سر کا ۱۲

نیست چون دیدہ ایست کہ نور ندارد و عالمی کہ اورا تقوی[پرہیزگاری ۱۲] نیست چون اسپی ست
کہ لجام ندارد و توانگری کہ اورا احسان نیست چون درختی ست کہ میوہ ندارد و صاحب
جمالی کہ اورا حیا نیست چون طعامی ست کہ نمک ندارد و سلطانی کہ اورا عدل نیست
چون ابری ست کہ باران ندارد و عالمگیری کہ اورا شجاعت نیست چون بازرگانی ست
کہ مایہ ندارد آوردہ اند کہ یکی از سلاطین عرب را روزی با دشمنی اتفاق محاربت[لڑائی ۱۲]
افتاد چون ہر دو لشکر صف کشید ندامرای دولت ملک عرب را گفتند ای ملک مہم
حرب از دو بیرون نیست یا نصرت ست یا ہزیمت اگر بحکم قضا و قدر شکستی بر لشکر
ما افتد ترا کجا جوئیم گفت کہ اگر من بگریزم ہر کہ مرا جوید از عنایت آفریدگار محروم باد
لیکن اگر غلبہ خصم را باشد مرا در میدان زیر سم اسپان طلبید یعنی غالب میشوم
یا کشتہ میگردم بیت

یا بر آیم بچرخ گردندہ	یا شوم زیر پای سر افگندہ

آوردہ اند کہ دران حرب شمشیر میزد و بر لشکر خصم حملہ مے برد تا وقتیکہ آفتاب
بہ نصف النہار رسید و حرارت بر دل مبارزان غلبہ کرد و لبہا از تشنگی خشک شد
و غبار کارزار بر رخسارہا نشست یکی از خواص غلامان سلطانی عرب با ظرفی
آب بر عقب ملک می تاخت تا نزدیک وی رسید گفت یا ایہا الملک[ای پادشاہ ۱۲] تشنہ شدہ
باشی زمانی توقف فرمای تا قدرے آب بیاشامی ملک گفت تیغ آبدار من
از من تشنہ تر ست بخدای کہ تا او از خون دشمن سیراب نشود من تشنگی خود را
تسکین ندہم و بواسطۂ این عزیمت درست و جرأت تمام و شجاعت کامل حق سبحانہ

اورا بر دشمن ظفر بخشید بدیت

کسی را که ایزد کند یاوری	که یارد که با وی کند داوری

توانند۱۲ حاکمی۱۲

از اسکندر ذوالقرنین پرسیدند که نشان پادشاه دلیر چیست گفت آنکه نپرسد که دشمن چند ست بلکه تفحص کند که کجاست و هر آئینه چنین سرداری نظم

چو شمشیر هندی بگیرد بدست	بصف اعادی درآرد شکست
بگرز گران و به شمشیر تیز	روان در جهان افگند رستخیز

دشمنان۱۲ قیامت۱۲

نوشیروان از بزرجمهر پرسید که شجاعت چیست گفت قوت دل گفت چرا قوت دست نمیگوئی گفت اگر دل قوی نیست قوت در دست نمی ماند و من شنوده ام که یکی از مبارزان عرب پیر شده بود و با وجود ضعف پیری قوت دل داشت روزی میخواست که سوار شود دو کس بازوی او گرفتند تا سوار شد ناگاه بے ادبی آغاز طعنه زدن کرد از ین کس چه کار آید که دو کس باید که او را سوار کنند شجاعت او چه خواهد بود پیر چون این سخن او بشنود گفت آرے دو کس باید که او را سوار کنند اما هزار کس باید که او را فرود آرند نوشیروان سخن حکیم را مسلم داشت و فرمود که راست گفتی قوت دست تابع قوت دل ست فرد

آدمی را قوت دست از دل ست	هر که او را دل قوی بازو قوے

در وقتیکه سکندر بعزیمت تسخیر اقالیم عالم سوار میشد ارسطو را طلبید و گفت ای حکیم درین میدان که قدم نهاده ام و این مهم را که پیش گرفته ام هر آئینه مرا دوستان و دشمنان پدید آیند با هر یک از ایشان چگونه معاش کنم گفت اے ملک اصل

زندگی۱۲

آنست که تا ممکن و مقدور باشد دشمن انگیزی نکنی و بر دوستان خواری روا
نداری و اگر دشمنی پیدا شود او را از استمالت و دلنوازی خاص اختصاص دهی تا دوست
شود و دوست را بعزت و حرمت خاص گردانی تا از دوستی برنگردد سکندر فرمود
که زیادت کن حکیم فرمود از کار دشمن غافل نشوی اگرچه اندک باشند و بر لشکر اعتماد
نکنی اگرچه بسیار باشند و تا مهم بسخن نرم و آهسته ساخته تواند شد کلام درشت بر
زبان نرانی و کار تا بتازیانه (کوڑا ۱۲) برآید شمشیر از نیام برنیاری اسکندر فرمود که شاید
کار من با خصم بمحاربت انجامد دران بچه کیفیت عمل توان کرد و بکدام نوع اقدام
توان نمود حکیم گفت که حال حرب از دو بیرون نیست یا تو بحرب کسی میروی یا کسی
بحرب تو می آید اگر تو بحرب کسی قصد کرده ده شرط رعایت باید کرد اول باید که غرض
ازان جنگ جز خیر محض نباشد و طلب دین حق و دفع ظلم و فساد بود دوم توجه باید
نمود بحضرت عزت تعالی شانه (بلند ہے شان اسکی ۱۲) و از وی یاوری طلبیدن و دعای خیر و صدقات
کوشیدن و از اهل قلوب و قبور استمداد و همت فرمودن سوم شرائط حزم و سوء ظن (بدگمانی ۱۲) بتقدیم
رسانیدن و منهیان (صاحب خبران ۱۲) و جاسوسان برکار باید کردن و تفحص لشکر خصم و کیفیت احوال
و کمیت (مقدار ۱۲) رجال (مردان ۱۲) ایشان بواجبی نمودن (خبر دینے والے ۱۲) چهارم با لشکری توجه باید کرد که همه یکدل و
یک زبان باشند که اتفاق سپاه با پادشاه موجب فتح و نصرت و سبب ظفر و قوت
است چنانچه گفته اند نظم

کسی را ظفر بر ظفر حاصل ست ... که در جمع لشکرش یکدل ست
سپه را که فیروزمندی رسد ... ز یاران یکدل بلندی رسد

له سوء خود صفا انبان کسی نسخه [illegible] ۱۲ ص

و موافقت اکابر و اتفاق بزرگان خصوصاً اقربا درین باب ضرورست پنجم لشکر
را وعده های نیکو دادن و بنوید های بزرگ مستظهر گردانیدن و نیت باید کرد که آن
مواعید بوفا رسد ششم تا توان بنفس خود مباشر حرب نباید شد که اگر شکستی روی
نماید آن را تدارک توان نمود هفتم در تدبیر کار لشکر کشی و سپاه سالاری کسی را اختیار
باید نمود که بسه صفت آراسته باشد اول شجاع قوی دل بود و بدان شهرت یافته باشد
و نام و آوازه پیدا کرده تا از ان ترس و هراس در دل دشمن افتد دیگر رای صائب و
تدبیر تمام داشته باشد و مداخل و مخارج جنگ را دانسته که جای باشد که رای به از
شجاعت بکار آید و انواع حیل و خدع بکار باید برد که خدع در حرب مکروه نیست
بلکه مستحسن ست چنانچه در خبر واقع شده الحرب خدعة دیگر ممارست حروب
کرده باشد و صاحب تجارب شده که فوائد تجربه بسیارست شرط هشتم آنست که
چون کسی در اثنای حرب بمبارزت و شجاعت از اقران و اکفا ممتاز شود در عطا
و صلت و ثنا و محمدت او بباید افزود بلکه دران باب مبالغه باید نمود تا دیگران
را نیز میل هوا داری و جان سپاری شود نهم در روز حرب از غفلت دور باید بود
که بسیار بوده که ظفر نزدیک رسیده و یک نفس از جنگ غافل شده اند و
بدان غفلت کار دگرگون شده دهم اگر لشکر خصم شکسته گردد در پی ایشان نباید رفت
و بزودی کسی در عقب نباید فرستاد که چندین کرت واقع شده که لشکر باز گشته آن
فرستادگان را زده اند و قوت باز یافته معاودت نموده اند و لشکر غالب را مغلوب
ساخته و اگر کسی بحرب تو می آید و تو در صدد دفع او ئی اند و چیز بیرون نیست یا ترا طاقت

مقاومت او هست یا نه اگر هست اولی آنست که بهر نوع از انواع تدبیر که ممکن باشد
او را از مقام دشمنی بباید گذرانید و اگر این صورت دست ندهد شرائط حرب
انچه مذکور شد رعایت باید فرمود و اگر طاقت مقاومت نیست جاسوسان و
دیده بانان برکار باید کرد و در باب محافظت راهها و دربندها (ناکه ۱۲) و استحکام قلعه ها و
ذخیره نهادن تقصیر نباید نمود و در طلب صلح بذل اموال و استعمال حیل و مکائد (کیدها ۱۲)
ضرورست و اگر دشمن طلب صلح کند از صلح ابا (انکار ۱۲) نباید نمود و اصلا ستیزه (جنگیدن ۱۲) و لجاج پیش
نباید گرفت چه لجاج مذمومست و طالب صلح با آخر مظفر و منصور گردد نظم

ستیزه مکن زانکه با دستیز	کند باغ انصاف را برگ ریز (خزان ۱۲)
ستیزه بجای رساند سخن	که ویران کند خان و مان کهن
کند عاقل اندر رهِ صلح سیر	تو این راه میرو که اَلصُّلحُ خیر (صلح بهتر است ۱۲)

سکندر این سخنان را دستور العمل ساخته بنای جنگ و صلح برین نهاد و چون صفت
شجاعت مر اهل دولت را بهترین صفتیست سخن درین باب بسر حد اطناب (درازی ۱۲) رسید
بحمد الله که شاهزادهٔ جوان بخت پُر تدبیر نظم

ابو المحسن آن شاه روشن ضمیر	کز و نوجوان گشت دوران پیر
جهاندار شاهی که روز مصاف	فرو ریزد از صولتش کوه قاف
چو در معرکه بر کشد تیغ تیز	بکوهه کند کوه را سنگ ریز

بمعاضدت بازوی کامگار و مساعدت بخت بیدار هر طرف که روی رایت
ظفر پیکرش متوجه گردد فتح و نصرت دو اسپه (یعنی جلدی ۱۲) استقبال (موافقت ۱۲) موکب همایون نمایند و بهر جانب (قوت ۱۲)

کہ مقصد ہمت بلند و مطمح نظر نہمت ارجمندش باشد اقبال و سعادت بر طریق استعجال عزم موافقت و موافقت حشم عالی فرمایند قطعہ

فتح و نصرت را بدان جانب سبک گردد عنان	ہر کجا عزم جہانگیرش گران سازد رکاب
تیغ نصرت گسترش را دین و دولت در ضمان	رمح دولت پرورش را ملک و ملت در پناہ

و عساکر نصرت مآثرش را بر روزگار زار چون آتش حملہ گذارند و در میدان جنگ از روے ثبات و درنگ چون کوہ البرز ناپایدار مثنوی

سراسر صف شکن چون زلف دلدار	یکایک تیغ زن چون نرگس یار
غبار انگیز چون جور رقیبان	ولایت گیر چون حسن حبیبان
ہمہ چون غمزۂ دلبر جگر دوز	ہمہ چون شعلہاے عشق جانسوز
ہمہ چون ہجر مردانداز و خونریز	ہمہ چون چشم خوبان فتنہ انگیز

حق سبحانہ ظل ظلیل عاطفت آنحضرت را بر مفارق ملازمان مخلد و مستدام دارا د بحرمتہ خلص عبادہ الامجاد

باب سی و یکم در غیرت

غیرت نگاہداشت چیز یست کہ انسان را صیانت آن لازم باشد و در تدبیر مہمات و تاکید سیاسات سلاطین را ازین صفت چارہ نیست ہم در امور ملت و ہم در مہام مملکت زیرا کہ غیرت دو نوع ست غیرت دین و غیرت دنیا و رعایت ہر دو ضروری ست اما غیرت دین آنست کہ در تمشیت امر معروف و نہی منکر سعی نماید

حاشیہ: مرافقت = دوستی ۱۲ — البرز = نام کوہ ۱۲ — ظلیل = سایہ دراز ۱۲ — تمشیت = اجرا ۱۲ — ساز = اندازہ

۱ جائے اندازہ ۱۲ ۲ بحرمت خلاصہ بندگان بزرگ ۱۲ ۳ اچھے کام کے حکم اور برے کام کی ممانعت ۱۲

وملازمان حضرت ورعایاے مملکت خودرا بطاعت فرماید وازمعاصی ومناهی منع کند ودرحدیث آمده که هرکه از شما منکری بیند یعنی انچه مخالف شریعت باشد باید که آن را تغییر دهد بدست یعنی بدره[کوڑا ۱۲] یا بشمشیر چنانچه مقتضاے شرع باشد واین مرتبه اهل اختیار واقتدارست پس اگر بدست نتواند که دفع کند بزبان منع فرماید اوّل به نصیحت واگر منزجر نشود بعنف[بازنده آمدے ۱۲ سختی ۱۲] وسختی سخن گوید واین مرتبه اهل علم وارباب زهد وورع ست واگر بزبان منع میسر نشود بدل آن را دشمن دارد واین مرتبه ضعیفانست ازعوام الناس وبعضے ازعلما تتمهٔ این حدیث برین وجه آورده اند لَیْسَ وَرَاءَ ذٰلِکَ الْاِسْلَامُ یعنی هرکه در منع کردن بدست وزبان عاجز گردد وبدل آن را دشمن ندارد آن کس را از مسلمانی نصیبے نیست قطعه

نهی منکر بدست باید کرد	ور میسر نباشدت این کار
بزبان منع کن وگر نتوان	در دل خویش می کنش انکار[کاینده ۱۲]

وهر سلطانی که در اقامت حدود شرع واجراے احکام دین کوشد نائب حق ظل الله باشد وچون بادشاه را بواسطهٔ[سبب ۱۲] کثرت مهمات ملکی بجزئیات این امر رسیدن متعذرست هرآئنه محتسبان[بانچ کننده ۱۲] در مملکت خود نصب[قائم ۱۲] باید کرد ومحتسب باید که در اسلام صلب[سخت ۱۲] بود ودر حمیت[غیرت ۱۲] دین پروری غالب باشد وبصفت عفت وپرهیزگاری وامانت وراستی وکم طمعی آراسته بود وهرچه کند براے تقویت دین کند واز غرض وریا[نمایش ۱۲] دور واز دواعے نفس وهوا برطرف باشد تا قول او در دلها تاثیر کند فرد

سخن که آن ز غرض پاک[خواهش ۱۲] و از طمع خالیست	اگر بسنگ بگوئی دران اثر دارد

آورده اند که شیخ ابوالحسن نوری قدس سره عادتی داشت که هر گاه منکری دیدی
ازان منع کردی واگرچه دران خوف قتل بودی روزی بر کنار دجله بجهت طهارت
میرفت زورقی[۱] دید که در وی سی و دو خم سر بمهر نهاده بود و بر هر یک نوشته که لطیف شیخ
ازان عجب داشت در مبایعات[۱] و تجارات چیزی که لطیف نام داشته باشد نشنیده
بود از ملاح سوال کرد که درین خمها چیست ملاح گفت تو مرد درویشی با اینها چه
کار داری برو در پی مهم خود باش شغف[۲] شیخ بدانستن آن زیادت شد ملاح را گفت
البته میخواهم که بدانم که درین خمها چیست و چه جنس ست ملاح گفت ای درویش فضول
درین خمها خمرست و برای معتضد خلیفه آورده اند شیخ نگاه کرد چوبی گران دران زورق
افتاده بود ملاح را گفت آن چوب را بدست من ده ملاح در خشم شد شاگرد خود را گفت
آن چوب را بدست او ده تا به بینم که چه خواهد کرد شاگرد چوب را بدست شیخ داد شیخ آن چوب را
بدست مبارک گرفته یک یک خم را می شکست و ملاح از ترس میلرزید و فریاد میکرد تا یونس
افلح[عه] که شحنه بغداد بود با کسان خود برسید و شیخ را گرفته نزد خلیفه برد و صورت حال
تقریر کرد و معتضد بغایت جباری غیور (غیرت دار ۱۲) بود و ستمگار که بیشتر سیاست بشمشیر کردی اهل
بغداد دیدند که شیخ را پیش معتضد می برند بغایت اندوهناک شدند و شک نکردند
درآنکه فی الحال شیخ را شهید خواهد کرد اما چون شیخ را درآوردند معتضد بر کرسی آهنین
نشسته بود و گرزی هم از آهن بدست گرفته و جامهٔ سرخ پوشیده و این علامت
قهر و سیاست او بود بانگ بر شیخ زد که کیستی که چنین گستاخی کردی فرمود که من محتسبم

عه کشاده دندان پیش ۱۲

[۱] کشتی ۱۲

[۱] جمع مبایعت باهم خرید و فروخت ۱۲ [۲] مشغولی ۱۲

گفت بامرکه احتساب میکنی گفت بامر خدا و رسول گفت تراکه محتسب ساخته گفت آنکه
ترا پادشاهی داده مرا محتسبی داده معتضد ساعتی سر در پیش افگند پس سر بر آورد و
گفت ترا چه بران داشت که این خمها را شکستی جواب داد که شفقت در حق تو و حق
رعیت تو گفت در حق من چگونه شفقت کردی گفت منکری را که تو در ازالهٔ آن تقصیر
روا داشتی آن را از تو منع کردم و ترا از گرفتاری قیامت خلاص دادم گفت
در حق رعیت من چگونه گفت چنانچه بارتکاب تو محرمات را مردم بر معاصی دلیر
میگردند چون تو از حرام باز ایستی دیگران درین باره دلیری نتوانند کرد چه عامهٔ
خلق در صلاح و سداد تابع پادشاه اند اگر او را بر نهج صلاح بنیند همه طریق
صلاح پیش گیرند و ثواب آن همه بدیوان وی راجع گردد و اگر از و فساد مشاهده
نمایند ایشان نیز در فسق و فجور کوشند و بزه و وبال آن همه بدو باز گردد پس در حق تو
مهربانی کردم و هم در حق رعیت تو و غرضی نداشتم درین عمل مگر خوشنودی حق عز و جل
معتضد بگریه در آمد و گفت این کار ترا زیبنده است بعد ازین هر منکری که بینی تغیر کن
و حکم کردم که هیچ کس ترا منع نکند و از فحوای این حدیث معلوم میشود که چون محتسب
حقانی باشد هیچ آفتی بوی نرسد نظم

آن یکی با پیر خود گفت اکه من	نهی منکر میکنم اندر زمن
لیک می ترسم که از اهل حسد	آفتی در روزگار من رسد
گفت اگر این کار بهر حق کنی	از بلاهای دو عالم ایمنی

اما غیرت دنیا سه نوع ست اول نسبت با اشباه و اقران دوم نسبت با خاصهٔ خود

سوم نسبت باعموم خلق اما انچه نسبت بامثال خودست چنان باشد که تفوق خواهد برایشان بمرتبهٔ که هیچکدام را برو سرفرازی نرسد وبحسب جاه وصولت وقدر وشوکت وحشمت وعظمت واقتدار وابهت ازهمه بیش باشد وهرآئنه ظهور این غیرت و وفور این حمیت کارهای کلی کشاید ومهمات حسب المراد برآید واین از خصائص اهل همت ست وهرچند همت بلند تر باشد غلبهٔ این غیرت بیشتر بود آورده اند که یکے ازاولاد سلاطین حکیمی را پرسید که من میخواهم که از اخوان واقران خود برترآیم وگوے دولت ازمیدان اختیار بچوگان اقتدار بربایم مرا ازاسباب این کار چه چیز بدست باید آورد حکیم گفت ای ملکزاده هیچ شی مراکتساب دولت رابه از همت وغیرت نیست نظم

کسے کوز غیرت برافراخت تیغ	سرتیغ را بگذرانند ز میغ
زغیرت بدست آیدش نام وننگ	زغیرت مراد خود آرد به چنگ
چنین گفت آن مرد بیدار بخت	که از غیرت آید بکف تاج وتخت

اما غیرتی که نسبت بخاصهٔ خودست آن چنان باشد که خواص حرم خود را ازچشم نامحرم پوشیده دارد وایشان را در محافظت حدود عصمت وعفت مبالغه نماید وهرچه رعایت آن شرعًا وعرفًا لازم باشد ایشان را بران معتاد سازد تا ببرکت آن اهالی رعیت نیز بصلاح موصوف وازفساد دور باشند وبزرگی در وصیت یکی از پردگیان حرم خود فرموده است مثنوی

عصمتیان را بمقام جلال	جلوه حرام ست اگر یا حلال
دیده بهر روے نباید کشاد	پاے بهر کوے نباید نهاد

این همه آفت که به تن میرسد	از نظر تو به شکن میرسد
دیده فرو پوش چو دُر در صدف	تا نشوی تیر بلا را هدف (نشانه ۱۲)
هر که بجز جفت حلالت بود	رخ منما ورهمه خالت (ماموں ۱۲) بود

اما غیرت به نسبت عموم خلق چنانست که غیرتی که بر مخدرات (پردگیان ۱۲) حرم سلطنت دارد نسبت با حرم همه مسلمانان بجای آرد ونگذارد که از ملازمان درگاه عالم پناه بدنامی بخاندان مردم با ناموس (غیرت دار ۱۲) رسد و در استکشاف (کھولنا ۱۲) گناه مسلمانان سعی نه نماید وعیوب رعایای مملکت خود بقدر امکان پوشیده دارد که در حدیث آمده که هر که عیب مسلمانی بپوشد خدای عزوجل عیوب او را بپوشد و در روایتی هست که گناهان او را در دنیا و آخرت پوشیده دارد

فرد پرده کس راندری تا ندرد پرده تو	حق تعالی پرده ات پوشد تمامی مو بمو

مثلی هست که اُستر سَتَرَ اللّٰهُ علیک وحمیت همان غیرت است در حمایت (حفاظت ۱۲) حال خود و کمال غیرت آنست که چون کسے پناه بوی آرد و از نهار (پناه ۱۲) داده بحصن حمایت خود در آورد تا ممکن باشد زنهار داده خود را ضائع نگذارد و در عرب دستور بوده و حالا هم در ولایت حجاز (مکه و مدینه وطائف ۱۲) هست که چون کسی در سایهٔ دیوار یا ظلال (سایه ۱۲) خیام (خیمہا ۱۲) ایشان در آمدی او را جوار دادندی بی آنکه بزبان زینهار (پناه ۱۲) خواستی و زینهاری خود را بدست کسی باز ندادندی و بسیار مال درین کار صرف کردندی بلکه خونها (پناه ۱۲) ریخته شدی و از سر این کار درنگذشتندی و بعضے جانوران نیز که بخیمهٔ ایشان پناه آوردی یا بچراگاه ایشان در آمدی حمایت کردندی آورده اند که بهرام گور وقتے که در دیار عرب با نعمان منذری بود و نعمان او را بامر پدرش یزدجرد تربیت میفرمود روزے بهرام در شکار قصد آهوی کرد و آهو از پیش او در رسیده هر طرف میگریخت

ستر پرده ستر کند خدا بر تو ۱۲

وبهرام از عقب او می تاخت هوا گرم شد و آهو از تشنگی بطاقت گشته بکنار قبیله رسید
وبخیمهٔ اعرابی قبیصه نام درآمد اعرابی اورا بگرفت و برسنی به بست و متعاقب او بهرام
بدر خیمه رسید تیر بر کمان نهاد و نعره زد که ای صاحب خانه شکار من اینجا آمد بیرون
آر قبیصه ندانست که کیست گفت ای سوار زیبا روی مروت نباشد که جانورے که
پناه بدین خیمه آورده باشد من اورا بدست کسی باز دهم تا بکشد بهرام درشتی آغاز کرد
قبیصه گفت سخن دراز مکن تا این تیر که در کمان داری بر سینهٔ من نزنی و مرا نکشی دست
تصرف تو بگرد این آهو نرسد و آن دم مرا بکشی مردم قبیلهٔ من ترا بجست وجوے
آهو نخواهند گذاشت برجان خود رحم کن و از سر این آهو درگذر و اگر توقعے داری این
اسپ تازی نژاد (اصل ۱۲) را که بر در این خیمه بسته است با زین و لجام طلا بتو دادم سوار شو
و اسپ خود را جنیبت (کوتل ۱۲) ساز و بمقام خود باز گرد بهرام را این حمایت از بس خوش آمد
و باسپ او التفات ننموده عنان بگردانید و بموکب خود پیوست و آن روز که تاج سلطنت
بر فرق همت او نهادند و عرب و عجم طوق فرمان او در گردن اطاعت افگندند بهرام
قبیصه را طلبید و تربیت کرد و او را در عرب مجیر الغزلان لقب کردند یعنی زنهار دهندهٔ
آهوان و حمایت کنندهٔ ایشان **نظم**

پناه دینے والا ہرنوں کا ۱۲

کسی را که آری بزنهار خویش	نگه دار اندازهٔ کار خویش
بهر دے حمایت از و وا مگیر	بمردانگی کار از و در پذیر
یکے قطره آرد بدریا پناه	بصد صدق سازدش تکیه گاه
بصد تربیت نامدارش کند	یکے گوهر شاهوارش کند

باب سی ودوم در سیاست

وآن ضبط کردن ست وبر نسق داشتن وسیاست دو نوع ست یکی سیاست نفس خود و یکے سیاست غیر خود اما سیاست نفس برفع اخلاق ذمیمه است وکسب اوصاف حمیده وسیاست غیر دو قسم ست یکی سیاست خواص ومقربان درگاه وضبط ونسق ایشان دوم سیاست عوام ورعایا وقسم اول در باب چہلم مذکور خواہد شد اما قسم دوم بران وجه ست که بدان وبدفعلان را باید که پیوسته ترسان وہراسان دارد ونیکان ونیک کرداران را امیدوار سازد وازا بوزرجمہر پرسیدند که کدام پادشاه بزرگوار ترست گفت آنکه بیگناہان ازو ایمن باشند وگناہگاران ترسان وخنده تیغ برق فشانش باگریهٔ ستمگاران مدبر مقترن باشد وبارقهٔ نسیم فیض سانش باباران انعام بردرویشان مستحق مقارن بود نقل ست که ہوشنگ ملک گفته که من رحمتے ام از خدای برنیکان ومصلحان وخشم خدایم بربدان ومفسدان نیش قهرم بانوش لطف درآمیخته است وزہر ہیبتم باشکر رحمت تالیف شده فرد

تریاق وزہر ہر دو مرا در خزانه ہست	آن را بدوستان دہم این را بدشمنان

حکما گفته اند که مدار اردوی عالم بر سیاست ست واز آشفتگی جہان کون وفساد نامزد کرده اند اگر ضبط سیاست نباشد مہمات جہان بر نسق نماند واگر قانون تادیب وتعذیب نبود کار ہا روی به تباہی نہد قطعه

از سیاست نظام یابد ملک	بے سیاست خلل پذیر بود
نسقِ کارہاے عالم را	از سیاسات ناگزیر بود

حاشیه: انتظام ۱۲ — میل کرنا ۱۲ — حاصل ۱۲ — چمکنے والی ۱۲ — بدبخت ۱۲ — ڈنک ۱۲ — اکسیر یعنی ۱۲ — جمع ۱۲ — ہر دو ہر ۱۲ — عذاب کرنا ۱۲ — ادب دینا ۱۲ — [illegible]

اگرچہ عروس لاملکَ الّا بالعدل دلپذیر ست اما اورا از پیرایۂ لاعدلَ الّا بالسیاسۃ چارہ نیست ہر پادشاہ کہ از مقتضای آفۃ الریاسۃ ضعف السیاسۃ بتخیر بود بر ودی ارکان مملکتش تزلزل پذیرد واساس سلطنتش خلل یابد چہ زینت ملک وملت ومصلحت دین ودولت در سیاست ست قطعہ

تیغ سیاست ست کہ رخسار ملک را	سازد جہان فروز ودرخشان چو آفتاب
معمار ی سیاست اگر نے مدد کند	گردد جہان زسیل جفا وستم خراب

بے قاعدۂ شریعت ہیچ حق در مرکز خود قرار نگیرد وبے ضابطۂ سیاست کار شرع ودین نظام نہ پذیرد پس سیاست ملوک مقوی شرع باشد واجرای احکام شرع رواج ملک قطعہ

سرسبزی نہال سعادت بباغ دہر	بے چشمہ سار شرع مطہر طمع مدار
لیکن زلال چشمۂ دین کے شود روان	بے سایۂ سیاست شاہان کامکار

وفی نفس الامر مدار ملت بروست وقرار مملکت ازوست اگر تیغ سیاست سلاطین نبود در عالم خاک آب خوش کسے نخورد ودر حدیث آمدہ کہ اگر پادشاہ نبودی آدمیان بعضے بعضے را بخوردندی یعنی ہلاک ونابود ساختندے مملکت را جز بسیاست ضبط نتوان کرد وفتنہ را جز بسکون آرام نتوان داد آوردہ اند کہ یکے از خلفا بہ منبر بر آمد تیغے کشیدہ ومصحف بر دست گرفتہ پس در اثنائے خطبہ گفت اے مردمان نیکو شمار ازین بس ست یعنی مصحف

نہیں ہے ملک مگر ساتھ عدل کے ۱۲ ؎ نہیں ہے عدل مگر ساتھ سیاست کے ۱۲ ؎ آفت ریاست کی سستی سیاست کی ہے ۱۲

مقوی: قوت دینے والی ۱۲ — فی نفس الامر: در حقیقت ۱۲ — تزلزل: جنبش ۱۲

وبدان شما جز بدین راست نشوند یعنی شمشیر قطعه

سیاست آتشی باشد که آنرا	ز بهر بد سگالان بر فروزند
چو ایشان میفروزند آتش ظلم	همان بهتر که ایشان را بسوزند

آورده اند که طمغاج خان پادشاهی بوده است بزرگ معمار سیاستش عرصهٔ مملکت را معمور ساخته و شمشیر سیاستش بنیاد بیداد و ستمگاری از شهر و ولایت بر انداخته قطعه

تاخت از بیم قهر او فتنه	زان سوی نیستی بصد فرسنگ
رفت از صیقل سیاست او	زنگ ظلم از رخ جهان دو رنگ

روزی یکی از رنود و اوباش گلدستهٔ بخدمت او آورد سلطان از دست بستد و گفت از کجا آورده گفت از گلزار ها بر چیده ام گفت گلزار ها ملک تو بوده گفت نه گفت از مالکش خریده گفت نی چرا که درین شهر گل نخرند و بسیار بی قیمت است سلطان تامل فرمود گفت هر که بی دستوری کسی در باغ او رود و گل بچیند میتواند نیز که بی اذن او میوه باز کند و ازین عملها صور تهای دیگر نیز متصور است حکم کرد تا دستش ببرند اکابر بسی شفاعت کردند تا یک انگشتش ببریدند و طمغاج خان پیوسته رندان و بیباکان را میکشتی روزی این جماعت بر در دروازهٔ شهر نوشتند که ما آن گیاهیم که هر چند سر زنند بیشتر شویم این خبر بسلطان رسید فرمود تا در پهلوی آن خط نوشتند که ما نیز باغبانیم منتظر ایستاده که هر چند سر بر آرند بدرویم فرد

هر خار که سر بر زند از گلشن ملک	فی الحال سرش بتیغ بر باید داشت

گویند که هرمز بن نوشیروان عدل خود را با سیاست اقتران داده بود و لطف خود را

باقهر انضمام فرموده نیکان را بنواختی وبدان را رسوا ساختی بیت

زده سیاست او راه کاروان ستم	کشیده مرحمتش خوان عدل در عالم

وقتی رکابدار او در باغی رفت و یک خوشه انگور بی اجازت باغبان باز کرد باغبان عنان اسپ او را بگرفت وگفت بهای او بده والا نزد شاه هرمز از دست تو تظلم کنم غلام چیزی بوی میداد و او رضی نمیشد القصه هزار دینار بدو داد از هیبت سیاست هرمز وحکما گفته اند سلطنت بمثابه نهال ست وسیاست بمنزله آب پس لازم ست بیخ درخت سلطنت را بآب سیاست تازه داشتن تا ثمره امن وامان حاصل آید نظم

خوش آن شهریاری که از روی دانش	تامل کند در کتاب سیاست
سر تیغ او گلشن سلطنت را	تر و تازه دارد بآب سیاست

وبباید دانست که سیاست بموقع آنست که درباره جمعی واقع شود که استحقاق آن داشته باشد و آن گروهی اند آزار پیشه وبد اندیشه که چون مار و کژدم ضرر ایشان بخاص وعام وخرد و بزرگ می رسد یکی از سلاطین حکیمی را پرسید که از آدمیان مستحق سیاست کیانند گفت هیچ آدمی استحقاق سیاست ندارد بلی سیاست بر سباع وهوام باید کرد یعنی درندگان وگزندگان بادشاه گفت معنی این سخن را روشن گردان گفت ای ملک از مخلوقات جمعی اند که خیر محض اند و محض خیر و از ایشان همه نفع رسد وضرر نی وایشان مانند ملائکه اند وبعضی دیگر اند که ایشان محض شر اند و شر محض چون گرگ و پلنگ ومار و کژدم و از ایشان همه ضرر رسد ونفع نی پس از آدمیان هر که بر خوی وخصلت فرشتگان ست افضل نوع انسان ست وهر که

بر طبع و سیرت سباع و ہوام باشد بدترین درندگان و گزندگان ست و مستحق سیاست ایشانند نه آدمیان مثنوی

سیاست پسندیده باشد بسے بجور مردم آزار را خوان و مال	ولیکن نگویم که با ہر کسے که از مرغ بدکنده به پر و بال

آورده اند که در عہد نوشیروان ظالمی ضعیفے را طپانچه زد و او پیش نوشیروان آمده تظلم نمود نوشیروان فرمود تا ظالم را بسیاستگاه برند و گردن بزنند یکے از خواص گفت عجب داشتم از عدل ملک که آدمی را بدین قدر جنابت بیجان ساخت نوشیروان گفت غلط کردی من آدمی را نکشتم بلکه سگ و گرگ را بیجان کردم و مار و کژدم را ہلاک گردانیدم بیت

کسے کو پیشه کرد آزار مردم	بمعنی بدتر ست از مار و کژدم

آورده اند که خسرو پرویز از بزرگے پرسید که از طبقات خلق لائق سیاست کیست گفت ای ملک خلائق پنج طبقه اند اول آنها که در ذات خود نیک اند و از ایشان ہمه نیکی بخلق میرسد ایشان را تقویت باید کرد و با ایشان صحبت باید داشت دوم جمعی که بخود نیک اند اما اثر نیکی ایشان بکس نمیرسد ایشان را عزیز باید داشت و بر خیر تحریص باید کرد سوم گروہے که میانه حال باشند یعنی از ایشان نه خیر بمردم رسد و نه شر یعنی در ذات خود نه خیر باشند و نه شر ایشان را راه خیر باید نمود و از شر تحذیر باید فرمود چہارم طائفۂ که ایشان بد باشند اما بکسے بد نرسانند ایشان را خوار باید داشت تا ترک بدی کنند پنجم فرقه که ہم بد باشند و ہم بدی ایشان بمردم رسد

ایشان را سیاست باید کرد بوعدهٔ و وعید و تهدید آنگه ضرب پس حبس و آخر کار قتل فرد

آتشی را که خلق ازو سوزند	جز بکشتن علاج نتوان کرد

و یکی دیگر از فوائد سیاست تسکین فتنه است چه مردم فتان[فتنه انگیز ۱۲] شور انگیز چون بینند که آتش سیاست تیز ست در گوشه گریزند و اگر اندک وهنی در کار سیاست مشاهده رود هزار فتنه برپای کنند و از هر جهتی شورشی بظهور رسانند[سستی ۱۲] نظم

اگر سلطان نفرماید سیاست	زند هر ناکسی لاف ریاست
بلا برهم زند روی زمین را	نه دولت را بقا باشد نه دین را
چو مردم ضبط در کشور نه بینند	بجز فتنه ره دیگر نه بینند

وهم درین باب گفته اند قطعه

اگر نه هیبت شمشیر پادشاه بود	چه شورها که بیکدم ز شهر برخیزد
کسی که دست چپ از دست راست نشناسد	هزار فتنه چو دستش دهد برانگیزد

باب سی و سوم در تیقظ و خبرت

تیقظ بیداری باشد در کار مملکت و خبرت[خبر دینے والے ۱۲] آگاهی باشد از حال رعیت و از ملوک عادل معهود و متعارف ست که مستخبران معتمد نصب فرمایند و متفحصان[تلاش کرنے والے ۱۲] امین را بر گمارند به پنهانی تا تجسس و تفحص حالات[پوچھا ہوا ۱۲] مملکت و مهمات رعیت نموده بموقف اخبار و اعلام[آگاہ کرنا ۱۲] رسانند و بعد از اطلاع بران سعی نمایند تا هر خللے که در بنیاد معدلت ظاهر شده باشد[یعنی جگہ ۱۲] مرمت یابد و اصلاح پذیرد پیش از ان که دست تدارک بدامن تلافی آن نرسد سیت

باوّل توان کرد اصلاح کار	ازان پیش کز کف رود اختیار

و بسیار بوده که سلاطین در شب بلباس مجهول می گشته اند و تفحص احوال رعیت و مملکت
میکرده چه بسیاری اخبار باشد که مقربان درگاه سلطنت نشنوند و اگر بسمع ایشان
رسد بجهت مصلحت خود یا ملاحظهٔ وقت و زمان بپادشاه نگویند یا نتوانند گفت و از
حضرت داؤد علی نبینا و علیه السلام منقول ست که شبها جامه بدل کردی و در
ہمارے نبی پر اور اُنپر سلام ۱۲
شهر و بازار گشتی بصورت مردم غریب برآمده و از هر کس خبری پرسیدی و گفتی که
داؤد با شما چه نوع معامله میکند و نوکران و کارکنان او بر چه وجه سلوک می نمایند
پس اگر جائے دیدی که خللی پدید آمده بتلافی آن مشغول گشتی و از سلطان محمود غازی
مثل این صورتها منقول ست که شبها بیرون آمده به تجسس احوال مردم مشغول گشتی و
چون درین صورت که پادشاه خود بیرون آید و متفحص گردد امکان خطر ست بزرگان
عاقلان ۱۲
وزیرکان دستوری نهاده اند که سلطان باید که منهی امین معتمد دولتخواه بے غرض
خبر دینے والا ۱۲
پاک اعتقاد بلند همت تعیین نماید بر وجهے که کس بران وقوف نیابد و مرسوم او بدلخواه
تنخواہ ۱۲
او مقرر سازد تا اگر کسی بر احوال او واقف شود او را نتواند که بزر فریب دهد و چنان
باید که هر وقت که خواهد پیش تواند رفت شاید خبری باشد که توقف بر نتابد و چون حال
تاب نہ لائے ۱۲
برین منوال بود هر آئینه سلطان بر جزئی و کلی صاحب وقوف گردد و بعده
طرح — خبر ۱۲
ارکان دولت و اعیان ولایت برین صورت که پادشاه بر احوال هر یک مطلع ست
اطلاع یابند بے شبهه معاش ایشان بر وجهے باشد که باید و عملهاے ناشایسته
زندگانی ۱۲
از ایشان در وجود نیاید نظم

چه نیکو متاعیست کار آگهے زعالم کسے سر بر آرد بلند	گزین نقد عالم مبا داتهے که در کار عالم بود هوشمند

آورده اند که در خوارزم پادشاهی عادل بود نقش اَلتَّعْظِیْمُ لِاَمْرِ اللّٰهِ بر صفحه خاطر نگاشته ورایت اَلشَّفْقَةُ عَلٰی خَلْقِ اللّٰهِ درمیان مرحمت افراشته قطعه

زعدل او شده باز سفید جفت کلنگ نه آن فراز برد در هوا بدان چنگل	شتره	زمن او شده شیر سیه رفیق شغال نه این دراز کند در زمین بدو چنگال

و در زمان او کسے را زهره نبود که به آشکارا عملے ناپسندیده از فسق و فجور تواند گرد مگر یکے بود از امرا و اعیان دولت او که حقوق خدمت قدیمی داشت و بر در بارگاه باختیار او کسے نبود خود را بصورت صلاح بسلطان نمودی و در خفیه بخمر و زمر و انواع فسق مشغول بودی و کسی زهرهٔ آن نداشت که از وی شکایت کند سلطان برین حال وقوف یافته نخواست که مجاهرهٔ درین باب سخن گوید چه اظهار این نوع کلمات از اکابر رفع حجاب و احتشام کند و آن مهابت سلطنت را مضرست پس روزی از روزها آن امیر را طلبید و فرمود که مرا مرغی میباید که منقار او سرخ باشد و سرهای بال او سیاه و باقی سفید و جز تو کسے این نوع مرغ را پیدا نتواند کرد امیر گفت که بطلب آن اشتغال نمایم و بهر وجه که توانم پیدا سازم اما مرا سه روز مهلت باید داد سلطان مهلت داد امیر بحسب وجوی مرغ مشغول گشت در شهر و نواحی چنین مرغی بدست نیامد امیر بعد از سه روز بپایهٔ سریر باز آمده مراسم اعتذار را تمهید داد که ای ملک بدان مقدار که مقدور داشتم جد و جهد نمودم

حاشیه: ۱۲ بزرگی خدا کے امر کی ہے · ۱۲ مہربانی خلق خدا پر · ۱۲ یعنی قوت · ۱۲ نے بجانا · ۱۲ آشکارا · ۱۲ بزرگی و ترس · ۱۲ بازو · ۱۲ اطراف · ۱۲ آرایش · ۱۲ عذر کرنا · ۱۲ کوشش

و در تفحص چنین مرغی سعی کردم پیدا نشد اشارت حضرت اعلی بهر چه صادر شود در عوض
آن تا مقدور مهیا گردانم سلطان فرمود که مطلوب من مثل این مرغیست و من اختیار
شهر و ولایت بدست تو داده ام و تو از تحصیل این مقدار چیز عاجزی چگونه است
بروسه روز دیگر مهلت دادم و این نوبت بی چنین مرغی باز نیائی دیگر باره امیر
برفت و بعد از سه روز دست تهی باز آمد سلطان فرمود که تو از شهر چنین خبر داری که
چهار مرغ بدین شکل و هیأت در یک خانه است و پیدا نمیتوانی کرد برو و سر چهار
سوی شهر و بازار شرقی گذر کن چون بدر فلان مسجد رسی محله ایست بر دست
راست دران محله کوچه ایست بدین نشان در پیش آن کوچه خانه ایست درش
جانب غرب بدان خانه درآئی و به صفه که در طرف جنوب ست توجه کن بر دست چپ
آن صفه خانه ایست و درون آن خانه خانهٔ خرد ست در آن خانه بکشای در آنجا
قفسی بینی نمد زرد بران پوشیده و دران قفس چهار مرغیست بدان نوع که من گفته ام
آنرا بیار امیر ازین سخن حیران شده از نزد سلطان بیرون آمد و بدستوری که ملک
نشان داده بود برفت و قفس را با آن مرغان حاضر گردانید ملک فرمود که اهل
حکومت را باید که از شهر و ولایت خود چنین با خبر باشند که من هستم امیر که این سخن
بشنید با خود اندیشه کرد که پادشاهی که از بازار و کوچه و از خانهٔ شهر چنین با خبر ست
امکان میدارد که بر اعمال نهانی من هم وقوف داشته باشد من بعد معاش خود را
تغیر میبایید داد پس از معاصی توبه کرد و براه راست باز آمد و ازین حکایت معلوم میشود که
اطلاع سلاطین بر احوال مردم فوائد بسیار دارد مثنوی

چنین گفت مرد سخن آفرین	ز اخبار شاهان ایران زمین
که هرمز بهنگام نزع روان	بخسرو چنین گفت کای نوجوان
جهانی بذات تو وابسته اند	بفرمان حکم تو پابسته اند
بغفلت مکن خواب بیدار باش	ز احوال گیتی خبردار باش
چو در عهدهٔ تست عالم تمام	مشو غافل از کار خود والسلام

و دفع غفلت به تعیین صاحب خبر انست تا بر احوال هر ولایت اطلاع یابند منصور خلیفه گفتی که من بسه کس محتاجم اول عاملی که مال رعیت بمن دهد و مال من بر رعیت نگذارد دوم شحنهٔ که داد مظلوم از ظالم بستاند و حکم بی طمع و غرض کند پس آهی سرد برکشید و گفت ای دریغ از سوم پرسیدند که آن کیست گفت آن شخصی که صورت احوال اینان را چنانچه هست بمن باز نماید والحق اگر پادشاه را چنین کسان بدست افتند پس صلاح در میان خلق پدید آید آورده اند که اردشیر بابک از بسکه تفحص حال گماشتگان و نزدیکان خود کردی کار بدانجا رسیده بود که هر روز با امرا و وزرا و عمال و سائر ملازمان گفتی که دوش حال تو برین منوال بود که چه خوردی و کجا خفتی و با که سخن کردی و چه گفتی مردم ازین سخن تعجب می نمودند و میگفتند وی را فرشتگان خبر میدهند و آن نبود الا باعلام صاحب خبران رباعی

صاحب خبران امین شاهان باشند	مقبول دل جهان پناهان باشند
هم بر جگر ستمگران نیش زنند	هم مرهم زخم دادخواهان باشند

و اگر بی اعلام صاحب خبر مهمی بموقف عرض رسد شرط آگاهی آنست که زود

حکم نفرماید چه بزرگان گفته اند که حکم پادشاه بمنزلهٔ قضا و تقدیر می ماند که چون از عالم
مشیت عزم عالم بشریت کند رادِ منع آن بهیچ وجه میسر نشود و احتراز و اجتناب
ارادهٔ الٰہی ۱۲ یکسوئی پرہیز ۱۲
ازان در حیز امکان نگنجد بیت

چو از کمان قضا و قدر رسد تیری	یقین که باز نه گردد بهیچ تدبیری

پس شرط والیان خطهٔ سلطنت و حامیان حوزهٔ مملکت آنست که در امور مصالح
شہر ۱۲ نگاہبانان ۱۲
جمهور بی حجتی قاطع و دلیلی ساطع و بی بینهٔ روشن و برهانی واضح هیچ حکم با مضا نرسانند
یقینی ۱۲ اجرا ۱۲
و بی تامل و امعان و تدبر و ایقان پروانگی ندهند که خردمندان فرموده اند قطعه
تامل ۱۲

نباشد پسندیدهٔ شرع و عقل	که بی بینه شاه فرمان دهد
که هم چون مضای قضا حکم او	گهی جان ستاند گهی جان دهد

گواه ۱۲ گذرنا ۱۲

و شرط دیگر آنست که از روی گمان بیگناهان را در مضیق ضرر و معرض خطر نیفگنند
تنگی ۱۲
که بیشتر گمانها به وبال و بزه باز گردد چنانچه حق سبحانه فرموده که اِنَّ بعض الظّنِّ اِثمٌ[۱]
اگر کسی بمجرد گمان بی تحقیق و ایقان در مهمی حکم فرماید و آن گمان خطا بیرون آید خود را
در محل سخط و مظهر غضب آفریدگار ساخته باشد نعوذ بالله[۲] من ذلک قطعه

مکن کس را باندک ظن باطل	عقوبت تا پشیمانی نیارد
که چون شک از یقین گردد هویدا	پشیمان گردی و سودی ندارد

آورده اند که در روزگار قباد شهریار شخصی بویرانه در آمد شخصی را دید افتاده
چون نیک در نگریست سرش بریده بود و کارد بر سینه اش نهاده آن کس از

۱ البته بعضے گمان گناه ہین ۱۲ ۲ پناه چاہتے ہین ہم ساتھ خدا کے اس سے ۱۲

غایت تحیر مبہوت و مدہوش بماند مصرع

فی قوت استادن و فی جرأت رفتن + درہمین حال یکے از ملازمان حاکم آن
ولایت برسید آن صورت مشاہدہ کرد فی الحال او را دست و گردن بستہ و کارد
پرخون از گردنش آویختہ بدرخانہ حاکم آورد و واقعہ را تقریر کرد حاکم بانگ برزد کہ
این کس را چرا کشتی گفت ایہا الملک من بدین ویرانہ رسیدم و او را کشتہ دیدہ
متحیر و متعجب گشتم در اثنای آن حال این کس مرا گرفتہ نزد شما آورد و من نہ از مقتول
خبر دارم و نہ از قاتل حاکم گفت گمان من آنست کہ تو او را کشتۂ و بدین سخنان میخواہی
کہ از دست من برہی آن بیچارہ گفت ای ملک با من بگمان خود کار مکن کہ حق
میفرماید ان الظن لا یغنی من الحق شیئا گمان بجای یقین نمی نشیند حاکم گوش بسخن
وے نکرد فرمود تا بردارش کشند درمحلیکہ رسن در گردن او کردہ میخواستند بردارش
کشند ندا میزدند کہ وی در فلان ویرانہ کسی را کشتہ است جوانی از نظارگیان پیش آمد
و گفت ای جلاد چندان صبر کن کہ تا من پیش ملک بروم و صورت حال باز نمایم
تعجیل منمای کہ این شخص بیگناہ است و خون بیگناہ ریختن عمل تباہ کند جلاد
توقف کرد و او را پیش ملک بردند گفت ایہا الملک خونیکہ دران ویرانہ واقع شدہ من
کردہ ام آن کس دشمن من بود من فرصتے یافتم و او را بکشتم و این جوان کہ او راسیاست
فرمودۂ ازین حال بیخبر ست ملک تامل بسیار فرمود و نذر کرد کہ دیگر بمجرد گمان حکم
نہ کند پس آن جوان را محبوس ساختہ صورت حال بہ پادشاہ قبا دعرض کردند
وے از علماے زمان پرسید گفتند او را نباید کشت زیرا کہ اگر یکے را کشتہ سبب

بھوچکا ۱۲ — اے بادشاہ ۱۲

لہ الیہ گمان بے نیاز نمیں کرتا حق سے کچھ بھی ۱۲

حیات دیگری شده است پس قباد آن جوان را طلبید و صورت حال از وے پرسید و خلعت داده آزاد کرد و فرمود تا در وصایا یاے وے نوشتند که بر پادشاہان لازم ست که خون مردمان بمجرد وہم و گمان نریزند قطعه

سیاستے بگمان رسم معدلت نبود	که تا یقین نشود خون کس نشاید ریخت
بهر دیار که حکم از ره گمان باشد	به زود زود ببایدازان دیار گریخت

آورده اند که یکی از ملوک بار عام داده بود و در بروی وضیع و شریف [بزرگ ۱۲] [کمینہ ۱۲] کشاده اکابر و اصاغر [بڑے ۱۲] بدیدار ہمایونش بہر کسمی جستند و دیده بگوہر تاج و فروغ افسرش منور مے ساختند بیت

دیدن روی سلاطین دیده روشن میکند	از همه تیر بلا گو یا که جوشن مے کند

پیری از میان قوم سخن آغاز کرد و گفت ہر که به لقای [ملاقات ۱۲] ملوک مستسعد [سعادت پانے والا ۱۲] گردد ہدیه نفیس و تحفهٔ عزیز باید گذرانید و دست امکان من بذخیره که از جنس زر و نقره باشد نمیرسد اما از جواہر حکمت دری شاہوار دارم میخواہم که درین مجلس نثار کنم پادشاه فرمود که بضاعت [پونجی ۱۲] سخن در روز بازار لطف و کرم ما از جمله بضاعتها رائج ترست بیار تا چه داری پیر فرمود که ای ملک میان شک و یقین از چهار انگشت بیش نیست ہر چه بچشم ببیند به یقین حق بود انچه بگوش شنوده شود در حقیقت و بطلان او شک و گمان مدخل دارد و شاید که باطل بوده باشد ع شنیده کے بود مانند دیده + و چون فرمان شاه ہر چه فرماید نافذ ست پس در انچه حکم شود باید که از روے یقین وجود گیرد نه از راه گمان که اگر ناگاه آن گمان مرتفع [اٹھنے والا ۱۲] شود و یقین بنوعی دیگر روے نماید سبب بدنامی دنیا و وبال آخرت ست ملک او را تحسین فرمود و این سخن بقبول تلقی [پیش آنا ۱۲] نمود نظم

باب سی و سوم

آرایش ملک و زیب دین ست	هر حکم که از سر یقین ست
آشوب دل وزیان جان ست	حکمی که بناش بر گمان ست

از حکیمی پرسیدند که سبب غفلت بعضی از ملوک چیست گفت سه چیز ست که پادشاه را از مملکت و رعیت بیخبر میگرداند اول شهوت (خواہش ۱۲) و متابعت ہوای نفس که ہر که بسودای نفس و آرزوی وی درماند پروای ہیچکس و فراغت ہیچ چیز ندارد بیت

کار او یکبارگی از دست شد	ہر که از سودای شہوت مست شد

مشہورست که شخصی اسکندر را گفت تو پادشاہی و بغایت بزرگی زنان بسیار در عقد خود درآور تا فرزندان بسیار شوند و از تو یادگار مانند گفت یادگار من سیرت و نیکنامی و زشت باشد که کسی بر مردان غالب آمده باشد و به آخر زبون زنان گردد فرد

زبون زن شدن آئین شیر مردان نیست	برای یکدمه (ایک دم کی ۱۲) شہوت که خاک بر سر آن

دوم از اسباب غفلت حرص باشد بر جمع مال و نہادن گنج و ہیچ صفتی مر ملوک را ناپسندیده تر از حرص مال جمع کردن نیست زیرا که حریص در جمع مال پروای حرام و حلال نکند و غم ملک و رعیت نخورد بلکه نخواہد که غیر او را مال و منالی بود ہمه خود را خواہد و با این ہمه ہنوز سیر نشود بیت

تا صدف قانع نشد پر در نشد	کاسهٔ چشم حریصان پر نشد

آورده اند که زاہدی سلطانی را وصیت میکرد که ای ملک حالا رعیت تو توانگرند و تو پادشاه توانگرانی پس اگر مال از رعیت بسیار بستانی محتاج شوند

وآن زمان تو پادشاہ محتاجان باشی حکیم فردوسی فرمودہ مثنوی

اگر پادشہ را بے گنج آورد	دل زیردستان برنج آورد
چو ناکام باید بدشمن سپرد	پس آن گنج را رنج باید شمرد

پادشاہے را گفتند مال از رعیت بستان و در خزانہ کن گفت خزانہ بہ از رعیت نیست ہرگاہ میخواہم مال خود ازان خزانہ برمیدارم سوم از انہا کہ غفلت آرد شراب خوردن ست و بملاہی و ملاعب میل کردن و پادشاہ باید کہ از مستی بپرہیز زیرا کہ چون مست شود از ملک و مال بیخبر گردد و ملازمان بجہت آنکہ اورا غافل یافتہ اند ہرچہ خواہند با ہرکہ خواہند بکنند بیت

بیخبر آن مرد کہ چیزے چشید	کش قلم بیخبری در کشید

وبسیار باشد کہ درمستی صورتے چند وجود گیرد و خللی چند وقوع یابد کہ در ہشیاری تدارک و تلافی آن نتوان کرد قطعہ

مست بودن نیست داب و پیشہ ارباب ملک	شاہ را در سلطنت آئین ہشیاری خوش ست
شاہ باشد پاسبان ملک مستی خواب خوش	پاسبان را خواب لائق نیست و بیداری خوش ست

والحمد للہ الملک التواب کہ این شاہزادہ کامیاب دارائے ممالک آرائے فریدون تخت سکندر تخت خورشید طلعت جمشید صولت قطعہ

ابوالحسن آن خسرو نامدار	کہ نازد بدو مسند سروری
چو در معدلت ثانی سنجر ست	بدو داد حق مملکت سنجری

ل شکر خدائے پادشاہ توبہ قبول کرنے والے کا ۱۲

کھیل کود ۱۲ — نام پادشاہ ۱۲ — دبدبہ ۱۲ — پادشاہی ۱۲

بر مقتضای فرمان لازم الاذعان توبوا الی اللہ توبۃ نصوحا قدم در عالم توبہ نہادہ و باب استغفار بمفتاح واستغفر لذنبک کشادہ مضمون وانیبوا الی ربکم را بالقبول تلقی نمودہ مانند لالہ سیراب ساغر شراب بر سنگ زدہ و چون سوسن آزادہ بدہ زبان کلمہ استغفر اللہ خواندن آغاز کردہ و چہرہ مبارکش کہ افروختہ جام مدام بود سیمای متعبدان گرفتہ و بر وعدہ وسقٰہم ربہم شرابا طہورا از ارتکاب شراب فجور کہ فی الحقیقۃ شراب غرور است درگذشتہ این زمان در مجلس ہمایون بجاے گلبانگ مے خواران صداے دعاے دینداران ست و عوض ہای ہوی مستان نغمہ تکبیر و تہلیل خدا پرستان فرد

بجای نغمہ نے صوت دلکش حفاظ	نظم	بجای جرعہ مے بادہ محبت دوست

حق سبحانہ بہ برکت توبہ و انابت آنحضرت را بروزگار کافہ انام وصل دارا دو میمنت این حالت بایام دولت خجستہ فرجام ایشان متواصل باد بالنبی و آلہ الامجاد

باب سی و چہارم در فراست

و آن شرط کلی باشد در حکومت و بر اہل اختیار واجب ست کہ بعین بصیرت در سوابق و لواحق ہر حدوثیکہ واقع شود نظر کنند اگر آن واقعہ بغایت روشن و ہویدا باشد بدانچہ مقتضاے شرع و عمل ست بدان حکم فرمایند و اگر سر آن نیک ظاہر نیست بنور فراست درک آن باید کرد و اعتماد بر قول ناقلان نباید نمود و بزرگان گفتہ اند

(interlinear glosses: طلب آمرزش ۱۲، قابل تعیین ۱۲، کنجی ۱۲، علامت ۱۲، شراب ۱۲، عبادت کرنے والے ۱۲، نافرمانی ۱۲، فریب ۱۲، رجوع بخدا ۱۲، تمام خلق ۱۲، پہونچنے والا ۱۲، برکت ۱۲، انجام ۱۲، پہونچنے والا ۱۲، دانائی ۱۲، آنکھ ۱۲، بینائی ۱۲، امر نو ۱۲، دریافت)

سلہ توبہ کرو خدا کی طرف توبہ خالص ۱۲ سلہ بخشایش مانگ اپنے گناہ کی ۱۲ سلہ رجوع کرو اپنے رب کی طرف ۱۲ سلہ آمرزش چاہتا ہوں خدا سے ۱۲ سلہ اور پلائی انہیں انکے رب نے شراب پاک ۱۲ سلہ اللہ اکبر کہنا ۱۲ سلہ لا الہ الا اللہ کہنا ۱۲ سلہ نبی اور انکی اولاد بزرگ کی برکت سے ۱۲ سلہ اگلی چیزین ۱۲ سلہ پچھلی چیزین ۱۲

زیب حکومت بزیور فراست ست در خبر آمده که دو ضعیفه بمحکمهٔ حضرت سلیمان علیٰ نبینا و علیه السلام رفتند و بر کودکی دعوی میکردند هر یک میگفت این از آن من ست و هر دو از اثبات عاجز بودند حضرت سلیمان فرمود تا آن طفل را بشمشیر دو نیمه کنند و هر ضعیفه را نیمی بدهند چون شمشیر بر کشیدند یکی از ان دو ضعیفه بیقرار شد و بگریست و گفت من از حق خود گذشتم او را مکشید و دران ضعیفه دیگر هیچ اثر پدید نیامده بود سلیمان فرمود تا طفل را بدان زن دادند که بکشتن او راضی نشد چه فراست تقضای آن میکند که آن زن مادر وی بوده بجهت شفقتی که ازو ظاهر شد و فراست نوریست که حق سبحانه و تعالےٰ به بندهٔ مومن عطا فرموده چنانچه مضمون این حدیث که اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ یَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ برین معنی دلالت میکند و معنی حدیث آنست که بپرهیزید از فراست مومن که او بنور خدای در هر چیزے مے نگرد پس هیچ برو پوشیده نماند و مفسران درین آیت که اِنَّ فِیْ ذٰلِکَ لَاٰیٰتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِیْنَ توسم را بر تفرس فرود آورده اند و فراست دو نوع ست فراست شرعی و فراست حکیمی فراست شرعی عبارت ست ازانکه بواسطهٔ تزکیهٔ نفس و تصفیهٔ قلب حجاب قلب از عین بصیرت مرتفع شود تا مومن بنور یقین بینا گردد و در هر که نگرد بفراست حقیقی بر احوال او اطلاع یابد بیت

بلکه گر از دور نامت بشنوند		بر همه حالات تو واقف شوند

و در اخبار آمده که امام شافعی و امام محمد رحمهما الله در پیش حرم کعبه نشسته بودند

لے ڈرو مومن کی فراست سے که البته وه دیکھتا ہے نور خدا سے ۱۲ ؏ البته اسمین نشانیان ہین ڈھونڈھنے والون کے لئے ۱۲

مردے از در مسجد در آمد امام شافعی فرمود که این مرد درود گری نماید امام محمد گفت آہنگر بہ نظر من در می آید پس اورا طلبیدند و از حرفۂ او پرسیدند گفت من قبل ازین آہنگری میکردم و حالا درود گری میکنم و ازینجا صحت فراست این دو بزرگ معلوم مے شود قطعہ

(درود گری: بڑھئی ۱۲)

ہر دل کہ منظر نظر کبریا بود	پیوستہ جلوہ گاہ کمال فراست ست
گو آئینہ بہ صیقل تجرید پاک ساز	آنرا کہ آرزوی جمال فراست ست

(تجرید: علیحدگی ۱۲)

آوردہ اند کہ خواجۂ بزرگوار قطب الاخیار خواجۂ عبد الخالق غجدوانی قدس سرہٗ روزی در معرفت سخن میگفتند کہ ناگاہ جوانی بہ مجلس شریف ایشان در آمد بصورت زاہدان خرقہ در بر و سجادہ بر دوش در گوشہ نشست و بعد از زمانی سر بر آورد و برخاست و گفت حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ کہ اتّقوا فراسۃ المؤمن فانّہ ینظر بنور اللہ سر این حدیث چیست حضرت خواجہ فرمود کہ سر این حدیث آنست کہ زنار ببری و ایمان آری جوان گفت نعوذ باللہ کہ مرا زنار باشد خواجہ بخادم اشارت فرمود تا خرقہ از سر آن جوان بر کشید و زناری در زیر آن پدید آمد بیت

(نعوذ باللہ: پناہ چاہتے ہین ہم خدا سے ۱۲)

ضمیری کہ آن روشن ست از غبار	شود نقش غیبے در و آشکار

جوان فی الحال زنار برید و ایمان آورد حضرت خواجہ فرمودند کہ اے یاران بیائید تا بر موافقت این نو عہد کہ زنار ظاہر برید زنار ہاے باطن را قطع کنیم خروش از مجلسیان بر آمد و در قدم خواجہ افتادہ تجدید توبہ کردند مثنوی

توبه باشد چون پشیمان آمدن	بر درِ حق نو مسلمان آمدن
عام را توبه ز کارِ بد بود	خاص را توبه ز دیدِ خود بود
گفت پیری کاندرین ره پیشواست	توبه کن از هرچه آن غیر خداست

قسم دوم که فراست حکمیست و آن چنان باشد که حکما به تجربه آن را دریافته اند و دلیلهاے آن را از شکل و هیئت مشاهده کرده و اغلب آن راست آمده و حکما در زمان نوشیروان جهت وے در فراست رساله ساخته بودند پیوسته آن را مطالعه کردی و از روے فراست حکم فرمودی آورده اند که روزی مردے کوتاه بالا به مجلس مظالم نوشیروان در آمد و تظلم نمود که مردی ستم رسیده ام نوشیروان گفت دروغ میگوئی جهت آنکه در علم فراست گفته اند که هرکه کوتاه قامت بود خیره و پر حیله و مکر باشد پس این مرد بیداد گر است نه ستم یافته پس تفحص کردند آنچنان بود بیت

فراست دیدهٔ دل بر گشاید	هر آن حالے که باشد او نماید

در تواریخ مذکور است که نوبت دیگر هم مردی کوتاه قامت در پیش نوشیروان داد خواهی کرد و گفت کسی بر من ستم کرده است نوشیروان فرمود که کسی بر مردم کوتاه بالا ستم نتواند کرد بلکه او ستم کند و تو کوتاه قدے گفت ای شاه آن کس که بر من ستم کرده است از من کوتاه تر است نوشیروان تبسم فرمود و داد او بداد حضرت مرشد صمدانی میر سید علی همدانی قدس سره در کتاب ذخیرة الملوک فصلی از اقوال اهل حکمت در باب دلائل فراست آورده بخاطر فاتر رسید که تمام آن بهمان عبارت درین اوراق ثبت گردد تا حضرت سلاطین را دستور العمل باشد و این

کتاب نیز از برکت امام حقانی و علی ثانی زیبے و زینتے یابد فرد

دستهٔ گل چو برگیا بندند	زیور دیگرش بیفزاید

بدانکه حکما در مقالات خود گفته اند لون بیاض مفرط یا کبودی و سبزی چشم
دلیل ست بر سخت رُوئے و بی شرمی و خیانت و فسق و ضعف عقل و رکاکت راے
و اگر با این علامات باریک زنخ باشد و کوسج و تیز نظر و پهن پیشانی و بر سر موے
بسیار دارد حکما میگویند که حذر کردن از چنین کس لازم ترست که از مار و افعی
بدترست دلائل موی حکما گفته اند که موی درشت میگون معتدل لون نشان شجاعت
و صحت دماغ ست و موے نرم نشان بد دلی و ترسندگی باشد و برودت دماغ
علت کم فهمی ست و بسیارے موی بر کتفها و اُذن نشان جرأت و حماقت ست و
بسیاری موی بر سینه و شکم نشان وحشت طبع و کند فهمی و میل بجور ست زردی
موے نشان حماقت ست و تسلط و زود خشم گرفتن موے سیاه نشان عقل و
ادراک بود و دوست داشتن عدل موے متوسط میان سرخی و سیاهی نشان
اعتدال صفات بود دلائل پیشانی حکما گفته اند که پیشانی فراخ که بر روے خطوط
یعنی چین و شکنج نباشد نشان خصومت و بلاهت و شغف و لاف و گزاف بود
پیشانی باریک و نحیف نشان فرومایگی و خساست و عاجزی بود و پیشانی متوسط
که بر روے غضون باشد نشان صدق محبت و فهم و تعلم و هشیاری و تدبیر بود دلائل
گوش گوش بزرگ نشان جهل ست لیکن صاحب آن را قوت حفظ باشد و تندخوے
بود و در بعضے اوقات و گوش خرد نشان احمقی و دزدی بود و گوش معتدل نشان

اعتدال احوال بود دلائل ابروے ابرو بزرگ بسیار موی نشان درشتی بود در سخن ابروے
کشیده تا نزدیک صدغ نشان لاف وتکبر بود و ابروے سیاه متوسط در کوتاهی و درازی
نشان فهم و دیانت باشد دلائل چشم بدترین چشمها ازرق (نیلی ۱۲) ست چشم کلان نیز نظر
نشان حسودی وخائنی وبیحیائی وکاهلی بود وخمودت (یعنی سکون ۱۲) چشم وقلت حرکت آن نشان
نادانے وکند فهمی بود وسرعت حرکت چشم وتیزی نظر نشان حیله ومکر ودزدی باشد
سرخی چشم نشان شجاعت ودلیری بود ونقطهای زرد برگرد حدقه نشان فتنه وشر
انگیختن باشد وچون چشم متوسط بود میان بزرگی وخردی وسیاهی (سیاهی چشم ۱۲) وسرخی نشان
فهم وهوشیاری وراستی ودیانت باشد دلائل بینی باریک بینی نشان مداهنه (چرب زبانی ۱۲)
وملایمت ولینت (نرمی ۱۲) باشد بینی کج نشان شجاعت بود وبینی پهن نشان شهوت ودوستی
بود فراخی سوراخ بینی نشان غضب باشد سطبری میان بینی (چوڑائی ۱۲) باپهنائی سر بینی نشان
بسیار سخنی ودروغگوئی بود وبینی متوسط در سطبری (گندگی ۱۲) وباریکی ودرازی وپهنائی نشان
فهم وعقل بود دلائل لب ودهن دهن فراخ (کشادگی ۱۲) نشان رای صواب وشجاعت ست و
سطبری لب نشان حماقت واعتدال لب باسرخی نشان رای باصواب بود دلائل
دندان دندانهای کج وناهموار نشان مکر وحیله وخیانت بود دندانهای کشاده
وهموار نشان عدالت وامانت وتدبیر بود دلائل رخساره رخساره پرگوشت منتفخ نشان
جهل ودرشت خوئی بود ونزاری وزردی رخساره بی علت نشان خبث باطن و
قبح (بدی ۱۲) سیرت (خصلت ۱۲) بود وتوسط این معنی نشان اعتدال بود دلائل آواز آواز بلند وسطبر
نشان شجاعت بود آواز باریک نشان بدگمانی وتوهم آواز معتدل نشان حسن

کفایت و تدبیر بود و غنہ[ناک کی ۱۲] در آواز نشان حماقت و کبر و کم فهمی باشد دلائل سخن و وقار در سخن نشان خوبیست و حرکت دست بوقت سخن گفتن نشان زیرکی و تدبیر بود[آہستگی ۱۲] دلائل گردن گردن کوتاه نشان مکر و خبث بود گردن دراز و باریک نشان بیدلی و حماقت بود گردن سطبر نشان جهل و پرخوردن بود گردن متوسط نشان صدق و عدل و تدبیر بود دلائل سینه و شکم شکم بزرگ نشان جهل و خساست و حمق و جبن[نامردی ۱۲] و فتنه بود لطافت شکم و سینه در اعتدال نشان حسن رای و صفاے عقل بود دلائل کتف و پشت عرض کتفین و پشت نشان شجاعت و خفت عقل بود نزاری کتفین نشان قبح سیرت بود و سوء مذهب دلائل کف انگشتان کف انگشتان دراز نشان زیرکی باشد و صنعت ها و علامت تدبیر کار ها دلائل ساق غلظ ساق[هر دو شانه ۱۲] نشان نادانی و سخت روئی باشد و اعتدال آن نشان اعتدال حال بود از ین[موٹائی ۱۲] مقدار علامات فراست حکیم عاقل را در تفرس احوال خلق کفایت بود تا اینجا سخن صاحب ذخیره است و درین باب نکته دانستنی ست و آن چنان باشد که اوصافی که حکما بدین دلائل ذکر کرده اند برای عوام الناس و کسانی ست که در تبدیل اخلاق نکوشیده باشند و از صفات سبعی و بهیمی نگذشته بمرتبهٔ انسانیت نرسیده و اگر کسے اخلاق و اوصاف خود را بسبب ریاضت[درندوں والی ۱۲] و تلقین مشائخ یا تربیت و تقویت علما و اطلاع بر اخبار و آثار قدما بصلاح آورده[محنت ۱۲] باشد با وجود دلائل شر حکم بر شرارت او نتوان کرد چنانچه در اخبار یونانیان آمده است که حکیم الٰهی افلاطون بر بالاے کوهے مسکن داشت و آن کوه را سواے یک راه بیش نبود و بر سر آن راه نقاشی نشانده بود و مقرر

فرمودہ کہ ہر گاہ کسی خواہد کہ بہ صحبت من آید اوّل صورت او را بکش و نزد من آرتا از دلائل ہیئت (شکل ۱۲) او بر احوال او تفرس کنم اگر دانم کہ لائق مجالست (ہمنشینی ۱۲) من ست بطلبم والا ملتفت وی نشوم پس ہر کرا آرزوی ملازمت حکیم بودی آن مصوّر صورت او را کشیدہ نزد حکیم مے برد او دران صورت تامل کردہ او را مے طلبید یا نادیدہ باز میگردانید روزے یکے از اکابر بیامد صورت او را بر حکیم عرضہ کردند فرمود کہ این کس لائق صحبت من نیست ہمین کہ این خبر بوے رسید پیغام نزد حکیم فرستاد کہ انچہ از اخلاق من بحسب فراست فہم کردہ اید چنان بودہ اما من بریاضت ہمہ را علاج کردہ ام و تبدیل دادہ پس حکیم او را طلبیدہ بہ صحبت خود معزز گردانید پس کلی بنائے کار بر دلائل فراست نباید نہاد و بذہن و ذکاے (تیزی طبع ۱۲) خود نیز تصرفات باید فرمود بہ فیض الہام الٰہی کہ ارباب الدّول (دولت مند ۱۲) مُلہَمُون (الہام کئے گئے ہین ۱۲) مستظہر (دل ہین ڈالنا ۱۲) باید بود قطعہ

بر دل پاک اہل دولت و دین	فیض الہام میرسد ز خداے
در رہِ حق غلط نخواہد کرد	ہر کرا نور اوست راہ نماے

باب سی و پنجم در کتمان (چھپانا ۱۲) اسرار

یکے از آداب ملک داری پوشیدن اسرار ست و در افشاے (ظاہر کرنا ۱۲) امور ملکی خطرہاے بیشمار ست در اخبار آمدہ ست کہ حضرت رسالت پناہی صلے اللہ علیہ وسلم در بعضے سفرہای خود را توریہ فرمودے یعنی پوشیدہ داشتی بران وجہ کہ لفظے بزبان گوہر فشان راندی کہ وہم مستمع بطرفی (چھپانا ۱۲) از اطراف رفتی و آنحضرت بجانب دیگر توجہ نمودی کہ مخالف سخن

وہی بودی واکابر سلف برین وجہ سلوک مے نمودہ اند خصوصاً در محاربات مثنوے

چنین باید آئین کردار تو	کہ کس رہ نیابد بر اسرار تو
سکندر کہ با شرقیان حرب داشت	درِ خیمہ گویند در غرب داشت
درین کار کس با تو انباز نیست	بجز تو ترا محرم راز نیست
اگر جز تو داند کہ رائے تو چیست	بر آن رای و دانش بباید گریست

وسخنی مشہور ست اُستُر ذَہبَکَ وَذَہابَکَ وَمَذہَبَکَ یعنی سہ چیز خود را پوشیدہ باید داشت اول مال خود را مستور باید داشت کہ اہل طمع بشمارند دوم سفر را یعنی از مقصود و راہ خود کسی را خبر نباید کرد کہ دشمنان درکارند سوم دین و معتقد خود را باکس درمیان نباید آورد کہ غمازان وحسودان بسیارند بلکہ ہر سری کہ داری مخفی بہترست زیرا کہ محرم اسرار در عالم کمترست مثنوے

منہ سرِّ خود با کسے درمیان	کہ محرم نہ بینی ز اہلِ جہان
بگشتم در اطراف عالم بسے	ندیدم زیاران محرم کسے

حکما فرمودہ اند کہ مافی الضمیر آدمے از دو بیرون نیست یا نشان نعمت ست یا بیان محنت و این ہر دو نہان داشتنی ست اگر مواہب نعمت ست نہان باید تا چشم حسودان بران کار نکند و از آفت اہل طمع ایمن ماند و اگر نوائب محنت ست ہم مخفی باید داشت تا دوستان را سبب ملال نشود و دشمنان را موجب شماتت نگردد درین معنی گفتہ اند قطعہ

تا توانی سرّ خود باکس مگوے	زانکہ آن سر شادی آرد یا ملال

Interlinear glosses: بھیجنا (امیدوار); یعنی جہان کا قصد ہو[12]; چغلی کھانے والے[12]; دل کی بات[12]; بخششہا[12]; سختیان[12]

Margin: لے چھپا اوپرمال اپنا اور جانا اپنا اور مذہب اپنا[12]; پوشیدہ؛ پنہان

گر غمی باشد شود دلها ملول	ور بود شادی رسد عین الکمال
پس درون خلوت اسرار خویش	هیچکس را ره مده در هیچ حال[چشم زخم ۱۲]

یکے از حکیمے پرسید که اگر مرا سرّے در خاطر خلجان کند با که گویم که آن را نیک نگاه دارد و فاش نکند جواب داد که هرگاه سرّے که ترا با آن کار[گفتگو ۱۲] است خود نگاه نتوانی داشت و ظاهر کنی کسے را که آن در کار نیست چرا نگاه دارد و نگوید بیت

چون تو نتوانی کشیدن بار خود	یار اگر نکشد مرنج از یار خود

آورده اند که سکندر سرّی از اسرار خود با یکے درمیان آورده بود و در محافظت آن مبالغه[تاکید ۱۲] کرده ناگاه آن سرّ ازوی سر بر زد و بگوش اسکندر رسید اسکندر با حکیم بلیناس گفت عقوبت کسی که سرّ کسے فاش[ظاهر ۱۲] کند چیست حکیم گفت روشن تر ازین بفرمای سکندر فرمود که من با فلان کس سرّی درمیان نهادم و او افشاے آن کرد و من ازو رنجیده ام و میخواهم که او را بسزا و جزای او رسانم حکیم گفت اے ملک ازو مرنج و او را عقوبت مکن که سرّ خود را خود افشا کرده با آنکه سرّ تو ترا مهم بود بار آن نتوانستی کشید اگر دیگرے تحمل آن بار نکند بعید نباشد قطعه

سرّ خود را هم تو محرم شو که محرم یافت نیست	همدم خود باش خود زیرا که همدم یافت نیست
دوستی یکرو و یکدل جستم از پیر خرد	گفت بگذر کانچه میخواهی بعالم یافت نیست

باب سی و ششم در اغتنام فرصت و طلب نیکنامی

بر مرایای[آئینے ۱۲] ضمائر خورشید مآثر[نیک آثار ۱۲] اهل فطنت[دانائی ۱۲] و اصحاب خبرت[دانائی ۱۲] ظاهر و واضح است که عمر

عزیز چون برق درگذارست واوقات زندگانی چون موج بحار[دریاہا ۱۲] ناپائدار هر ساعتے که میگذرد جوهر بے بدل ست قیمت آن بباید شناخت و هر فرصتے که مرور میکند غنیمتے بی عوض ست آن را ضائع نتوان ساخت فرد

دمیکه میگذرد زان نشان مجوی دگر	چراکه ایلچی عمر بے نشان گذرد

اززندگانی انچه رفت باز آوردن آن از حیز امکان دورست وانچه مانده آن نیز درپردهٔ غیب مخفی ومستور میان ماضی[گذشته ۱۲] و مستقبل[آینده ۱۲] وقتیست که آن را حال گویند عمر خویش آن وقت رامیباید دانست وکا خود را دران حال میباید کرد قطعه

فرصت غنیمت ست غنیمت شمار وقت	زان پیش کو برون رود از دست ناگهان
دل برزمانه کے نهد آن کس که عاقل ست	دانا بعمر خود نکند تکیه بر جهان

پس درچنین روزگاری گذرندهٔ اوقاتی ناپاینده صاحب دولت کسی ست که باظهار آثار مکرمت واجراے انهار مرحمت نام نیک وذکر جمیل یادگار[نشانیان ۱۲] گذارد که حیات ثابته عبارتست از نیکنامی قطعه

اے طالب خلود وبقاؤ دوام[هیشگی ۱۲] عمر	باقی بذکر خیر بود نام آدمے
هیچ ست قدر وحشمت ومال ومنال وجاه	چون عاقبت فناست سرانجام آدمے
هرچند فکر میکنم از هرچه درجهان	نام نکوست حاصل ایام آدمے

آورده اند که بزرگے را در مجلس بادشاهی تعریف بسیار کردند واز فصاحت و بلاغت وفضائل ومعالی اوبسی شرح دادند بمرتبه که شوق پادشاه بلقای او از سرحد بیان تجاوز کرده باحضار[حاضر کرنا ۱۲] او مثالی[فرمان ۱۲] عالی انشا فرمود آن عزیز که به مجلس عالی

در آمد بعد از ادای سلام گفت که پادشاه را هزار سال بقا باد پادشاه گفت اول سخنی محال گفتی و این از فضل تو عجیب بود و از مثل تو کسے غریب نمود او جواب داد که حیات مردم نه همین در بقای بدنست همه کس داند که نهایت بقای آدمی بهزار سال نرسد اما چون نام نکو بعد از وفات حیاتے دیگرست غرض من آن بود که رقم نیکنامی آن حضرت هزار سال بر صحیفهٔ روزگار باقی ماند قطعه

کسی کو شد بنام نیک مشهور	پس از مرگش بزرگان زنده دانند
ولی آن را که بد فعل ست و بدنام	اگرچه زنده باشد مرده خوانند

واز همین مقوله ست این بیت بیت

سعدیا مرد نکونام نمیرد هرگز	مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

یکے از بزرگان در رسالهٔ خود آورده که ایوان نوشیروان و طاق کسری اگرچه رفعتی دارد و در اطراف عالم بلند آوازه است اما استعجاب نه در علو کنگره است و نه در حسن غرفه و پنجره چه خشتی چند بر هم نهادن و دری چند در هم کشادن چندان کارے نیست نظاره گاه عقل آنست که در زاویهٔ تنگ آن پیرزن تامل کنند که در گوشهٔ ایوان شاهی واقع شده بود و خبر آن چنانست که وقتیکه ایوان کسری تمام شد و عمارت کاخ و منظره اش سمت اتمام یافت نوشیروان جمعی از حکما و ندما را گفت نظر کنید که درین عمارت هیچ عیبی و خللی هست تا بتدارک آن امر کنم ایشان بعد از نظر در اطراف و جوانب آن بعرض رسانیدند که ای ملک این عمارتی ست که دست ارتفاع کمر بند جوزا می کشاید و شرفهٔ رفیعش پای شرف بر سر ایوان کیوان مے نهد قطعه

(حاشیه: زندگی ۱۲ — جالی ۱۲ — بلندی ۱۲ — جهروکا ۱۲ — عمیق — نام برج ۱۲ — کنگره ۱۲ — زحل ستاره ۱۲)

چنین بنای همایون فلک ندید بچشم	چنین عمارت عالی جهان ندارد یاد
نخست بارگه اقبال باز کرد درش	دری ز خلد بروی جهانیان بکشاد

هیچ خللے در ارکان این ایوان و هیچ زللے (لغزش ۱۲) در اطراف آن نیست الا آنکه در گوشهٔ ایوان
خانهٔ ایست مختصر و کلبهٔ بس محقر (ناچیز ۱۲) دودی از روزن آن ویرانه برمی آید و دیوار آن را سیاه
و تیره میسازد اگر این صورت برطرف شود بغایت مناسب ست و چنین چشم زخمے (یعنی خلل ۱۲)
ازین ایوان دفع کردن لازم و واجب نوشیروان گفت که این خانهٔ ملک پیرزنی ست
عمر گذرانیده و آفتاب زندگانیش بسرحد غروب رسیده من در وقتیکه اساس این ایوان
مے نهادم و معماران طرح آن میکشیدند این خانه مانع بود از انکه سطح پیش
ایوان هموار باشد کسی پیش پیرزن فرستادم که این کلبه را بهر بهائی که خواهی بفروش
تا زر بدهم یا منزلے خوشتر ازین برای تو مهیا سازم پیرزن پیغام فرستاد که اے
ملک من درین خانه متولد شده ام و بدین کلبه مستانس (انس پذیر ۱۲) گشته من عالم را در ملک تو میتوانم
دید و تو این آشیانهٔ محقر و ویرانهٔ مختصر برین گدای بینوا نمیتوانی دید من ازین سخن متاثر شده
دیگر هیچ نگفتم تا وقتیکه ایوان تمام شد هر زمان دودی از روزنهٔ او بیرون می آمد و
دیوارها را تیره و دماغها را خیره میساخت پیغام دادم که این دود چرا میکنی گفت برای
خود چیزے می پزم هیچ نه گفتم تا شب در آمد خوانی آراسته با مرغے بریان برای او فرستادم
و گفتم که ای مادر هر شب خوانی با نواع اطعمه برای تو بفرستم تو درین کلبهٔ تنگ آتش مفروز که از
دود آن ایوان ما سیاه شود جواب فرستاد که در عالم چندین گرسنه و فاقه زده با چشم گریان
و دل بریان باشند و من مرغ بریان خورم کے روا بود از آفریدگار خود مے ترسم که

بعد از هفتاد سال که جوینه و کشکینه حلال خورده باشم الحال مرغ و لوزینه حرام خورم این
(نان جو ۱۲ — نان جو وغیره ۱۲)
کلبهٔ مرا برقرار بگذار که زینت ایوان عدالت تست امرا چون ببینند که تو از کمال عدالت
روا نمیداری که کلبهٔ تاریک من از من بستانی دیگران نیز دست تصرف باملاک
رعایا دراز نکنند و دیگر آنکه ایوان تو دیر سال نخواهد ماند و قصهٔ خانهٔ من مدتها بر صفحات
اوراق روزگار مرقوم و مسطور خواهد بود من این سخن را از و پسندیدم و بهمسایگی او
رضی شدم آورده اند که پیرزن گاوکے لاغر داشت هر صباح از خانه بیرون کردی
(تصغیر گاو ۱۲)
و بصحرا بردی و شبانگاه از صحرا باز آوردی و درین دو وقت آن گاو بر روی فرشهای
ملون که در پیش دیوان ترکیب و ترتیب یافته بود میگذشت روزے یکے از ندما
گفت اے پیرزن این حرکت مکن که ناموس ملک را مے شکنی و اساس هیبت
(آبرو ۱۲)
سلطنت را خراب میکنی عجوزه جواب داد که ناموس ملک بظلم می شکند نه بعدل و بنائے
(پیرزن ۱۲)
سطوت پادشاهی بجهل خراب میشود نه بعقل انچه میکنم برای نیکنامی پادشاه میکنم
و خوب فرجامی او می طلبم والحق راست گفته زیرا که ازین صورت هزار سال گذشته
و حکایت کلبهٔ پیرزن و ایوان نوشیروان هنوز در دفترها مثبت ست و بر زبانها
(یعنی لکھا ہوا ۱۲)
جاری

فرد

جزائے حسن عمل بدکه روزگار هنوز	خراب مے نکند کارگاه کسرے را

در کلمات منوچهر آمده که دنیا اعتماد را نشاید عاقل آنست که بر اقبال عاریی دل نه نهد
(پیش آنا دولت کا ۱۲)
و بداند که هر کرا خدای پادشاهی داد حق آن نعمت برو فرض گشت و حق آن چنان ست
که میان مصالح معاش و معاد جمع کند تا در دنیا نیکنام باشد و در عقبی خجسته فرجام **بیت**
(دنیا ۱۲ — آخرت ۱۲)

وزنگہی از تاج وتخت خویش برخوردار باش	بانتوت ہمنشین شو بامروت یار باش

آوردہ اند کہ کیقباد مملکت خود را بقوت رای ثاقب ضبط کرد و نفسہاے نیکو نہاد واز ماٰثر او یکے آن بود کہ شاعران ومداحان را دوست داشتی وگفتی نام بد و چیز باقی میماند یکے بمدح و دیگرے بعمارت قطعہ

روشن ۱۲ — نیکیان ۱۲

بزم کیکاوٗس و رزم رستم واسفندیار	گر نبودی نظم فردوسی چہ دانستی کسے
شد ز شعر انوری اوصاف سنجر آشکار	گشت از نظم نظامی نام بہرامی بلند

آوردہ اند کہ سلطان محمود باغے ساخت چون روضہٗ رضوان دلکشا و مانند فردوس برین بہجت افزا از نزہت وصفا چون بوستان بہشت تازہ و خرم واز غایت طراوت ونزہت رشک گلستان ارم نظم

دوری پژمردگی سے ۱۲ — دوری برائی سے ۱۲

برافروختہ ہریکے چون چراغ	بسے گل شگفتہ براطراف باغ
صبا عطر بیز و ہوا مشکبوے	ریاحین دمیدہ براطراف جوے
گیاہش ز سوسن زبان تیزتر	درختش ز طوبے دلآویز تر

وپدر خود ناصر الدین سبکتگین را ضیافتے کرد کہ خوان سالار فلک بزمی بدان زیبائی ندیدہ بود و گوش زمان سماطی بدان آرائش نشنیدہ طعامہاے لذیذ کہ از موائد خلد برین نشان میداد حاضر کرد و شربتہاے خوشگوار کہ از حلاوت ذوق شراب طہور حکایت میکرد بنظر آورد مثنوے

دستارخوان ۱۲ — خوانہا ۱۲

خبر داد از خوردہاے بہشت	اہاہاے نوشین عنبر سرشت
برآورد پرمرغ وار از نشاط	ز مرغان فربہ تو گوئے بساط

آہش ۱۲ — شیرین ۱۲

زلوزینهاؤ زحلواے تر	به تنگ آمده تنگهاے شکر

پس از فراغت طعام پسر از پدر پرسید که این باغ در نظر انور چه نوع مے نماید ناصرالدوله گفت جان پدر این باغ عظیم زیبا و روضۂ بغایت دلکشا ست اما از ارکان دولت و ملازمان حضرت ما هر کس خواهد مثل این باغ تواند ساخت پادشاهان را باید که باغ چنان سازند که دیگری را مثل آن ساختن میسر نشود و میوهای آن در هیچ بوستان بدست نیاید سلطان فرمود که آن قسم باغ کدام خواهد بود جواب داد که آن نهال تربیت و احسان در بوستان فضلا و حکما و شعرا نشاندن تا ثمرۂ حاصل کنی که سردی زمستان و گرمی تابستان دران تصرف نتوان کرد نظامی عروضی گفته است نظم

عمارتهاے عالی ساخت محمود	که هر یک همسر چرخ برین بود
نه بینی زان همه یک خشت بر پاے	ثنای عنصری ماندست بر جاے

و هم برین نمط قطعه مشهور ست قطعه

نوشیروان عمارت باغی خیال داشت	وز هر نوع بدل خود اندیشه بر گماشت
بوزرجمهر گفت که اے شاه کامران	باغے چنان نشان که نیابد گهی زیان
آب و زمین مملکت اکنون بدست تست	باغے بساز بر طرف جوئبار آن
بیخے نشان که دولتِ باقیت بر دهد	کین باغ عمر گاه بهارست و گه خزان

باب سی و هفتم در رعایت حقوق

اداے حقوق بر دست همت کافۂ بریت عموماً و ارباب دولت و صحاب قدرت

خصوصاً لازم ست چه این معنی بر طهارت ذات و لطافت صفات و علو نسب و سمو حسب دلیلی ظاہر و حجتی باہر ست و بعد از ادای حق نعمت الٰہی ادای حقوق شفقت والدین باید نمود که حق سبحانه تعالیٰ رضای خود را برضای ایشان باز بسته چنانچه در حدیث قدسی هست که مَنْ رَضِیَ عَنْهُ وَالِدَاهُ فَاَنَا عَنْهُ رَاضٍ یعنی هر که پدر و مادر ازو خوشنود باشد پس من هم ازو خوشنود باشم و احسان کردن با ایشان بعبادت خود قرین ساخته هست که وَقَضٰی رَبُّكَ اَنْ لَا تَعْبُدُوْا اِلَّا اِیَّاهُ وَبِالْوَالِدَیْنِ اِحْسَانًا و حکم کرد پروردگار تو که نه پرستید مگر او را و نیکوئی کنید با پدر و مادر و مقرر ست که خشنودی پدر هم در دنیا موجب دولت ست و هم در آخرت سبب نجات و سعادت مثنوی

چو هرمز ز پرویز خوشنود بود	بسے دولت و حشمتش رو نمود
چو شیرویه تعظیم خسرو نکرد	ازو باد نکبت برآورد گرد

آورده اند که مالک دینار رحمه الله سالی بحج رفته بود چون مردم از عرفات باز گشتند شبانه مالک در خواب دید که دو فرشته از آسمان فرود آمدند یکے از ان دیگرے را پرسید که امسال حج که پذیرفته شد جواب داد که حج همه حاجیان بدرجهٔ قبول رسید الا حج احمد بن محمد بلخی که این همه راه آمده و مشقت سفر اختیار کرده و او را از قبول حج محروم ساخته اند بیت

بیچاره کسے کو شود از کوی تو محروم	پس نیست ورا جاے دگر در همه بوم

ا جس سے راضی ہوں اُسکے ماں باپ تو میں اُس سے خوش ہوں ۲ اور حکم کیا تیرے رب نے کہ نہ پوجو مگر اُسی کو اور ماں باپ کے ساتھ نیکی کرو ۱۲

مالک بیدار شد و از ان اندیشه تا روز خواب نکرد و علی الصباح برفت و قافلهٔ خراسان را پیدا کرد و در میان قافله میگردید و احمد بلخی را می طلبید ناگاه بخیمهٔ بزرگ رسید دید که دامن خیمه برانداخته اند و جوانے زیبا روی پلاسی[ٹاٹ کپڑا] پوشیده است و بند برپای و غل[طوق] برگردن نهاده چون چشمش بر مالک افتاد سلام کرد و گفت ای مالک آن جوانی که در خواب دیدی که حج او قبول نکرده اند منم و این پلاس و غل و بند نشانه محرومی من ست مالک گوید متحیر شدم و گفتم الله اکبر ترا چنین ضمیر روشن و دل صافی ست هیچ ندانسته که این محرومی تو چراست گفت آری جهت آنکه پدر از من ناخشنود ست گفتم پدر تو کجاست گفت درین قافله است گفتم کسے با من بفرست تا نزد پدرت روم شاید که بشفاعت[سفارش] او را از تو خشنود گردانم کسے با من فرستاد تا نزدیک وے رسیدم دیدم سائبانی زده فرشهای ملوکانه انداخته و پیری خوش محاوره بر کرسی نشسته و مردم بسیار در پیش وی صف کشیده فرا پیش رفتم و سلام کردم جواب داد گفتم ای شیخ ترا هیچ پسری هست گفت آری ناخلف که من از وی راضی نیم گفتم اے پیر میدانی که امروز نه وقت آنست که کسی آزار کسے در دل نگاه دارد امروز روز بخشیدن مظالم ست بحل کردن خصمان نشاید که تو فرزند خود را بعذاب مبتلا سازی و من مالک دینارم و دوش چنین بخواب دیده ام و نزد تو آمده خدا و رسول را بشفاعت آورده ام تا از سر گناه وی در گذرے و او را بحل کنی پیر چون این سخن بشنید برخاست و گفت اے شیخ نیت نداشتم که هرگز از وے خوشنود شوم اکنون تو مرد عزیز آمدی و شفیع بزرگ آوردی قبول کردم و از سر

گناه او درگذشتم و دلم با او خوش شد مالک گوید پیر را دعا و ثنا گفتم و روی بخیمه جوان آوردم تا او را بشارت دهم جوان را دیدم غل از گردن برداشته و بند از پای برگرفته و پلاس از بر بیرون کرده و جامهٔ پاکیزه پوشیده از خیمه بیرون آمد چون چشمش بر من افتاد گفت ای مالک جزاک اللہ خیرًا خدا ترا جزای خیر دهاد که میان من و پدر صلح افگندی و ببرکت خوشنودی پدر حج ما را نیز رقم قبول برکشیدند مثنوی

آنکه تنت پارهٔ از جان اوست	قطرهٔ از چشمهٔ حیوان اوست
خدمت او کن که بجای رسی	برگ دهش تا بنوائی رسی

و دعا و خشنودی مادر زیاده از پدر نتیجه میدهد و زود تر اثر میکند در حدیث آمده که الجنة تحت اقدام امهاتکم بهشت در زیر قدمهای مادران شماست یعنی هر که ایشان را خدمت کند و حق گزاری شفقتهای ایشان بجای آرد به بهشت رسد بیت

جنت که رضای مادران ست	اندر ته پای مادران ست

و دیگر حقوق ذوی القربی رعایت باید کرد و صلهٔ رحم بجای باید آورد و آن از جملهٔ واجبات اسلام ست و صلهٔ رحم عمر بیفزاید و روزی را فراخ گرداند و در احادیث قدسیه هست که من رحمانم و اشتقاق رحم از اسم من ست هر که آن را پیوند کند من او را برحمت خود واصل گردانم و هر که آن را ببرد از رحمت خودش منقطع سازم آورده اند که حق سبحانه وحی کرد بموسی علی نبینا و علیه السلام که با قربای خود نکوئی کن موسی علیه السلام گفت الٰهی چه کنم که موافق رضای تو باشد خطاب رسید که احسان نمای با ایشان اگر غائب اند بسلام و دعا و اگر حاضر اند با فقیران

(حواشی بین السطور: میان ۱۲، توشه ۱۲، صاحبان قرابت ۱۲، پیوندگی ۱۲، بکلنا ۱۲)

بنفقه و عطا و با توانگران بزیارت و ثنا بیت

برخویش گشاده کن ره و صلت خویش	تا از همه بیش باشی و از همه پیش

و دیگر حق اُستاد و معلم ست هر که حق اُستاد و معلم بداند و حرمت ایشان بجای آرد در دنیا و عقبی برخوردار گردد گفته اند حرمت اُستاد سیرت اودست و اوتاد جمعی از اولیا باشند که قیام عالم ببرکت وجود ایشان بازبسته است نظم

فرامش مکن حق اُستاد علم	که برهمت اوست بنیاد علم
اگر دولت مهر[محبت ۱۲] اُستاد نیست	بدست اُمید تو جز باد نیست
مراستاد را هر که محکوم شد	بسے برنیاید که مخدوم شد

دیگر حق آنها که قرب و جوار ثابت دارند یعنی منازل ایشان در حوالے قصر و باغ و درگاه و بارگاه واقع شده[همسایگی مکانها ۱۲] و در حدیث آمده که هر که بخدای و روز قیامت ایمان دارد گو همسایهٔ خود را گرامی دارد گرامی داشتن همسایه آنست که بدان مقدار که مقدور باشد نفع بدو رسانند و ضرر خود و ضرر دیگران از و باز دارند و اگر درویش و بینوا بود پیوسته از احوال وی استفسار نمایند آورده اند که درویشی در همسایگی توانگری خانه داشت روزی کودکی از خانهٔ توانگر بخانهٔ درویش آمد دید که آن درویش با عیال و اطفال خود طعام مے خورد آن کودک زمانے ایستاد و میل طعام داشت کسے او را مردمی[مروت ۱۲] نکرده او گریان گریان بازگشت و بخانهٔ خود باز آمد بدرو مادر از گریهٔ او متألم شدند و سبب پرسید گفت بخانهٔ همسایه رفتم و ایشان طعام میخوردند و مرا ندادند پدر[اندوهگین ۱۲] اش فرمود تا طعامهاے گوناگون حاضر کردند و چنانچه طریقهٔ کودکان بدخو

باب ۳۵ معیشت

مے باشد میگریست ومی گفت کہ مرا ازان طعام کہ درخانۂ ہمسایہ میخورند بباید داد پدر روحاند وبدر خانۂ ہمسایہ آمد واورا بیرون طلبید وگفت ای درویش چرا باید کہ ازتو بجار نجی رسد درویش گفت حاشا کہ از من رنجی بشما رسد توانگر گفت رنجی ازین بدتر چہ باشد کہ پسر من بخانۂ تو آید وتو باکسان خود طعام خوری واورا نہی تا گریہ کنان باز گردد وحالا ہیچ چیز آرام نگیرد وطعام شما می طلبد درویش زمانے سر در پیش افگند وگفت اے خواجہ درضمن این سریست از من مپرس کہ پردۂ من دریدہ میشود قطعہ

میان[۱۲]

اے کہ بر مرکب تازندہ سواری ہشدار		کہ خر خارکش سوختہ در آب وگل ست
آتش از خانۂ ہمسایۂ درویش مخواہ		کانچہ بر روزن او میگذرد دود دل ست

خواجہ مبالغہ کرد کہ سر خود را بازگوی گفت بدانکہ آن طعام کہ میخوردیم بر ما حلال بود وبر پسر شما حرام نخواستیم کہ طعام حرام بدو دہیم خواجہ گفت سبحان اللہ طعامے ہست در شرع کہ بریکے حلال باشد وبر دیگری حرام درویش گفت کہ در قرآن نخواندہ کہ فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ ہر کہ درماندہ بہ بیچارگی وتنگدستی مردار بروحلالست وبر آنکہ درماندہ نباشد حرام بدانکہ سہ روز بود کہ عیال واطفال من طعام نخوردہ بودند وہیچ نوع چارۂ آن نمیتوانستم کرد امروز در فلان ویرانہ دراز گوشی مردہ دیدم قدرے گوشت ازوے بریدم وآوردم وطعامے پختیم ومیخوردیم کہ کودک شما درآمد صورت حال این بود کہ بسمع شما رسید بیت

پس جو کوئی ناچار ہو جائے درماندگی ہین[۱۲]

ترا شب بعیش وطرب می رود		چہ دانی کہ بر ما چہ شب می رود

باب سی و هفتم

خواجه که این سخن بشنید بسیار بگریست وگفت واویلاه اگر حضرت خداوند تعالی روز
قیامت با من عتاب کند که در همسایگی تو چنین صورتی بود و تو از حال همسایه بیخبر
بودی چه جواب دهم پس دست درویش بگرفت و بخانهٔ خود آورد واز نقد ومتاع که
داشت یک نیمه بوے داد شبانه حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیه وسلم را در واقعه
دید که او را میگویند ای خواجه بدان شفقت که با همسایه کردی گناهانت آمرزیده شد
و در مال تو برکت پدید آمد و فردا در بهشت همنشین من خواهی بود شعر

دستگیری گر کنی همسایهٔ درویش را	با پیمبر در جنان همسایه بینی خویش را

و چون دار السلطنة مر پادشاه را بمنزلهٔ خانه ایست پس هر بینوا و محتاجیکه در آن
شهر باشد ایشان را حق جوار ثابت ست و سلطان را از حال ایشان باخبر
بودن واجب و این خبر مشهور ست که حضرت یوسف علیٰ نبیّنا و علیه الصّلوٰة والسلام
در سالهاے قحط بوقت آنکه در مصر پادشاه بود هر روز ضعیف تر و نزار تر شدی (ہمارے نبی پر اور انپر درود و سلام ۱۲)
سبب این حال از وی پرسیدند جواب نداد بعد از انکه بسیار الحاح کردند گفت
مرضے دارم نهانی حکما گفتند شما مرض را تقریر فرمائید تا بمعالجه مشغول شویم (یعنی گڑگڑانا ۱۲) گفت
هفت سال ست که بر مسند پادشاهی متمکن شده ام و زمام اختیار رعایاے
مصر بدست تصرف من باز داده اند و درین مدت نفس من در آرزوی آنست
که او را از نان جو سیر گردانم و نکرده ام گفتند این مشقت چرا میکنی گفت موافقت
محتاجان وگرسنگان میکنم و می ترسم که یک کس شبی در ولایت مصر گرسنه باشد و
من آن شب سیر باشم مرا لقیامت گرفتاری بود شیخ العالم در قحط بخارا فرموده اند

رباعی

ای کرده شکم سیر ز انواع طعام	یاد آر از ان گرسنهٔ بے آرام
تو شب همه شب بخواب و او ناله کنان	خود گو که چنین روا بود در اسلام

گویند ملک صالح از ملوک شام شبها با یک غلام بیرون آمدی و در مساجد و مقابر و مزارات بگشتی و احوال هر کس تفحص نمودی شبی در زمستان می گشت بمسجدے رسید درویشی را دید که از برهنگی مے لرزید و میگفت الٰهی پادشاهان دنیا نعمت ترا سرمایهٔ حظوظ[خوشیها ۱۲] نفس و هوا ساخته اند و از احوال ضعیفان و محتاجان غافل شده اگر ایشان فردای قیامت در بهشت خواهند بود بعزت و جلال تو که قدم در بهشت نخواهم نهاد ملک صالح این سخن را استماع فرموده بمسجد[قسم ۱۲] در آمد و جامهٔ با بدرهٔ درم پیش درویش نهاده بگریست و گفت شنیده ام که درویشان پادشاهان بهشت خواهند بود امروز که ما پادشاهیم با شما از در صلح در آئیم فردا شما پادشاه باشید در خصومت بر ما مگشائید و نظر حمایت از ما باز مگیرید مثنوی

من امروز کردم در صلح باز	تو فردا بر ویم مکن در فراز
من آنکس نیم کز غرور و حشم	ز بیچارگان روے درهم کشم
تو هم با من از سر بنه خوے زشت	که تا سازگاری رود در بهشت

دیگر رعایت حقوق مهمانان لازم ست چه مهمان هدیه[موافقت ۱۲] باشد از نزدیک خدای و در حدیث آمده که هر که بخدای ایمان دارد روز قیامت[تحفه ۱۲] نیز گو مهمان را گرامی دار[بزرگی ۱۲] و اکرام مهمان آنست که او را عزیز دارند و با او نوعے سلوک نمایند که سبب آبروے

باب ششم

وی شود و هرچه توانند از تکلفات به نسبت وے بجاے آرند قطعه

چون مشرف شوی بمهمانے	هرچه داری فداے مهمان کن
دررهِ مردمے و دلداری	هرچه دلخواه او بود آن کن

حکما گفته اند در مهمان منگر که کیست در کرم خود نگر که مقتضے اچیست و این حکایت مشهورست که طلحة الطلحات[1] را واقعه افتاد که تنها به قبیله نبی قیس نزول کرد سید قبیله مالک بن عوف بود او را نشناخت و بر بزرگی و شرف او اطلاع نیافت در مهمانداری و اکرام او تقصیر واقع شد طلحه آن جام زهر مذلت را تجرع[2] کرد و آن بارگران را بقوت کرم جبلی و عز حسب و نسب تحمل نمود و چون ازان قبیله رحلت کرد مالک را معلوم شد که مهمان چه کس بوده بغایت شرمنده شد و از روے اعتذار[3] بوی رقعه نوشت و از عقب فرستاد مضمونش آنکه شما را نشناختم و طریق خدمتگاری بروجہے که لائق خدام باشد مهیا نساختم این زمان دل ازین معامله ریش ست و سر ازین خجالت در پیش فرد

چگونه سر ز خجالت برآورم از پیش	که خدمتے بسزا بر نیامد از دستم

توقع آن دارم که از تقصیرے که واقع شده مرا معذور داری و چون شیوه کرم تو مقتضے قبول عذر خواهان ست این خطا از من درگذاری بیت

اگر در خدمتت تقصیر دارم	به فضل کاملت امید وارم

طلحه جواب نوشت که انچه بمن توقع کرده از قبول عذر دغدغه مکن که مروت من

[1] طلحة الطلحات لقب طلحه بن عبدالله بن خلف خزاعی ۱۲ [2] گھونٹ گھونٹ پینا ۱۲ [3] پیدا ایشی ۱۲ [4] عذر کرنا ۱۲

اقتضاے آن میکند کہ ہزار چندین گناہ را بیک عذر خواہی در گذرانم بیت

چون پرتو عذر از افق روے نمود	ناپید شدہ چو سایہ ہر جرم کہ بود

اما آن سخن کہ تر ا نشناختم سخنے ناہموار[12] مستقیم ست و از شیوۂ روش[12] کرم دور جہت آنکہ در مہمانی رسوم اعزاز و اکرام باشراف و اعاظم بزرگان[12] مخصوص داشتن قضیۂ مروت و شیمۂ خصلت[12] اہل فتوت نیست شرط میزبانی آنست کہ چون آفتاب بر ہمہ کس یعنی حکم[12] یکسان تابد و مانند باران بر ہمہ جا بیک طریقہ بارد اگر مہمان مردے بزرگ ست حق بزرگی او بجاے جوانمردی[12] آوردہ باشد و اگر فرومایہ بود احسان و اکرام خود ظاہر کردہ چہ تقصیر در خدمت بزرگان موجب ندامت و واسطۂ خجالت ست و تفضیل دربارۂ نامستحق سبب بدنامی و پشیمانی نیست و درہمین معنی گفتہ اند قطعہ

میہمان را عزیز باید داشت	از رہ مردے و جوانمردی
گر بزرگ ست و لائق خدمت	خود حق او بجاے آوردی
ور بود سفلہ کس نخواہد گفت	کہ چرا با وے این کرم کردی

جمعی بزرگان بودہ اند کہ دربارۂ خصم خود رعایت مہمانداری نمودہ اند چنانچہ در تواریخ مسطور ست کہ در کرمان ملکی بود بغایت سخی و مہماندار پیوستہ در مہمان خانۂ او کشادہ بود و خوان احسان او برای خاص و عام نہادہ ہر کہ بشہر او آمدی بر سفرہ کرم او نان خوردی و تا در آن شہر بودے وظیفۂ چاشت و راتبۂ شام از ضیافت خانہ وی بردی وقتے عضد الدولہ لشکر کشیدہ قصد تسخیر ولایت کرد ملک طاقت مقاومت نداشت بحصار درآمد ہر روز لشکر عضد الدولہ بدر تابع کرنا[12]

حصار آمدندی و جنگ سخت کردندی و هر شب ملک کرمان آن مقدار طعام که لشکر عضد را کفایت بودی فرستادی عضد پیغام داد که روز حرب کردن و شب نان دادن چه معنی دارد و جواب فرستاد که جنگ کردن اظهار مردیست و نان دادن وظیفهٔ مردمی ایشان اگرچه دشمن اند اما غریب بشهر و ولایت من انداز مروت نباشد که ایشان در منزل من نان خود خورند عضد الدوله بگریست وگفت کسے را که چندین مروت باشد با وے حرب کردن از بے مروتی ست لشکر باز گردانید و تعرض وی بار ثانی نکرد فرد

مردمی کن بجای دشمن و دوست	اگز مروت زیان نکرد کسے

و شرطی دیگر در مهمان داری آنست که اگر از مهمان جریمه صادر شود یا قبل ازین خطائی واقع گشته باشد چون از خوان احسان او نواله تناول نماید از سر آن گناه در گذرد چنانچه منقول ست که سی صد اسیر از دشمنان معن بن زائده نزدیک او آوردند او خواست که بسیاست ایشان حکم فرماید کودکے از میان اسیران برخاست وگفت اے امیر بخدائے سوگند بر تو که مرا آب دهی و تشنه نکشی معن فرمود تا جام آب بدست آن کودک دادند دیگر گفت ای امیر قوم من نیز تشنه اند اگر من آب خورم و ایشان نخورند از مروت دور باشد و اگر آب نخورم تشنه مانم البته چون سیاست خواهی کرد همه را آب ده بفرمود تا همه را آب دادند و چون همه آب آشامیدند کودک برخاست وگفت اے امیر ما همه مهمان تو شدیم و اکرام ضیف واجب ست و مهمان را کشتن رسم اهل کرم نیست معن از فصاحت وی متعجب شد

وہمہ اسیران را آزاد کرد و ہم بدین نوع حکایتے آوردہ اند کہ یکے از امرا مبلغی مال در ذمہ کسی داشت و آن کس در اداے آن مماطلت می نمود او را بہ محصل سپرد کہ آن مال از وے بستاند محصل او را نجانہ خود بردہ تشدید می نمود آن کس تضرع ہرچہ تمامتر التماس کرد کہ مرا نزد امیر بر کہ سخنے واجب العرض دارم بخدمت وے تقریر کنیم محصل را بر و رحم آمدہ او را نجانہ امیر آورد قضا را آنوقت خوان کشیدہ بودند محصل بر سر خوان نشست و آن مرد را نیز با خود بر سر خوان نشانید چون طعام خوردہ شد امیر را چشم بران کس افتاد محصل را گفت چون این مرد مہمان ما شد و از خوان ما نان تناول نمود الحال او را رنجانیدن مروت نباشد من آن مال را بوے بخشیدم بگذار تا برود قطعہ

اندر آئین میہمان داری	حرمتِ میہمان بباید داشت
بر لبِ جوئبار مہمانی	جز نہالِ کرم نشاید کاشت

دیگر رعایت حق سائلان از لوازم ست اگر بتعریض خواہند یا بتصریح و حرمان ایشان بقول حق سبحانہ کہ اَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ منہی عنہ است و در حدیث آمدہ کہ لِلسَّائِلِ حَقٌّ وَلَوْ جَاءَ عَلٰی فَرَسٍ ہر سائل را حقیست و اگرچہ بر اسپے سوار باشد و این مبالغہ براے آنست کہ تا حق سوال ضائع نشود و در کلمات عیسوی سَلَامُ اللّٰہِ عَلٰی مُصْدِرِہَا آمدہ کہ ہر کہ سائلی را نا اُمید گرداند یک ہفتہ فرشتگان رحمت در منزل وے نہ روند و سلطان ابراہیم ادہم قدس سرہ در

[حاشیہ] مقدار ۱۲ — یعنی محصل — درنگ ۱۲ — سختی ۱۲ — اتفاقاً ۱۲ — کنایۃً ۱۲

۱؎ لیکن سائل کو مت جھڑک ۱۲ ۲؎ سائل کیواسطے حق ہی اگرچہ گھوڑے پر آئے ۱۲ ۳؎ سلام اللہ کا اُسکے صادر کرنیوالے پر ۱۲

زمان سلطنت خود میفرمود که نیکو دوستانند این سائلان که بدرهای خانهٔ ما می آیند
که هیچ دارید که بما دهید تا برای شما برداریم و بسرای آخرت بریم و آنجا ده برابر آن تسلیم
شما شود قطعه

گرت شادی هردو کون آرزوست	باحسان دل سائلان شاد کن
ورآزادیت باید از هر بلا	فقیری ز بند غم آزاد کن

دیگر حق درخواست شفیعان رعایت باید کرد چه مقررست که شفاعت سوالیست
بزبان تضرع والبته شفیع یکی از اشراف و اعیان خواهد پس احترام کلام این نوع
مردم فرمودن و سخن ایشان که در بار عفو تجاوز از گناه مجرمان گویند شنودن
عادت اهل سعادت باشد آورده اند که یکی از اکابر در باب مجرمی نزد معتضد
خلیفه شفاعت کرد معتضد گفت این کس را گناه عظیم ست آن عزیز گفت من
هم گناه عظیم را درخواست میکنم چه از سر گناهان خرد بی شفاعت میتوان گذشت
خلیفه را خوش آمد و شفاعت او را قبول کرد و آن مجرم را ببخشید و فرمود که اگر کسی
شفاعت کند برین نوع باید کرد بیت

آن را که چنین شفیع باشد	قدرش همه جا رفیع باشد

در نگارستان آورده که خداوندان قدرت را عفو کردن از خطاهای زیردستان
نشان رفعت قدرست و علامت همت بلند و سخن شفیع بهانه ایست که سبب
ظهور مرحمت ایشان گردد آورده اند که یکی را بخیانتی موسوم کردند قصهٔ او را در
محکمهٔ والی ولایت بعرض رسانیدند بحبس او اشارت فرمود و مدتی مدید ذکر آن

مجوس از صفحات ضمائر محو شد هیچکس از و یاد نکرد بزرگی دران روزگار بمزید حق گذاری و فرط وفاداری مخصوص بود و با مجوس محبتی داشت بوالی رقعه نوشت مضمون آنکه در گذشتن از زلات مجرمان و مزلات اقدام ایشان از وظیفهٔ مراحم اهل اختیار و عواطف ارباب اقتدار ست و آن فقیر مجوس در مانده ایست بمحنت گرفتار گشته و نزدیک بهلاکت رسیده و میدانم که کرم عمیم آن جناب در خلاص گرفتاران بهانه جویست اگر دامن عصمت آن زندانی از لوث این جریمهٔ پاک ست بخلاص و نجات او اشارت عالی ارزانی باید داشت و اگر غبار گناهی بر جیب طهارت او نشسته است بآب عفو و کرم بباید شست و اگر غیر ازین دو معنی صورتے دیگر هست گناه او را بالشفیعان باید بخشید قطعه

(لغزشہا ۱۲ — جمع مزلت گناہ ۱۲ — مہربانیاں ۱۲ — آلودگی ۱۲ — گریبان ۱۲)

بجود شامل و انعام عام بر همه کس	ترا ست فضل چو خورشید و فیض چون باران
منه در آتش اندیشه بیگناهان را	بآب عفو بشو نامهٔ گنهگاران
وگر جز ین دو صفت هست حالتی دیگر	بود برائے چنین کس شفاعت یاران

چون رقعه بوالی رسید و بر آن لطف مقالت و حسن شفاعت اطلاع یافت در جواب نوشت که بیت

(کلام ۱۲)

آن را که ز روئے لطف درخواست کنی	کارش بصلاح آری و راست کنی

بوساطت شفاعت آن عزیز مشفق و شفیق صادق که از ریاض کلماتش روائح مهر و وفا میدمد و از مقالاتش لوامع صدق و صفا می درخشید از سر جرم گذشتیم و عنان انتقام از صوب گناه او معطوف ساخته از مهلکه حبس آزاد کردیم در گذشتیم و عنان انتقام از صوب گناه او معطوف ساخته از مهلکهٔ حبس آزاد کردیم

(خوشبوئیں ۱۲ — روشنیاں ۱۲ — بدلالینا ۱۲ — طرف ۱۲ — جائے ہلاکت ۱۲)

باب سی و هفتم

بیت

بفرمانت توان از جان گذشتن	ز جرم کس چرا نتوان گذشتن

مقررست که شفاعت را در اجرای حدود شرعی مدخلی نیست بلکه شفاعت در آن باب از اہل ایمان و امانت و ارباب دین و دیانت نیاید و در قرآن مجید آمده که وَلَا تَاْخُذْکُمْ بِهِمَا رَاْفَةٌ[1] فِیْ دِیْنِ اللّٰهِ باید که در حدود الٰہی شفقت و مہربانی شما را در نیاید و در سیاست طمغاج خانی مذکورست که جوانی را بہ تہمت دزدی گرفته نزد وی[2] آوردند بغایت صاحب جمال آراسته بزیب خط و خال ابداع ربانی بہ صیقل صَوَّرَکُمْ[3] فَاَحْسَنَ صُوَرَکُمْ آئینہ رویش را جلا داده و مصور صنع الٰہی صفحۂ رویش را بقلم زیبا رقم لَقَدْ[4] خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ چہرہ کشائی کرده بیت

ہرچہ بر صفحۂ اندیشہ کشد کلک خیال	شکل مطبوع تو زیبا تر از ان ساخته اند

بادشاه فرمود تا بر سر چہار سوی[5] شہر دست او ببرند ارکان دولت فغان در گرفتند و اعیان[6] حضرت بیکبار عمامہا[7] از سر برگرفتند کہ ای ملک از سر گناه این جوان درگذر و سیاست او را بشفاعت ملازمان دیرینہ موقوف فرمای ملک فرمود کہ مرا درین مہم مدخلی نیست خدای تعالی فرمود کہ دست دزد ببرید گفتند ای ملک چنان دستی کہ او دارد بریدن حیف ست و ما را بران دست رحم می آید گفت شما را بر دست نازک دزد نباید گریست بر دل پرخون صاحب کالا نظر باید کرد تا این غم بر دل

---

[1] اور نہ لے تمکو اُن دونون پر مہربانی دین خدا مین ۱۲ [2] نقشہ کھینچا تمھارا پھر اچھی صورتین بنائین تمھاری ۱۲
[3] ہر آئینہ پیدا کیا ہمنے انسان کو اچھی صورت مین ۱۲ [4] سرداران ۱۲ [5] دستارہا ۱۲

[6] بازارہا ۱۲ [7] اسباب ۱۲

شما سهل گردد دیگر رعایت حق کسی ست که اندک آشنائی داشته باشد یا سوزی خدمت ریزه کرده واگرچه این وسیله بغایت اندک ست اما نظر کرم آن را بزرگ مے سازد تا بدان بهانه فقیری را بنوازد[خرده ۱۲] آورده اند که شخصے خانه شخصے بکرایه ستانده بود روزی چند آنجا بسر برده ناگاه ازان خانه بیرون رفت وازان شهر سفر کرده بولایت دیگر افتاد وآنجا به منصب وزارت رسید آن فقیر[مرتبه ۱۲] که خانه بدو بکرایه داده بود برخاست وروے بخدمت او نهاده چون بدان شهر رسید از گرد راه روی ببارگاه وزیر آورد ناپرسیده خواست که به بارگاه درآید حاجبی[دربان ۱۲] ایستاده بود گفت چه کسے وبچه جرأت بدین بارگاه در مے آئی گفت آشنائے وزیرم مرا آشنائی برین گستاخی میدارد حاجب[دربان ۱۲] پرسید که چه آشنائی داری باوے گفت وقتے خانه بکرایه بدو داده بودم حالا آمده ام تا نظری درکار من کند ومرا از حضیض[پستی ۱۲] مذلت بذروهٔ[بلندی ۱۲] عزت وحرمت برآرد حاجب بخندید وگفت اے بیچاره تو مرد نادان بودهٔ این سهل وسیله ایست که خانه بکرایه داده بودم این را حقی تصور کردهٔ وآمده که حق گزاری این را رعایتی یابی برو سر خویش گیر ومهمے دیگر درپیش آر قضا را وزیر از پس پرده این گفت وشنید استماع مے نمود حاجب را طلبیده گفت با که سخن میگفتی گفت مردی آمده که من آشنائے وزیرم ووقتے خانه بکرایه بدو داده ام او را ملامت میکردم که این سخن مگوی وبچنین سهل وسیله قرب وزیر مجوے وتوقع التفات وانعام مدار وزیر گفت غلط کردی برو واو را بیار که آشنای قدیم من ست وحقوق خدمت دارد حاجب برفت واو را درآورد

وزیر او را تعظیم بسیار کرد و دلنوازی بیشمار بجای آورد و احوال عیال و اطفال او
پرسید و برای هر یک تحفه و تبرکی بزرگانه ترتیب داد و او را دوستکام و بامرادِ
تمام بمنزل و مقام باز گردانید مثنوی

ای بکام دوست ۱۲

نو رده از مهر و وفا سینه را	سهل مدان صحبت دیرینه را
روی مگردان ز رفیقان خویش	یاد کن از خدمت یارانِ پیش

آورده اند که روزی عبد اللہ طاہر بار عام داده بود و ارباب حاجات مرادات
خود عرض میکردند و با حصول مراد مراجعت می نمودند شخصی در آمد که ای امیر مرا بر تو هم
حق نعمت ست و هم حق خدمت توقع دارم که هر دو حق را رعایت کنی و مرا از درکهٔ
خمول بدرجه قبول رسانی عبد اللہ طاہر گفت حق نعمت کدام ست گفت فلان روز
در بغداد با کوکبهٔ دولت بر در خانهٔ من گذر میکردی من بدر خانهٔ خود آب زدم تا
گرد بر جامهٔ تو نه نشیند نعمت آن آب ست که برای تو بر خاک ریخته ام و حق آن

گمنامی و بیقدری ۱۲

لشکر یعنی منزل ۱۲

میخواهم بیت

کسی کو بر تو دارد حق آبی	فراموشش مکن در هیچ بابی

عبد اللہ پرسید که حق خدمت کدام ست گفت در آن محل که سوار میشدی من
بدویدم و بازوی ترا گرفتم تا سوار شدی امیر گفت راست میگوئی هر دو حق تو ثابت
ست پس او را تربیت تمام داد نظم

پروردش ۱۲

بزرگانی که اہل افتدارند	ہمه مسکین نواز و حق گزارند
ز جام جاه بیهوشی نه نیکوست	ز همراهان فراموشی نه نیکوست

بصورت ناشناسی ناسپاسی ست	اساس مکرمت بر حق شناسی ست

دیگر رعایت حق کرم بر ذمهٔ اهل همم از قبیل فرائض ست یعنی کرم خود نه کرم دیگرے
واین صورت چنان باشد که شخصے خواهد که با ایشان در اظهار حقی که ندارد حیله
پیش برد واز مهلکه خلاص یابد ایشان آن را دانند و بر روے وے نیاورند و
رعایت حق کرم کرده چنان فرانمایند که آن فریب را ندانسته اند وآن عنصر (ر) را
نشناخته واین غایت کرم ونهایت مروت ست آورده اند که یکی را بتهمتے نزد زیاد
بصری آوردند زیاد بقتل او اشارت فرمود جلاد تیغ برکشید وخواست که چشم او را بر
بند دبیچاره دریای بلارا دید در شور آمده ونهنگ اجل دهن باز کرده تضرع وزاری
آغاز کرد مفید نیفتاد بتوبه واستغفار (طلب آمرزش) اعتصام (چنگ زدن) نمود سود نداشت گفت ای امیر میان
ما وشما حرمت جوار (همسائگی) ست وقرب مزار همسائگی را در شرع مروت ومذهب فتوت
اعتبار تمام ست اگر در رعایت من تقصیرے رود عیب جویان زبان طعن دراز
کنند وخرده گیران در اعتراض بگشایند که امیر حق همسائگی نگاه نداشت و
همسایگان را پائمال جفا کرد امیر فکر فرماید که خون چون من ضعیفی ریختن وخود
را نشانه تیر ملامت کردن از همچو توئی که در گلشن اخلاق تو خار آزار نرسسته و
بردامن اوصاف تو غبار ستم نه نشسته است بدیع وبعید ست قطعه

چه غم گر صد (نادر) چو من نابوده گردد	مرا سهل ست از جان دست شستن
ترا گر آستین آلوده گردد	چه خواهی گفت پیش نکته گیران

زیاد در فکر دور ودراز افتاد وپیک اندیشه را باطراف وجوانب فرستاد هیچ

وچه پی بسر کوی آشنائی نبرد گفت بیان کن تا همسائگی در کدام محله بوده وحق جوار در کدام دیار ثابت شده گفت خانهٔ پدر من در بصره با خانه امیر هم آستان بوده و پدرم بیشتر وقت با ملازمان امیر همداستان بوده زیاد گفت پدر ترا چه نام بود گفت ای امیر از هول جان نام خود را فراموش کرده ام چه جای نام پدر ست زیاد بخندید وآن بیچاره را ببخشید فرد

لئیم نیم گنه با هزار عذر نه بخشد	بیک لطیفه کریمان هزار جرم به بخشند

دیگر رعایت حقوق رعایا بعدل واحسان ست وحقوق اولاد وامرا و وزرا و ملازمان وسپاهیان وخادمان در باب آخر سمت گزارش خواهد یافت انشاء الله تعالی

باب سی وهشتم در صحبت اخیار

نقش[۱۲]

مصاحبت نیکان ومجالست دانایان کیمیاے سعادت ابدیست وراه نماے دولت سرمدی[۱۲] مثنوی

همنشینی[۱۲] دائمی[۱۲]

مهر پاکان درمیان جان نشان	دل مده الا بجمعے سرخوشان
نار خندان باغ را خندان کند	صحبت مردانت از مردان کند
سنگ گر خارا و گر مرمر بود	چون بصاحبدل رسد گوهر شود

ملوک فارس را قاعده آن بود که هرگز صحبت ایشان از حکما و فضلا خالی نبودی و هیچ حکم بے مشورت ایشان نکردندی وازین جهت که بناے سلطنت بر عدالت و راستی نهاده بودند مملکت ایشان چهار هزار سال وکسری درکشید وسلطان سنجر

ماضی رحمۃ اللہ علیہ حکیم عمر خیام را با خود بر تخت نشاندی و خلفای عباسی با آنکہ خود دانشمند بودند ہمہ حل و عقد کار ایشان مبنی بر کلام اہل علم و ورع بودی ودر خلافت نامۂ الٰہی مذکورست کہ پادشاہ کسی را توان گفت کہ صاحب شوکت باشد و حکم او بر وفق حکمت بود پس لازم ست خداوند قدرت کاملہ را متصف شدن بحکمت بالغہ و این اتصاف برین وجہ دست دہد کہ چگونگی تدبیر و تصرف درین جہان بیاموزد و بر وجہ آموختہ بکار برد و برین تقدیر اورا بمصاحبت و مخالطت علما و فضلا و حکما و عرفا میل باید نمود و از جاہلان و غافلان و بدخویان احتراز باید فرمود نظم

ہمنشینی کو لطیف و کامل ست	راحت روح ست و آرام دل ست
وانکہ نادانی و غفلت وصف اوست	صحبتش مانند زہر قاتل ست

یونانیان را رسم آن بودہ کہ حاکم ایشان کسے باشد کہ علم و حکمت او از ہمہ علما و فضلاے زمان بیشتر بود یا کسے کہ منظور نظر و محکوم حکم مردی علیم و حکیم باشد تا اثر صحبت او انوار فضیلت بر صفحات حال او لائح گردد کہ صحبت را اثر عظیم ست در خبر آمدہ کہ ہمنشین نیک مثل عطارست کہ اگرچہ از عطر خود چیزے تو ندہد بارے از رائحۂ او بہرہ مند گردی و مثل قرین بد مانند کورۂ آہنگرست کہ اگر بآتش آن نسوزی اما از دود و بخار آن متاذی شوی مثنوی

درگذر از کورۂ آہنگران	کاتش و دودی رسد از ہر کران
رو بر عطار کہ پہلوے او	جامہ معطر شود از بوے او

واز جملۂ اہل علم وحکمت کہ پادشاہ را از ایشان ناگزیرست یکی فقیہی بود عالم وعامل و متدین کہ احکام شرع را نیک ضبط کردہ باشد ومسائل اصل وفرع را تمام دانستہ تا بوقت فرصت در مجلس ہمایون از حلال وحرام وحدود واحکام سخن در اندازد وفرائض وواجبات وآداب وسنن نماز وروزہ وغسل ووضو را بعبارت روشن مودی سازد تا ببرکت مسائل فقہ وفتوی بر روزگار دولت سلطان ترقی وانتظام امور سلطانی وصول پذیرد شعر

گر نباید نکتہ ہا از فقہ وفتوے درمیان	منہدم گردد اساس شرع وملت درجہان

ودیگر ناصحی امین ومرشدی صاحب یقین کہ امور اخروی را بیاد وی دہد ونصیحت دینی را از وی باز نگیرد وبعبارات کافی واشارات وافی اورا از افعال شنیعہ واقوال قبیحہ باز دارد و از اکتساب منہیات وارتکاب محرمات منع کند وناصح باید کہ در نصیحت وارشاد طریق لطف رعایت نماید اما در صحبت ومحفل پند نہد بلکہ در خلوت وفرصتی کہ داند کہ سخن جاگیر کلمہ از روے ملائمت بگوید چہ درین زمان صلاح وقت در نرم گوئی وخوشخوئی ودلجوئی ست وخلفا وملوک در قدیم الایام از علما ومشائخ سخنان تلخ می شنودہ اند واز روی اخلاص قبول میفرمودند چنانچہ در کتب مذکورست کہ ہارون الرشید شقیق بلخی را قدس سرہ گفت مرا پندی دہ شیخ گفت ای خلیفہ خدائے را سرائیست کہ آنرا دوزخ خوانند وترا دربان آن سرا کردہ وسہ چیز بتو ارزانی داشتہ تا بدان خلق را از دوزخ باز داری گفت آن چہ چیز است گفت مال وشمشیر وتازیانہ پس باید کہ بمال محتاجان را از فاقہ خلاص کنی تا بواسطۂ ضرورت متوجہ سیئات ومحرمات نشوند و ظالمان را بشمشیر قتل کنی تا مسلمانان از شر ایشان ایمن شوند وبتازیانہ فاسقان را

ادب نمائی تا از فجور وفسق باز آیند اگر چنین کردی تو هم نجات یافتی و هم خلق را نجات دادی واگر خلاف این کردی پیش از همه بدو زخ میروی و دیگران درپی تو هارون بگریست و دست شقیق را ببوسید قطعه

نصیحت کان زروی صدق گویند	بگوش هرکه آید در پذیرد
چو جان دارد حدیث صاحب دل	روان اندر دل و جان جاے گیرد

دیگر طبیبی حاذق مشفق که قانون علاج را دانسته و اغراض حکما را ذخیره خاطر داشته در شفای امراض و ازالهٔ اعراض حاوی کلیات فن باشد و در افاضهٔ انفاس عیسوی ید بیضای موسوی نماید بیت

دور کرنا۱۲ عارضے۱۲ گھیرنے والا۱۲ فیض پہونچانا۱۲

تازه گردد جان بیمار از دمش	روح را راحت رسد از مقدمش

تا هموارهٔ ملاحظه مزاج مبارک نموده قاعدهٔ حفظ صحت مرعی دارد و اگر عیاذاً بالله علامت انحراف در طبع اشرف مشاهده نماید فی الحال بتدارک آن مشغول گردد دیگر منجمی محقق مدقق که رموز صحائف زیج و تقویم را حل کرده باشد و مفتاح کنوز علم هیئت و تنجیم بدست آورده درباب اخبارات و ملاحظهٔ دقائق مشروطات و محذورات آن بدرجهٔ اعلیٰ رسیده فرد

پناہ بخدا خزانے۱۲ ممنوعات۱۲

دوائر گرهٔ مهر و نقش زیج سپهر	محاسب قلمش دور میکند تصویر

تا در طالع مبارک سلطان نظر کند و تسییرات اوتاد و دلائل را تحقیق نموده از هر در هریک بحدود و اشعه سعود و نحوس با خبر گردد و در وقت ظهور علامات دولت و شوکت سلطان را براه شکرگزاری و سپاسداری دلالت کند تا بواسطهٔ آن

سیر کرنا۱۲

صفت بحکم باشکرتدوم النعم آن نعمت را دوام وقوامی پدید آید و در زمان مشاہدہ
شکر سے ہمیشہ رہتی ہیں نعمتیں ۱۲
امارات خطر و محنت او را بر دعوات و صدقات و ازدیاد خیرات ترغیب نماید تا
نشانیاں ۱۲
بوسیلۂ آن صورت بمضمون الصدقۃ تردالبلاء وتزید فی العمر آن بلیت مندفع و
صدقہ پھیرتا ہے بلا کو اور زیادہ کرتا ہی عمر میں ۱۲
آن محنت مرتفع گردد مثنوی

اے کہ خواہی کز بلا جان واخری	جان خود را در تضرع آوری
پس باحسان برگشائی دست خویش	تا حجاب غصہ برخیزد ز پیش

دیگر شاعرے شیرین زبان زیبا بیان کہ در فصاحت گوے از میدان سخن
گزاران ربودہ باشد و در بلاغت قصب السبق از سخنوران زمان بردہ فرد
آگے پہنچی

روز بازار فصاحت ارواج از نظم او	صحن گلزار بلاغت راز شعرش رنگ و بو

تا جواہر صفات سلطان در رشتۂ نظم کشیدہ بر سر بازار اشتہار بجلوہ آرد و باشعار
آبدار نام ممدوح را بر صفحۂ روزگار بیادگار گزارد قطعہ

شاعران را عزیز باید داشت	کہ از ایشان بقا پذیرد نام
شعر سلمان نگر کہ تازہ ازوست	نام سلطان اویس در ایام

دیگر ندیمی تازہ روی بذلہ گوی کہ بہ نکتہ ہاے لطیف و رنگین محافل را بیاراید و
لطیفہ ۱۲
بہ لطیفہاے شیرین ابواب انبساط بر روے حاضران مجلس بکشاید بیت

طبع را لذت از ظرائف او	روح را بہجت از لطائف او

و بہترین جلیسے و خوشترین انیسے کتب اکابر و رسائل بزرگانست مصرع
وخیر جلیس فی الزمان کتاب ✤ نہ ضمیر خوانندہ را ازو ملالیست و نہ خاطر
اور بہتر ہمنشین زمانے میں کتاب ہے ۱۲

شنونده را کلالے کہ بی مرسوم وظیفۂ مصاحبت میکند و بے ناز و کرشمۂ مجالست
سستی ۱۲
مے نماید مثنوے

ہمنشینے بہ از کتاب مخواہ	کہ مصاحب بود گہ و بیگاہ
بہجت افزای جان و راحت دل	ہرچہ دلخواہ تست ازو حاصل
این چنین ہمدم لطیف کہ دید	کہ نہ رنجید و ہم نرنجانید

بزرگان گفتہ اند کہ جمیع خلائق بعقل محتاجند و عقل بتجربہ احتیاج دارد چہ گفتہ اند کہ تجربہ آئینۂ عقل ست کہ در و صور مصالح مشاہدہ میکنند و تجارب بروزگارے ممتد و عمری دراز و فراغتی تمام باید و چون حکما دیدند کہ مدت بقاے عمر مستعار با دراک این معنی وفا نمیکند چارہ انگیختند و از روی مہربانی تدبیرے ساختند کہ جبر
در یافتن ۱۲
این نقصان بکنند و بے مرور زمان تجربہاے کلی بدست آید پس اخبار ملوک و سلاطین و احوال امرا و وزرا و کلمات علما و حکما را در کتب ثبت کردند قصص و تواریخ گذشتگان را جہت حصص و حظوظ آیندگان در قید تعلق کشیدند تا اصحاب
حصے ۱۲
دولت و ارباب مکنت آنرا دستور العمل خود سازند و ہریک بقدر استعداد و بقدر ہمت خود از مطالعۂ آن حکایات استفادہ و استفاضہ نمایند تا
فیض لینا ۱۲
بمضمون السعید من وعظ بغیرہٖ از تجربۂ دیگران فائدہ گرفتہ باشند و بموعظت دیگران پند پذیرگشتہ نظم

حکایات و احوال شاہنشہان	روایات و اخبار کار آگہان
دل و دیدہ را روشنائی دہد	بعلم و خرد آشنائی دہد

ہمنشینی و صحبت مصاحب ... ۱۲

زهر گونه بابے سخن گفته اند	بالماس تحقیق درسفته اند
بدوران بسے تجربه کرده اند	بهر کار بس رنجها برده اند
همان به که بر قول ایشان رویم	سخنهاے پیشینگان بشنویم
درختے که کشتند در روزگار	بسے آورد میوهٔ نغز بار
بیاتا بدان باغهاے بریم	دمادم ازان میوها برخوریم

باب سی ونهم در دفع اشرار

چنانچه میل به صحبت اخیار وابرار واجبست اجتناب واحتراز از مجالست اشرار وفجار[نیکوکاران ۱۲] هم لازم ست چه صحبت بحسب خاصیت موثر میباشد پس چنانچه از همنشینی نیکان فوائد کلی بحصول می پیوندد همچنان با اختلاط بدان[فاجران ۱۲] نتائج نالائق ظهور مے یابد صحبت نیکان سبب مزید دولت ست ومخالطت بدان موجب ملال وندامت نظم

با دولتیان نشین که خاری	در صحبت گل شود بهاری
با هر که نه مقبل ست منشین	کز سر که نگشت کام شیرین

[صاحب اقبال ۱۲]

واشرار دو قسم اند یکی واجب الدفع ویکے واجب المنع اما آنها که دفع ایشان سبب نفع مسلمانان ست وصلاح کلی در نابودن ایشان ست سه گروه اند اول دزدان ودفع کردن ایشان بر ذمت همت ولاة[والیان ۱۲] اسلام لازم ست وصیت سوم هوشنگ این بوده که اے فرزند باید که ارباب فسق را مالیده ومرجوز داری وشریر ومفسد را منکوب ومقهور وضرر دزدو راهزن ودفع فتان[فتنه گر ۱۲] جامه کن[جهرکانهو ۱۲] از سر راه گذاران دور نگونسار ۱۲

سازی تا راهها ایمن گردد و تجار از اطراف و جوانب بولایت تو تردد توانند کرد و انواع امتعه و رخوت جهت خرید و فروخت پدید آید و این معنی سبب رفاهت خلق گردد

(آمد و رفت ۱۲ — جمع رخت ۱۲ — جمع متاع ۱۲ — آسانی ۱۲)

قطعه

تا نکوشی بمعدلت نشود	هرگز از ملک و سلطنت شادان
راهها را ز دزد ایمن دار	گر تو خواهی ممالک آبادان

حکایت از امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ در کتاب جواهر الامارة نقل کرده اند که ایشان گفتند وقتی در جاهلیت بتجارت جانب مداین میرفتم و چهل جامه از برد یمانی با من بود چون بحوالی مداین رسیدم دزدان سر راه گرفتند و مرا غارت کرده برد ها را بردند من بصد محنت خود را بمداین رسانیدم و بداد خواهی بدرگاه نوشیروان رفتم چون صورت تظلم من بسمع نوشیروان رسید و بر کماهی حالات من اطلاع یافت حاجبی را فرستاد تا دست من گرفته مرا بوثاقی فرود آورد و گفت اینجا باش تا دزد را طلب کنند و برد ها را باز ستانند من دران وثاق مے بودم و هر روز از مطبخ خاص خوانچه طعام ملوکانه می آوردند و پیش من می نهادند و من هر روز بدرگاه کسری میرفتم و نظارهٔ مراسم مملکت داری و رعیت پروری او میکردم تا بعد از چهل روز ناگاه بوثاق در آمدم جامه های برد را دیدم نهاده و دستی بریده آنجا افتاده و کاغذ چهل تنگهٔ زر سرخ در روے نهاده و بران کاغذ نوشته که چهل روز بایستادی تا دزد ترا بدست آوردند و رخت تو بنزد تو رسید این چهل تنگه مزد چهل روزه انتظار تست چون بولایت خود رسی

(خوش رہے اللہ اُنسے ۱۲ — نام شہر ۱۲ — چادر ۱۲ — فریاد ۱۲ — مکان ۱۲)

باید که از ما شکایت نکنی و ازین حکایت معلوم میشود که ملوک رفیع المقدار را در باب دفع دزدان و راهزنان اهتمام بسیار بود پس والی عادل باید که راههای مسلمانان را از خوف دزدان و راهزنان بسطوت سیاست ایمن سازد و هرکه در راهی باید و آزار متعرض مسلمانی گردد او را به نکال و عقوبت عبرت دیگران گرداند نظم

ببر دست دزد و سر راهزن	که ایمن شود راه بر مرد و زن
چو ره گشت ایمن شود کاروان	ز بهر تجارت بهر سو دوان
وزان سو بسی نفع یابند خلق	دما دم بهر سو شتابند خلق
شود شهر معمور و ده نیز هم	ز آئینهٔ دل رود زنگ غم

دوم رنود و خونریز و اوباش فتنه انگیز که در بلاد و قری بخیره روئی و تندخوئی دست تعرض بمال و فرزند مردم دراز کنند و کسی بجهت حفظ حال متعرض ایشان نشود و جز حاکم صاحب قدرت را بر ایشان دست نباشد پس قمع و قلع ایشان ضرورست و در اخبار آمده که در شهر حلب رنود و اوباش بسیار شدند و مردم از ایشان تبنگ آمده نزد سلطان مصر دادخواهی کردند سلطان حاکمی مصلح نام فرستاد تا بدفع رنود و اوباش اشتغال نماید مصلح بیامد و بعضی از ان مفسدان را سیاست کرد آن جماعت منزجر نشدند و از کاری که میکردند باز نه ایستادند حال بدان رسید و کار بدان انجامید که ملک در جامع مسجد نماز گزاردی در پیش محراب وی نوشتند که ای مصلح خود را مرنجان که ما از انجمله ایم که اگر یک تن را بکشی ده دیگر سر برآرند و ما کشتن خود را فخر خود میدانیم و از ان

ہیچ عار نداریم نظم

ما عاشقیم کشتہ شدن اعتبار ماست	شمشیر عشق تیز زسنگ مزار ماست
بی زخم تیغ عشق ز عالم نمیرویم	بیرون شدن ز معرکہ بی زخم عار ماست

ممکن کہ تو از کشتن ما بہ تنگ آئی و ما از کشتہ شدن خود بہ تنگ نیائیم مصلح کہ این (ممکن نیست ۱۲)
خط برخواند دانست کہ با ایشان از حیلہ و تدبیر درمے باید آمد فرمود تا در زیر
خط ایشان نوشتند کہ ما مردانگی و فرزانگی (دانائی ۱۲) شما را دانستیم و یکدلی و یکجہتی شما را
بایکدیگر معلوم کردیم فرد

در جگرداری و سربازی (دلیری ۱۲) شمارا مثل نیست	بر چنین مردان یکدل آفرین باد آفرین

حالا از ہر چہ رفت پشیمانیم و بمقام عذر خواہی درآمدہ در صدد تربیت و تقویت
ایشانیم والسلام حضار مجلس ازین سخن متعجب شدند و او در خلا و ملا (تنہائی ۱۲) تعریف و
توصیف اوباش و رندان مشغول شد و دست از حبس و قید و قتل ایشان کوتاہ (صحبت ۱۲)
کرد و دیگر روز اعیان و اشراف شہر نزدیک وے آمدہ خواستند کہ در باب
اوباش سخن گویند او بر ایشان سبقت گرفتہ فرمود کہ اے عزیزان ما از کشتن آن
جوانان پشیمانیم و بغایت حیف ست مردم دلیر و چالاک را کشتن چہ بہر قرن ازین
طائفہ اندکی پیدا میشوند و من امروز بدیشان محتاجم کہ اہل قلعہ روم باغی شدہ اند
و مرا در دفع ایشان مردان کاری میباید شما اگر ہوادار من اید جماعتے کہ پیشوا و
سران این قوم اند نزد من آرید تا بنظر تربیت ملحوظ و از اثر تقویت محفوظ سازم نظم

ازین نامداران باہوش و ننگ	کسے را کہ بینم سزاوار جنگ

دہم مرکب و جوشن و مغفر سرش	بگردون گردان رسانم سرش

اکابر حلب گفتند که سردار و پیشکار ایشان پیر سیت با چہار پسر و حالا در پے
کسب و کاری رفتہ اند و از سطوت سیاست شما گوشہ گرفتہ از مصلح بفرمود تا ایشان
را طلبیدند و تعظیم بسیار و تلطف بیشمار نمودہ جامہ داری خود را بدان پیر داد و سیاولی
بارگاہ بفرزندان او ارزانی داشت و ہمہ را خلعت دادہ بعنایت و عاطفت
مستمال گردانید بعد از چند روز کہ خاطر ایشان مطمئن و دل ایشان از جانب حاکم
ایمن شد مصلح بفرمود کہ مرا بجمعی مردان خونخوار عیار پیشہ احتیاج ست تا ایشان
را تربیت کنم شما این جماعت را می شناسید ہر کرا دانید کہ از دست وی کاری آید و
معرکۂ حرب را میشاید بیارید تا خلعت دہم و ایشان را بدلخواہ ایشان تقویت کنم
پدر و فرزندان بغایت خوشدل و شادان بیرون آمدند و از اطراف و جوانب سی صد
یتیم جرار و رند خونخوار در ہم کشیدہ نزد وے آوردند فرمود کہ ایشان را فردا بیارید کہ خلعتہا
مہیا شود و ہم در زمان فرمود تا خیاطان را طلبیدہ سی صد جامہ بتکلف برینند و
بدوختن مشغول گشتند ملازمان درگاہ وے و اعیان شہر و ولایت و رعایا ہمہ
درین کار حیران کہ او را سلطان مصر بدفع ایشان فرستادہ او بخلاف امر سلطانی
دست ایشان را قوی میدارد بیت

بجاے خار گلبن مے نشاند	بجاے زہر شکر مے چشاند

اما چون شب در آمد سی صد مرد یگانہ فرزانہ مردانہ را مقرر کرد کہ سلاح پوشیدہ در جامہ
خانہ مترصد ایستادہ باشند کہ چون رنود بدانجا برای جامہ پوشیدن در آیند ہر یکے را بقتل

رسانند روز دیگر که آن جماعت آمدند و دست بوس کردند اشارت شده که بجامه خانه روند و خلعت پوشیده بیرون آیند و صف خدمت برکشیده کمر ملازمت برمیان هواداری بربندند در آمدن بجامه خانه همان بود و بقتل رسیدن همان پیر را با چهار پسر نیز کشتند و سرهاے آن قوم بے سرانجام را بر نیزه کرده گرد شهر بگردانیدند و عرصهٔ آن ولایت از شر و فساد ایشان پاک شد بیت

بداندیش مردم سر افگنده به	درخت بد از بیخ برکنده به

سوم ستمگاران دل آزار که در تیرگی اَلظُّلمُ ظُلُمَاتٌ یَّوْمَ الْقِیٰمَةِ[1] درمانده قصد مال و منال مسلمانان کنند از تهدید اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَی الظّٰلِمِیْنَ[2] نیندیشند و نه از عقوبت خدای تعالے ترسند و نه از سیاست سلطان باک دارند دفع چنین کسان بر پادشاه واجب ست تا اثر شامت او بمملکت نرسد و نتیجهٔ وخامت عاقبت او دران ولایت ظهور نکند که خامت ظلم وخیم ست و جزاے ظالم عذاب الیم مثنوی

برائی ۱۲

کای ظالم ملک ویران کردن ست	عالمی را دیده گریان کردن ست
اے نهاده تیر ظلم اندر کمان	کے ز شمشیر بلا یابے امان

اما قسم دوم که واجب المنع اند طائفه باشند بصفتهاے ناستوده معروف و بسیرتهای ناپسندیده موصوف و هر آئینه ملاقات و مقالات ایشان اہل دولت را زیان دارد یکے از آنها سخن چینان اند که باغبار دروغ و راست میان جمعی گرد فتنه برانگیزند و دوستان را با یکدیگر دشمن سازند و در حدیث آمده که

[1] ظلم تاریکیاں ہین روز قیامت کی ۱۲ [2] آگاہ ہو لعنت خدا کی ہے ظالمون پر ۱۲

باب سی و سیم

سخن چین در بہشت نرود و حق سبحانہ تعالےٰ در توریت با حضرت موسےٰ علےٰ نبینا و علیہ السلام گفت کہ اے موسیٰ روز قیامت مرد سخن چین را بینی کہ بر پیشانی او نوشتہ کہ اٰیس من رحمۃ اللہ[1] او نا امید ست و بی بہرہ از رحمت خدا و خدا سخن چین را در قرآن مجید فاسق خواندہ است آنجا کہ میفرماید[2] ان جاءکم فاسق بنباء الخ و بزرگان گفتہ اند کہ چون کسے نزد تو خبر آرد کہ ترا فلان چنین گفت یا بجاے تو چنین کرد بر تو شش چیز واجب باشد اول آنکہ او را راست گوئی ندانی کہ حق سبحانہ تعالےٰ او را فاسق گفتہ است و سخن فاسق راست نباشد دوم آنکہ او را منع کنی از نمیمہ کہ آن منکرست و نہی منکر واجب بود سوم آنکہ او را دشمن داری از بہر آنکہ خداے او را دشمن میدارد[12] چنانچہ در خبر آمدہ کہ دشمن ترین دشمنان نزد خداے تعالےٰ آنہا اند کہ بسخن چینی نفاق میان دوستان افگنند چہارم برادر مومن گمان بد مبری کہ بعضے گمانہا بوزر و وبال میکشد پنجم تجسس آن خبر نکنی کہ تجسس منہی عنہ است ششم ہر چہ سخن چین گوید چنان نکنی و اصل آنست کہ سخن چین را نزد خود راہ نہی و مطلق سخن او را گوش نکنی نظم

سخن چین را مدہ در نزد خود جاے	کہ در یکدم کند صد فتنہ برپاے
سخن چین را مکن نزدیک خود رام	کہ بدگوید ترا ہم در سرانجام

آوردہ اند کہ یکے از خواجگان صفہان غلامی را میخرید فروشندہ گفت غلام من عیبی دارد کہ سخن چین ست خواجہ گفت سخن چین غلام چہ خواہد بود او را بخرید

---

[1] نا امید ہے رحمت خدا سے ۱۲ [2] اگر آوے تمہارے پاس کوئی فاسق خبر لیکر ۱۲

چون روزی چند بر آمد این غلام کدبانو را گفت خواجه من ترا دوست نمی دارد و زنی دیگر خواست[خاتون خانه ۱۲]
کدبانو ازین سخن متغیر و متاثر شد غلام دید که سخن او کارگر آمد و تیر تدبیر فاسد او به نشانه رسید[اثر پذیر ۱۲]
گفت میخواهی که ترا دوست دارد گفت آری میخواهم غلام گفت من طلسمی میدانم و افسونی
جهت محبت یاد دارم چون خواجه بخسپد استره تیز بردار و از موهای که زیر محاسن اوست
قدری بدست آر و بمن ده تا افسون کنم و محبت ترا در دل وی افگنم زن برین عزیمت راسخ[اراده ۱۲][مضبوط ۱۲]
شد و گفت البته امروز چنین خواهم کرد پس غلام نزدیک خواجه آمد و گفت ای خواجه
حق نان و نمک در میان ست و من خبرے شنیده ام ترا آگاه میسازم تا از خود غافل
نشوی خواجه گفت آن چه خبرست غلام گفت زن تو دوستی دارد و قصد هلاک تو کرده است
اگر خواهی که راستی سخن من بدانی چون بخانه روی خود را بخواب سازه و بنگر که چه می بینی مرد
بخانه رفت و طعام چاشت تناول نموده تکیه بگرفت و خود را بخواب ساخته دیده ترصد[انتظار ۱۲]
برگشاد زن پنداشت که خواجه درخواب ست استره بدست گرفته بیامد و محاسن خواجه
بالا گرفت تا موی چند تبراشد خواجه دیده باز کرد و آن حال مشاهده نموده پنداشت
که زن قصد کشتن او دارد برجست و دست زن محکم بگرفت و استره از دست وی بستد
و سرش باز کرده برید اولیای زن را خبر شد خواجه را بگرفتند و بقصاص وی بکشتند و[عوض خون ۱۲]
بشومی آن غلام سخن چین خان و مان آن عزیز خراب شد نظم

میان دو کس جنگ چون آتش ست	سخن چین بدبخت هیزم کش ست
سیه چاه مرد اندرون بسته پاسے	به از فتنه بردن زجاے بجاے قطعه
سخن چین را توانم حیله کردن	که اول تا نگویم او چه چیند

ولیکن مقتری را پس نیایم	که او از خود سخن مے آفریند

دیگر غمازان اند که دیدار ایشان نا دیدنی و گفتار ایشان نا شنیدنی ست بیت

ندیدم ز غماز سرگشته تر	نگون طالع و بخت برگشته تر

در آثار آمده که غماز حلال زاده نباشد آورده اند که در بنی اسرائیل خشک سالی
پدید آمد و آثار قحط ظاهر شد حضرت موسےٰ علی نبینا و علیه السلام با اشراف
بنی اسرائیل باستسقا (طلب آب ۱۲) برون رفتند و چهار شبانه روز دعا کردند اثر اجابت پدید
نیامد موسےٰ علیه السلام بنالید که الٰهی چهار شبانه روز ست که دعا میکنم و
مستجاب نمیشود خطاب آمد که اگر چهل شبانه روز دعا خواهی کرد باجابت نخواهے
رسید زیرا که در قوم تو غمازی ست که شومی (بدبختی ۱۲) او نمیگذارد که دعا بمحل اجابت رسد
موسیٰ علیه السلام فرمود که خدایا با من بگوی که آن غماز کدام ست تا او را توبه دهم
ندا رسید که من غماز را دشمنم چگونه غمازی کنم تو تمام قوم خود را بگوی تا از غمازی توبه
کنند او نیز دران توبه کند موسیٰ علیه السلام بفرمود تا همه قوم توبه کردند حق تعالےٰ
باران داد و سلاطین سرافراز مطلقاً گوش بسخن غماز نکرده اند و این جماعت را
دشمن داشته اند در حکایات آمده که پادشاهے یکی را تربیت میکرد گفت
اگر میخواهی که روز بروز کار تو بالا گیرد و ساعت بساعت مرتبهٔ تو بیفزاید و نزد
من از همه ملازمان مقرب تر باشی باید که سه کار نکنی اوّل دروغ نگوئے که
دروغ گو در چشم مردم خوار و بیمقدار باشد دوم مرا در پیش من ستایش مکن که
من خود را به از تو میدانم سوم سعایت (غمازی ۱۲) منماے و از غمازی پرحذر باشی و بدی

سپاه و رعیت پیش من مگوی که چون من بدی ایشان بشنوم با ایشان بد شوم و خبر بدی من با سپاه و رعیت چون ظاهر گردد ترسان شوند التجا بدیگری کنند و پادشاه دیگر طلبند و خلل ازین جهت بملک من راه یابد نظم

بر آید ز غماز عالم بهم	خلل راه یابد به خیل و حشم
ز غماز گردد جهان سرنگون	که ناپاک جانست و تیره درون
چو غماز را دیدی اندر زمان	به تیغ سیاست ببرش زبان

آورده اند که نوشیروان روزی مجلس آراست یکی از ملازمان نوشیروان شخصی را پیش وی غمازی کرد نوشیروان گفت این سخن را تحقیق میکنم اگر راست ست ترا بسبب غمازی دشمن خواهم گرفت و اگر دروغ ست ترا بجهت آن عقوبت خواهم کرد و اگر توبه میکنی از تو خواهم درگذرانید گفت توبه کردم نوشیروان گفت من عفو کردم نظم

هر که غمازی کند نزدیک شاه	هم بنزد شاه گردد رو سیاه
عالمی در آتش و دود اندازد	نے خدائے خلق خشنود ندازد

آورده اند که یکی از روی غمز و سعایت قصهٔ نوشت بمعتصم خلیفه که فلان کس از معارف وفات یافته و از و مالی خطیر مانده و یک پسر دارد طفل اگر فرمان شود تا کفاف طفل بگذارند و باقی برسم قرض بخزانه بسپارند تا چون بزرگ شود بدو تسلیم نمایند حالا خزانه را توفیری و رفتنی باشد معتصم بر پشت رقعهٔ او نوشت بعربی که ترجمه اش اینست که متوفی را خدا بیامرزد و بر مال و میراث برکت کناد و یتیم را

بر نیات خیر پرورش دہاد و غماز بلعنت خدا گرفتار باد مثنوی

مشو غماز کس نزدیک شاہان	بترس آخر ز آہ بیگناہان
کہ آہ بیگناہان سخت گیرد	بسی کس را ز تخت و بخت گیرد

و دیگر گروہ صاحب غرض اند کہ در ہر چہ کنند و گویند غرضی داشتہ باشند نہ از روے اخلاص و ہوا داری سخنے بعرض رسانند ہوشنگ ملک در وصایا فرمودہ کہ از متابعت و موافقت اصحاب اغراض دامن اعراض (ردگردانی ۱۲) واحتراز در باید چید کہ صاحب غرضان از سر دعوی بمعنی لاف ہوا خواہی زنند و جواہر حسنات را در رشتہ سیئات کشند و فعل جمیل و کردار نیکو در کسوت (جامہ ۱۲) قبیح و صورت زشت باز نمایند نظم

مرو راہ (نیکو ۱۲) صاحب غرض پیش خویش	ز صاحب غرض میشو و سینہ ریش
کہ او جملہ تزویر و مکر و فن ست	برون دوستدار و درون دشمن ست

و چون معلوم شد کہ غرض گویان تزویری کہ تدبیر نام کردہ اند بدی را بہ نکوئی برگذارند و خوبی را بزشتی در شمار آورند پس بے تحقیق سخن ایشان را حکم نباید فرمود و در تفحص کلام این قوم مبالغہ تمام باید نمود مثنوی

چو ارباب غرض لب (تلاش ۱۲) بر کشایند	نکوئی را بزشتی مینمایند
بکلی تا سخن روشن نگردد	کسے باید کہ پیرامن نگردد

اسکندر از ارسطو پرسید کہ ملازمت ملوک را کدام طائفہ موافق اند و کدام فرقہ نالائق حکیم فرمود کہ لائق خدمت ملوک کسی ست کہ امین باشد نہ خائن زیرا کہ امانت سبب عزت ست و خیانت موجب مذلت (بمعنی خواری ۱۲) و اہانت و قانع باشد نہ

طامع که قناعت گنجی ست بیکران و طمع رنجیست بے پایان بیت

مرد قانع بزرگوار بود	طامع البته خوار و زار بود

دیگر باید که نیکوگوے باشد نه عیب جوی که آدمی به نیکوگوئی بهمه حال محبوب و مقبول و بعیب جوئی نزد همه کس مردود و مخذول باشد و باید که کارکننده باشد نه لاف زننده که مرد مصاف[جنگ ۱۲] محترم ست و صاحب لاف و گزاف متهم و باید که موافق[در جنگ ۱۲] باشد نه منافق که نتیجهٔ وفاق مهر و وفا ست و ثمرهٔ نفاق جور و جفا بر طریق سنت باشد نه بر راه بدعت که تائید سنت[دوستی و موافقت ۱۲] آدمی را بروضهٔ جنان[دورنگی ۱۲] میبرد و دواعی بدعت را بهاویهٔ ضلالت و شناعت مے افگند باید که ملوک هفت طائفه را در خدمت خود راه ندهند اول حسود را که زهر حسد[برائی ۱۲] بهیچ تریاکی علاج نمے پذیرد و رنج حسود[نام دوزخ ۱۲] بهیچ دارو دوائی نیابد و گفته اند شعر

حسد رنجیست سوزنده کزو آتش بجان افتد	چه جای جان که از حساد آتش در جهان افتد

و غائلهٔ حسد از جمله مفاسد عادیه ست[بدی ۱۲] ازانجهت که نفس حسود بغایت خبیث ست و اوهام اصحاب نفوس خبیثه را در زوال نعمت[منسوب بعادت ۱۲] اثر تمام باشد ازین سبب حق سبحانه و تعالے فرمود که وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ یعنی پناه آرند بخدا اے از ضرر حاسد در حدیث آمده که حسد حسنات بنده را میخورد[بدی سے حسد کرنے والے کی جب حسد کرے ۱۲] یعنی ناچیز میگرداند چنانچه آتش هیزم را و فی نفس الامر حسد ذلیل ترین صفت و خوارترین خصلت ست و اصلاً از دنائت همت و خساست طبیعت در وجود آید که نتائج جهل اند و ازینجاست که اظهار این صفت[فرومایگی ۱۲] بر نقصان عقل[فرومایگی ۱۲] دلیل روشن ست نه بینی که حسود همیشه از راحت غیری در مشقت باشد بیت[کمی ۱۲]

دریں غصہ جان میدہد مرد کسے	کہ ہرچہ دارد وجود آن سیکیے

ازین نوع ہر ساعتے ہزار شربت زہر آلود غم و غصہ تجرع میکند و ہر جا کسے پاے نشاط بر زمین نہد او دست حسرت بر سر میزند و مثلے مشہورست کہ

کَفَی لِلحَسُودِ حَسَدُہٗ **نظم**

حسود را حسد او بس ست در عالم	کہ در بلا و غم و رنج دارد ش ہر دم
حسود بر دگران آتشی بر افروزد	چونیک و نگری خود دران میان سوزد

و در باب ہلاک حسود بحسد او حکایتی آوردہ اند کہ در زمان اسکندر جانورے پدید آمد بر ہر کہ چشم وے افتادی فی الحال ہلاک گردیدی اسکندر چندانکہ از حکما چارہ جوئی کرد ہیچکس چارہ آن ندانست و دفع این غائلہ ہیچ نوع نتوانست باَخر ارسطاطالیس بعد از تامل بسیار فرمود کہ من چارۂ انگیختم و تدبیری کردم کہ این بلا مندفع شود و این آفت از خلق منقطع گردد پس بفرمود تا آئینہ ساختند بمقدار آنکہ آدمی در پس آن مخفی تواند بود و گردونی ترتیب دادہ آئینہ بر پیش گردون بست و خود در پس آئینہ بر گردون نشست و گردون را روی بدان موضع کرد کہ آن جانور بود جانور چون بوی آدمی شنید بدان طرف متوجہ شد و نظرش بر آئینہ افتاد و صورت خود را دید و چون نزدیک گردون رسید بفتاد و بمرد اسکندر را ازان حال آگاہ کردند متعجب شد و از حکیم پرسید کہ درین کار چہ حکمت بود گفت ای ملک جانورے را بعد چندین سال در عالم از قدرت الٰہی بواسطۂ بخارات متعفنہ کہ در زیر زمین محتبس بود حالا بروی زمین پیدا شدہ و در چشم او زہر قاتل ست کہ نظرش بر ہر چہ

فتند فی الحال ہلاک شود من آئینہ پیش وی بردم تا چون نظر وی بر آئینہ افتد عکس
آن بوی راجع شود و اثر آن در وی سرایت کند و بمیرد اسکندر حکیم را دعا گفت و این
حکایت بعینہ حال حسود ست کہ شر حسد او ہم بدو باز گردد و بد و راجع شود چنانچہ بعربی (سما جانا ۱۲)
آوردہ اَلنّارُ تَاکُلُ نَفسَہَا اِن لَم تَجِد حَطَباً تَاکُلُہ یعنی آتش کہ ہیزم نیابد خود را میخورد
تا ہیچ نماند دوم از آنہا کہ سزاوار خدمت ملوک نیستند کسانی اند کہ بخیل و مسک
باشند چہ بخیل مردود خلق و مبغوض ایشان ست چنانچہ سخا پوشندۂ عیبہا ست
بخل پوشندۂ ہنر ہا ست و گفتہ اند نظم

مرد ہر چند در ہنر کوشد	بخل آن جملہ را فرو پوشد
از لئیمان (بخیلان ۱۲) تیرہ دل بگریز	و ز کریمان پاک جان آویز

در جامع الاحکام آوردہ اند کہ سلاطین مردم بخیل را ملازم خود نسازند کہ از ایشان
خجالت رسد چنانچہ منقول ست کہ عمرو بن لیث وکیلی داشت مردی بخیل بود وقتے
میوہ بار را سرما برد عمرو گفت میوہ ہر کجا یابید بخرید و خرج کنید روزے عمرو جشنے
ساختہ بود و محفلی آراستہ دران محفل رسولان کہ از اطراف و جوانب رسیدہ بودند
ہمہ جمع آمدند و مجموع اسباب ضیافت مرتب و مہیا بود جز میوہ کہ بسیار اندکے
بنظر آمد عمرو وکیل خود را گفت میوہ بسیار بیار او اندکی بنظر آورد عمرو را این حرکت بہ
آمد گفت برو میوہ بیار گفت میوہ متعفن و بوسیدہ ماندہ ست اگر گوئی بیاورم عمرو
بغایت منفعل شد و او را از وکالت عزل کرد بارہا میگفت کہ آن مسک مرا انفعالی
داد کہ ہرگز تدارک آن نمیتوانم کرد بیت

نزدیک اکابر هنر و ر		عیبی نبود ز بخل بدتر

سوم ازان جماعت که لائق ملازمت نیستند مردم دون همت سفله باشند و چون
همت سلاطین عالی باید پس مردم دون و سفله در خدمت ایشان نشاید و سفله از
ممسک و بخیل بدتر باشد زیراکه بخیل آن باشد که کرم ندارد با کسے اما از مال
خود بهره دارد و ممسک آنست که خود نخورد و با کسے کرم نکند و سفله نه خود خورد و
نه بکسی کرم کند و نخواهد که کسے با کسے کرم کند آورده اند که پادشاهی بود بغایت
جوانمرد و بخشنده روزی با یکے از نزدیکان خود فرمود که مرا آرزوست که هزار هزار درم
به یکی به بخشم تو چه میگوئی گفت این مقدار مال بسیارست این مبلغ به صد کس بس ست
گفت اگر نصف ازین عطا کنم چون باشد گفت هنوز بسیارست گفت ثلثی تو ان
بخشید گفت هنوز بسیارست گفت در ربع چه میگوئی گفت هنوز روے در کثرت
دارد القصه بر عشر قرار داد که صد هزار درم باشد گفت اگرچه بسیارست مگر یک
کس میباید داد پادشاه فرمود که ای بیدولت من میخواستم که این مبلغ بتو ارزانی
کنم خود را محروم ساختی و مرا از سخاوت باز داشتی آن مرد بتضرع درآمد که اے
ملک من خطا کردم سلطان از کرم خود نگذرد سلطان فرمود تو سفلهٔ نه لائق عقوبت
نه قابل عطیت هم خود را زیان دادی و هم مرا نیبان من آنست که اگر آنقدر مال
بتو بخشیدمی در سخاوت علم شدمی تا انقراض[گذرنا ۱۲] او و از صیت[مشهور ۱۲] کرم و مروت من باقی
ماندی و زیان تو اینست که از چندین مال محروم شدی اکنون صد هزار درم که
بخش خود بران قرار دادی بستان و دیگر در مجلس ما چنین سفلگی مکن نظم

سفلہ نخواہد دگرے را بکام	خس نگذارد مگسے را بجام
سفلہ سیہ رو بود و بدنہاد	خاک سیہ بر سر ہر سفلہ باد

چہارم از آن غیبت گرانند کہ ذکر ہر کس در میان آید خواہند کہ از مساوی آن چیزی باز گویند کہ اگر آن بیان واقع ست غیبت باشد و اگر غیر واقع ست ہم بہتان باشد و ہم غیبت و در خبر آمدہ کہ عقوبت[عذاب ۱۲] غیبت از زنا سخت ترست حق سبحانہ وتعالےٰ در قرآن مجید فرمودہ باید کہ بعضے از شما بعضے را غیبت نکنند آیا دوست دارد کسے کہ گوشت برادر مردۂ خود را خورد و این غایت تہدید[ڈرانا ۱۲] ست و ازینجا معلوم میشود کہ غیبت گویان مانند مردار خوار باشند و ہر کہ رائحہ انسانیت دارد از مردہ بپرہیزد و از مردار بگریزد بیت

از غیبت مردمان بپرہیز	وز مردم عیب جوے بگریز

آوردہ اند کہ یکے از پیغمبران غیر مرسل بود چیزہا در خواب بدو می نمودند و ندامی شنید شبے در خواب دید کہ چون بامداد برخیزی در فلان صحرا گذر کن نخستین چیزی کہ ترا پیش آید بخور و دوم چیزے کہ بینی پنہان کن سوم چیزی کہ در پیش آید نگاہدار و چہارم را نا اُمید مگردان پنجم چیزے کہ در نظر درآید از و بگریز چون بامداد شد برخاست و بدان صحرا کہ مامور بود روان شد اول چیزی کہ پیش آمد کوہے بلند بزرگ سیاہ رنگ بود آن پیغمبر متحیر شد کہ این لقمہ را چگونہ توان خورد اما چون حکم خداوند ست از ان چارہ ندارم بطرف کوہ روانہ شد کہ کوہ را بخورد و چون نزدیک رسید دید کہ کوہے بدان عظمت لقمہ خردے شدہ بود آنرا

بر داشت وبخورد شیرین تر از انگبین وخوشبوتر از مشک شکر خدای تعالی بجاے
آورد واز انجا پیش رفت طشتے دید زرین براه افگنده گفت مرا امر کرده اند که این
را پنهان دار پس زیر زمین حفره کند وپنهان کرد وخاک بسیار بر بالای او ریخت
وبگذاشت وبرفت هنوز دو قدم نرفته بود که دید آن طشت بروے زمین ست
دیگر باره بیامد وحفره دور تر کند وپنهان ساخت هنوز فارغ نشده بود که دیگر
آن طشت بر روی زمین دید سوم بار در اخفای آن مبالغه زیاده نمود باز ظاهر
گردید پیغمبر باخود گفت مرا گفته بودند که پنهان کن من کار خود کردم وانچه فرموده
بودند بجاے آوردم از انجا در گذشت مرغے دید که از بازی هراسان شده
بشتاب می پرد گفت یا نبی الله مرا نگاهدار که دشمن ورقفاے من ست پیغمبر او را
در گریبان خود پنهان کرد فی الحال باز خشم آلود وگرسنه برسید گفت یا نبی الله امروز
همه روز در طلب این صید بودم صید من بپناه بتو آورد ومن بغایت گرسنه ام مرا
نا امید مکن از روزی من پیغمبر باخود گفت بمن گفته اند که این را نگاهدار دیگری را
نا امید مگذار اکنون چه کنم کارد برکشید وقدرے گوشت از ران خود برید وبسوی
باز انداخت باز گوشت را برداشت ومرغ را بگذاشت آن پیغمبر پیشتر شد
مرداری دید افتاده وگندہ شده از وی بگریخت اما چون شب درآمد پیغمبر مناجات
کرد الٰهی انچه فرمودی بجای آوردم حکمت اینها مرا معلوم گردان ندا رسید که آن
کوه عظیم که دیدی ویک لقمه شد وبخوردی آن خشم ست اول عظیم نماید وچون بخوردی
شیرین تر از همه شیرینها ست دوم آن طشت زرین که هرچند پنهان میکردے

آشکار شد خیرست هر چند کسے خواهد که نیکی را مخفی بدارد البته ظاهر میشود و آن سوم را معنی آنست که هر که پناه بتو آرد در پناه گیری و هر کس ترا امین کند خیانت در امانت روا نداری معنی چهارم آنست که چون کسی از تو چیزی طلبد جهد کن تا حاجت او را روا گردانی پنجم آن مردار گنده که دیدی غیبت بود زینهار از غیبت بگریزے که غیبت کردار نیک را باطل گرداند نظم

مران غیبت هیچکس بر زبان	که طاعت ز غیبت فتد در زیان
بهر غیبتے طاعتے کم شود	ز غیبت گرے کار برهم شود

و صحبت ملوک باید که از لوث غیبت و گرد بهتان گوئی پاک باشد چنانچه گفتن غیبت حرام ست شنیدن آن نیز روا نیست که عذاب غیبت شنونده برابرست با عذاب غیبت کننده بیت

گوش و زبان در ره غیبت منه	از بد کس گوش و زبان پاک به

و قبل ازین نکته در باب غیبت گفته بودم پنجم از کسانیکه سزاوار درگاه ملوک نباشند مردم ناحق شناس و غدار ناسپاس اند که حقوق ولی نعمت را نشناسند و شکر منعم را بکفران مبدل سازند و همیشه این جماعت منکوب و مقهور باشند و از دلهاے آشنا و بیگانه دور نه بخت ایشان بیدار باشد نه دولت ایشان پایدار قطعه

کسے کو میکند نعمت فراموش	ازو کردن فراموشی صواب ست
ازان کو حق نمیداند بپرهیز	که روح از صحبت او در عذاب ست

نقل ست که معتضد خلیفه گفته که تیغ زبان که در شکر گذاری کند باشد او را ابن زبان

تیغ تیز سزا باید داد نظم

حق نان و نمک تبه کردن	بشکند مرد را سر و گردن
باو لے نعمت از برون آید	گر سپهر ست سرنگون آید
حق شناسی بزرگوار کند	ناسپاسی زپاے در فگند

ششم دروغگویان که کذب پیش هیچ کس پسندیده نیست و مرد دروغگوے نزد سلاطین بے آبرو باشد در کتاب اخلاق رکنی آورده که در مجلس فضیل وزیر در میان دو ندیم او که یکے نصیر نام داشت و یکے ثاقب مباسطتے[لطف] واقع شد قدم مزاح و مطائبه بر بساط انبساط نهادند کار از مخاطبه بملاعبه انجامید[بد کهنا ۱۲] و مهم از ملاعبه بمصارعه رسید چنانچه بصدمهٔ دست نصیر عمامه از سر ثاقب جدا گشت ثاقب بغایت متغیر[کشتی ۱۲] شده اثر غضب بر رخسارهٔ وی پدید آمد وزیر گفت از چه چنین خشم گرفتی میان ندماء ازینها بسیار واقع میشود ثاقب گفت چگونه در غضب نباشم که آبروے من در مجلس چون توئی ریخته شد فضیل گفت کار بر خود آسان گیر و این واقعه را بر دل خو سهل کن که آبروے تو در پیش من آن روز ریخته شد که گفتی استر من مرا در یک شب از مرو به نیشاپور رسانید و درین باب گفته اند[خچر ۱۲] نظم

میفروز هرگز چراغ دروغ	چراغ دروغ ست بس بےفروغ
تو از کذب تعظیم و حرمت مجوے	گزان آبرو میشود آبجوے

و هفتم مردمان بسیارگوی پریشان سخن نیز لائق خدمت نیستند زیراکه هر که بسیار

کلام کند او را قدرے نماند و در خبر آمده که در سخن بسیار غلط و سقط بسیار بود بزرجمهر گفته است که چون مرد به بسیار گفتن حریص بود تیقن باید شد بجنون او یعنی بیقین بدان که دیوانه است و در مثل آمده که المکثار مهذار بسیار گوی بیهوده گوی باشد منقول ست که حواریان مر حضرت عیسیٰ علی نبینا و علیه الصلوٰة را میگفتند که ما را پندی ده که بدان کار کنیم و به بهشت رسیم فرمود که هرگز سخن نگوئید گفتند این صورت میسر نمیشود گفت هرگه که سخن گوئید جز خیر نگوئید و بسیار گفتن دل را تاریک میکند مثنوی

ای بلطف ارصرفهٔ زر میکنی	صرفهٔ گفتار کن ار میکنی
چند از پاس درم افتی برنج	پاس سخن دار که این ست گنج
گفتن بیفائده ترک حیا ست	قول موجه صفت انبیا ست
هر چه بهنگام نگوید کسے	خامشی از گفت نکوتر بسے
فی همه گفتار ز انسان خوش ست	هر چه پسندیده بود آن خوش ست

آورده اند که سه بادشاه در مجلس نوشیروان حاضر شدند قیصر روم خاقان چین و رای هند نوشیروان فرمود که بسے قرنها باید که تا چنین مجمعی دست دهد بیائید تا هر یک سخنی بگوئیم که سخن پادشاهان پادشاه سخنان میباشد و دریغ بود که این اجتماع بتفرق انجامد و از ما اثری بر صفحهٔ روزگار یادگار نماند فرد

درین سرای کهن خوی کن بخوش سخنی	که بهتر از سخن منخوب یادگاری نیست

ایشان اشارت بکسری کردند که اول شما افتتاح کلام فرمائید نوشیروان از درج فکر جوهر آبدار و گوهر شاهوار بر طبق بیان نهاده گفت هرگز بر سخن ناگفته پشیمان

نبوده ام و بر بعضے سخنان که گفته شده بسیار ندامت خورده ام قیصر روم در خزانهٔ
خیال نظر فرموده و این نقد تمام عیار نثار مجلس شهریار نمود که انچه نگفتم توانستم که
بگویم وانچه گفتم بر رد آن قادر نبودم یعنی هر تیر سخن که از شست[کاتل ۱۲] بیان جدا نشده ست
قدرت آن دارم که هرگاه که خواهم بهدف رسانم اما چون از تقریر بیرون شد باز
نتوانم گردانید خاقان چین نافهٔ سر مهر بیان بگشاد و برائحه این شمامه مشام حضار
مجلس سلطنت را معطر ساخت که چون سخن نگویم او زیر دست من ست و من بر و غالبم
و چون گفته شد من زیر دست اویم و او زبر دست من ست و برو چیره نتوانم شد
یعنی تا عروس سخن در پس پردهٔ فکر ست مشاطهٔ مشیت را اختیار باقی ست اگر
خواهد بر سریر نطقش جلوه دهد و اگر خواهد در نقاب عدمش بدارد اما چون از پس
حجاب بیرون آمد و پرده از جمال برداشت دیگرش بخلوتخانهٔ خفا[پوشیدگی ۱۲] نتوان فرستاد
و راے هند از ریاض گفتار خود این گل خوشبو این ریحان دلجو چیده بنزهت گاه
فصاحت آورد که هر کلمه که در گفت مے آید یا بر نهج صوابست یا در معرض خطاست
اگر صوابست قائل در عهدهٔ آن سخن میماند تا از عهده بیرون تواند آید یانی و اگر
خطاست هیچ فائده ندارد پس در هر دو حال خامشی اولے است قطعه

به پیرے رسیدم در اقصاے یونان	بدو گفتم اے آنکه با عقل و هوشی
ز مردم چه بهتر به هر حال گفته	خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکماے متاخرین گفته اند خموشی به از سخن بدست و سخن نیک به از
خاموشی ست قطعه

نظر کردم بچشم عقل و دانش نگویم لب به بند و دیده بردوز	ندیدم به ز خاموشی خصالے ولیکن هر مقامے را مقالے

باب چهلم در تربیت خدم و حشم

واین باب مشتمل بر دو قسم ست قسم اول در تربیت ملوک مر متعلقان و ملازمان را قسم دوم آدابیکه ملازمان سلاطین را رعایت باید فرمود اما قسم اول آنکه حکما گفته اند سلاطین را از ارکان دولت و اعیان حضرت و سائر ملازمان و متعلقان گزیر نیست ازبراے آنکه هر کس که بعضی از ممالک عرصهٔ زمین در عرصهٔ تسخیر وے باشد و جمعی از آدمیان در قید تصرف او باشند مر او را ضرورت ست که نظر در جزئیات و کلیات مملکت خود بر قانون احتیاط بکند و از روی یقین بفور امور رعایا و زیردستان برسد و حال هر یک از اعیان و اوساط مملکت خود کماحقه بداند و در تحقیق این امور دو گوش و دو چشم کفایت نیست بلکه گوش بسیار و چشم بیشمار در کار ست پس باید که جمعی مردم دانا و هوشمند نیک سرشت و بی طمع بلند همت ملازم وے باشند تا او مالک گوشها و چشمهای همه باشد تا بگوش همه اخبار ممالک بشنود و بدید مجموع در حقائق مهمات نظر کند و هر آئینه این جمع را که در استماع اخبار متنوع و مشاهده اطوار گوناگون بمثابه سمع و بصر اند رعایت کلی باید کرد تا از کار خود باز نمانند و پیوسته بایصال اخبار و عرض کردن احوال مشغول باشند که هیچ چیز ملک را زیان کارتر ازین نیست که اخبار اطراف ولایت و صورت حال رعیت از سلطان منقطع گردد

و در کتاب سراج الملوک آورده اند که نوشیروان از موبدان[1] پرسید که زوال ملک در چه چیزست گفت در سه چیز اوّل در پوشیدن خبرها از بادشاه دوّم تربیت مردم فرومایه سوم در ظلم عمّال نوشیروان گفت بچه دلیل این سخن میگوئی جواب داد که چون خبر ولایت و رعیت از سلطان انقطاع یابد و از دست دشمن فارغ و غافل باشد هر کس هر چه خواهد کند و چون او بیخبرست آثار فتنه از هر گوشه سر بر زند و مملکت در سر این فتنه رود دیگر مردم دون و ارذل چون تربیت یابند از دنائت همت جمع مال حریص باشند و بهر کس طمع کنند و قدر اکابر و اشراف نشناسند و حرمت مردم بزرگ فروگذارند و دلهای خلائق بسبب این اخلاق رنجیده شود لاجرم همتها برگمارند تا از هر بی[2] خلاص روی نماید و ازینجا گفته اند زوال الدّولة بارتفاع السفلة چون سفله را ترقی دست دهد دولت روی به تنزل نهد که گفته اند مثنوی

گر سفله بجاه دست یابد	بازار ملک شکست یابد
دونان نه سزای جاه باشند	بل در خور بند و چاه باشند

و دیگر چون عمّال بر رعیت ستم کنند نیتهای ایشان با پادشاه بد شود و از زراعت و امارت ملول و متنفر گردند و مداخل سلطان کم گردد و علوفه[3] بلشکر کم رسد و چون لشکری علوفه نیابد سر از خدمت تابد و اگر دشمن پدید آید یار و مددگار اندک بود بدین جهت ملک از دست برود و درین باب گفته اند نظم

[1] موبد بضم اول و کسر بای ابجد و فتح آن و فتح اول و بای ابجد حکیم و دانشمند و صاحب فیض آتش پرستان از برہان ۱۲ [2] جاتا رہتا دولت کا ہی کمینوں کے مراتب بلند ہونے میں یعنی اگر کمینہ دخیل امور سلطنت ہو جاتے ہیں تو زوال سلطنت شروع ہو جاتا ہے ۱۲

Margin glosses: فرومایگی ۱۲ ; [3] کھانا ۱۲

ظلم عامل جهان خراب کند اندر آرد بکار ملک شکست	دل مظلوم را کباب کند دامن عافیت رود از دست

نوشیروان موبد را ثنا گفت و فرمود تا این کلمات را بآب زر نوشتند و دیگر گفته اند که قصر سلطنت را چهار قائمه[ستون ۱۲] است که اگر یکے نباشد مهمات ملکی متمشی[جاری ۱۲] نگردد اول امیری که اطراف مملکت را محافظت کند و شر دشمنان را از شاه و رعیت باز دارد دوم وزیری که مؤنات سلطان و ملازمان وے را انتظام دهد و مال از جایگاه بستاند و بجایگاه خرج کند سوم حاکمی که از قبل سلطان تفحص احوال خلق نماید و داد ضعیف از قوی بستاند و اهل فسق و فجور را مخذول[ذلیل ۱۲] و مقهور دارد چهارم صاحب خبرے امین که پیوسته اخبار شهر و ولایت و حالات اعیان و رعیت بحضرت سلطان عرض نماید و فی الجمله جمعی که سلطان را از ایشان چاره نیست یا ارباب سیف اند چون امرا و ایلچیان و سپاهیان و مانند آن یا اصحاب قلم اند چون وزرا و مستوفیان و دبیران عمال و تربیت مجموع اینها از روی اجمال آنست که همه را بچشم شفقت و عین عاطفت[مهربانی ۱۲] بیند و انچه هر یک را ضرورت بود بدان محتاج باشند از ایشان باز ندارد و هر کدام که از عهدهٔ مهمی که مفوض بدو باشد سالم برون آید و کار خود بر وجهیکه باید و شاید بسازد او را نوازش فرماید و هر که در مهمی تهاون[سستی ۱۲] نماید و تغافل ورزد اول او را بنصیحت متنبه[آگاه ۱۲] گرداند و اگر منزجر[زجر پذیر ۱۲] نگردد به نصیحت گوشمال دهد و هرگز در پی اظهار معائب[عیوب ۱۲] و مقابح[قباحتین ۱۲] ملازمان نباشد و بشادی ایشان اظهار بهجت و مسرت نماید و بمصائب و آلام ایشان اندوه و ملال ظاهر گرداند و هر یک را

در تربیت و تقویت هر مرتبهٔ خاص نگاهدارد که کسے با او دران مرتبه شریک نباشد تا میان ملازمان حقد و حسد پیدا نگردد و اگر مهم بعضے از ایشان بنزاع و جدال انجامد بزودی دفع نماید تا مادهٔ خصومت قوی نگردد که از ایشان فسادات کلی روے نماید و بزرگان فرموده اند که انقطاع سررشتهٔ مملکت وابستهٔ نزاع امرا و وزرا است نظم

(کینه ۱۲)

چو یکدل نباشند اعیان شاه	شود کار شاه و رعیت تباه
ز ارکان دولت نزیبد نزاع	که استیزه آرد علی الانقطاع
ستیزه بجاے رساند سخن	که ویران کند خاندان کهن

(جهگڑا ۱۲)

بهمن از حکیمے پرسید که اساس تربیت ملازمان بر چه چیز باید نهاد جواب داد که بر دو چیز یکی لطف و یکی قهر باید که همیشه از قهر و نظر لطف سلطان بر خدام ظاهر باشد بقهر بگیرد تا دلیر نشوند و بلطف درگذارد تا ناامید نگردند و در نگارستان آورده که طریق حکمت در تربیت آنست که نرمی و آهستگی اگر کاری میسر شود در انوقت تشدد و عنف نباید نمود و اگر بخشونت و سختی حاجت افتد رفق و نرمی نباید فرمود که جراحت را تواند بود که به نیش احتیاج پیش افتد از انکه بمرهم قطعه

(سختی ۱۲) (درشتی ۱۲)

همیشه ره لطف نتوان گرفت	در ابرو فگن چین بهنگام خویش
نه بینی که مرهم نیاید بکار	چو گردد جراحت سزاوار نیش

حکما فرموده اند که هر گاه سلطان خواهد که تربیت کند تا بارها نقد حال وے را بر محک امتحان نزند و عیار کار وے را بتمامی نداند بدیدهٔ تربیت در وی نظر نکند که بسیار وقت نامستعدی را تربیت کرده اند و چون بر اخلاق و احوال وی اطلاع

اسے بے استعداد ۱۲

حاصل شد بالضرورة درهمان وقت از نظر انداخته اند و برداشتن وز دیفگندن سطوت سلطنت را مضرست و درین باب گفته اند قطعه

هر کرا میل تربیت داری	امتحان کرده بایدش یک چند
اگرش هست قابلیت آن	عَلَم دولتش برآر بلند
ورنه قابل بود بلند مساز	تا بزودے نبایدش افگند

وچنانچه برداشته را بزودی بفگندن مناسب نیست همچنان بزودی خوشنود شدن از کسی که بروخشم گرفته اند هم محمول برخفت ست چه میان خشم و رضا باید که مدتے بگذرد تا عزم وثبات بادشاه ظاهر گردد آورده اند که روزے یکے از خلفا با ندیمی سخن میگفت درا ثناے مکالمه ازوے کلمۀ شنید که مناسب نبود فرمود که اورا از مجلس بیرون کردند آن بیچاره اُمید از زندگانی بریده در گوشۀ کاشانه نشست و بنا کام شربت تلخ صبر وتحمل تجرع[1] کرده با خود میگفت بیت

دلا زحال بدخود جزع مکن زنهار	صبور باش که نیکو شود بآخر کار

اما چون مدت مهاجرت دیر[2] کشید و کار بجان و کارد باستخوان رسید قصۀ خود را نوشته بیکے از محرمان خلافت داد تا بوقت فرصت بموقف عرض رسانید خلیفه بخندید وگفت اورا چندان گناهی نیست که موجب حرمان باشد گفت چون چنین ست چه شود که آن بیچاره را هم درمجلس همایون راه دهند خلیفه فرمود لِکُلِّ اَجَلٍ کِتَابٌ هرکارے بوقتے بازبسته است وهر مهمی بزمانی موقوف مانده که تا

[1] گھونٹ گھونٹ پینا ۱۲ [2] بیقراری ۱۲ اسکے ہر وقت کے واسطے لکھا ہے ۱۲

نمان آن مهم درنیاید و وقت آن کار در نرسد جهد و کوشش فائده ندهد بیت

تا در نرسد وعدهٔ هر کار که هست	سودی نکند یاری هر یار که هست

بعد از یک سال او را طلبید و خلعت داد گفته اند که چون سلطان کسی را بزرگ گرداند بهمان نظر اول در وی بنگرد زیرا که چون مال و منال و اختیار و اقتدار یافت او را بدرجهٔ اول باز نتوان برد و اگر خواهد که او را خرد گرداند بتدریج و تانی در پی آن کار باید رفت والا خللها پدید آید بیت

آهستگی ۱۲

بر آتش میاد در بیکبارگی	که جان را بکوشد به بیچارگی

نوشیروان از بزرجمهر پرسید لائق تربیت کیست فرمود کسی را تربیت باید کرد که ادبی دارد یا نسبی و هر که نسبی سافل دارد بحکم کُلُّ شَیْءٍ یَرْجِعُ اِلٰی اَصْلِهٖ رجوع باصل خود میکند و در حکایات آورده اند که مردی بود ذکی نام از خاندان بزرگ با نسبی عالی و ادبی کامل کنیزکی رومی خرید نوشابه نام بسیار بدخوی و بغایت بهانه جوئی و ستیزه روی ذکی بملک یمین در نوشابه تصرف کرد پسری از و متولد شد روزی حکیمی در صحبت ذکی نشسته بود فرزند ذکی حاضر شد ذکی او را کاری فرمود آن پسر فی الحال برخاست و روان شد چون گامی چند برفت بازگشت و در مجلس آمده نشست حاضران متعجب شده گفتند امتثال اول را چه سبب بود و اجتناب ثانی بچه جهت روی نمود آن حکیم بخندید و گفت ذکی خواست که فرمان بردد و نوشابه نگذاشت اثر هر دو جوهر ظاهر شد چنانچه در سفیدی و سیاهی فرزند به پدر و مادر مشابه میباشد در رذالت و نجابت نیز بر همان قیاس باید کرد و درین باب حکیم

دست راست و قوت ۱۲ — فرمانبری — فرومائگی ۱۲

فردوسی فرموده نظم

درختیکه تلخ ست وی را سرشت	گرش در نشانی بباغ بهشت
ور از جوی خلدش بهنگام آب	بزیخ انگبین ریزی و شهد ناب
سرانجام گوهر بکار آورد	همان میوهٔ تلخ بار آورد

وگفته اند نفس خسیس را پروردن آبروی خود بردن ست چه حرام ست بر کسیکه از نطفهٔ خبیث در وجود آمده باشد که از دنیا انتقال کند بدی با کرده بجای کسے که باوی نیکو کرده باشد فرد

بد اصل را چگونه کسے تربیت کند	در جیب خود چگونه کسے مار پرورد

و نکتهٔ دیگر در تربیت ملازمان آنست که یک کس را دو عمل ندهد بلکه برای هر کسے منصبے مقرر کند تا همه ملازمان امیدوار باشند و دو کس را یک عمل نیز نفرماید که چون شرکت پدید آید عمل بر مراد ساخته و پرداخته نگردد قطعه

نه یک کس تواند که سازد دو کار	که آنرا پسندند ارباب هوش
دو کس نیز در یک عمل ضائع اند	که دیگی بشرکت نیاید بجوش

و چون از تربیت اجمال فراغتی روے نمود سه نکته از تفاصیل آن مرقوم میگردد و مقدم بر همه تربیت اولاد ست و در ذخیرة الملوک فرموده که فرزند امانت حق سبحانه نزد والدین و در عرصهٔ محشر مطالبهٔ حقوق این امانت خواهد بود چون این امانت آئینه ایست که صور جمیع نفائس و کمالات را قابل ست و جوهر حقیقت او را بهر چه میل دهند مائل گردد پس بضرورت در تربیت او سعی باید فرمود تا بصفتهای

پسندیده متصف گردد و از خصلتهای نکوهیده منحرف شود اول آنکه او را بنام نیک
قسمیه باید کرد که اگر نامی ناموافق باشد مدت عمر ازان در کراهیت خواهد بود دیگر دایه
او بتعایت نیک مزاج و خوش خوی و پاکیزه سرشت باید که در خبر آمده که شیر دادن
طباع را متغیر سازد چون مدت رضاع تمام شود مردم پاک دین نیکو خلق را بخدمت
او نامزد باید کرد تا طبیعت او باوصاف آن خادم مستانس گردد و چون طبع صبیان
بلهو و لعب اکل و شرب مائل است در آنها آئین اعتدال و قانون توسط رعایت باید نمود
و معلم پرهیزگار دیندار تعین باید فرمود تا او را تعلیم قرآن و احکام شرعی در آموزد و
علمی که او را در دین و دنیا نافع باشد از و باز ندارد و بهترین تادیبی آنست که
او را از مخالطت جمعی که مفسد و کج طبع باشد نگاهدارد و با مردم خوش ذهن لطیف طبع
مصلح مصاحب سازند و دائم در پیش وے علما و عرفا و فضلا را مدح گویند تا محبت
ایشان در دل وے راسخ گردد و اشرار و فجار و بد معاشان را مذمت کنند
تا کراهتے از ایشان در طبع وی پدید آید و چون بسن تمیز رسد مردی بزرگی عالی همت
صاحب تجربه را که خدمت ملوک کرده باشد مقرر کنند تا آداب نشست و برخاست
و رفتن و آمدن بوی آموزد و دران کوشد که آثار ادب و حیا و علو همت و تخلق
اخلاق ملوک از وی ظاهر گردد چون وقت در آید سپاهیان جگردار و استادان
کاردیده را امر کنند تا آئین سواری و سلاحداری و آنچه سلاطین را بکار آید بوے
تعلیم دهند و چون بزرگ تر گردد بخدمت مشائخ و صحبت علما دلالت کنند تا از نظر
بزرگان دین مستفیض گردد که همت را اثرهای کلی میباشد نظم

حواشی: مقرر کرنا ۱۲ — طبیعت ۱۲ — شیر خواری ۱۲ — انس پذیر ۱۲ — آمیزش ۱۲ — بدکار ۱۲ — بد ۱۲ — بدچلن ۱۲ — استوار ۱۲ — خوگر ہونا ۱۲ — دلیر ۱۲ — رہنمائی ۱۲ — فیضیاب ۱۲ — ن صحبت

هرکه زدولت اثری یافت ست | از دل صاحب نظری یافت ست
همت مردان چه در آید بکار | برگ گل تازه برآید زخار
هر نظری کز ره صدق و صفاست | چون بحقیقت نگری کیمیاست

دیگر امرای دولت ایشان که رکن اساس مملکت اند و تربیت ایشان بران وجه شاید که وبینی[سستی کند۱۲] بقواعد تعظیم ایشان را نیابد و دست ایشان در تصدی مهمات کلیه ملکی و مالی قوی مطلق باشد و در جمیع اموری که بآن محتاج باشند[پیش آمدن۱۲] ایشان را مدخل دهند تا هیچ مهم بے راے و تدبیر ایشان ساخته نگردد و سخنے که در باب مصالح ملک و مال بموقف عرض رسد بسمع قبول اصغا[شنا۱۲] نمایند و در تقویت و تمشیت[جاری کرنا۱۲] مهماتی که متعلق بدیشان ست از امور نواحی و ایلچی و لشکریان و ملازمان شرف التفات ارزانی دارند خصوصاً در مهم ایلچی که او زبان سلاطین باشد و حالت هر پادشاهی از اطوار ایلچی او معلوم میتوان کرد پس ایلچی مردے حکیم سخنگوی نیکوروی صاحب جود بزرگ همت باید تا آبروے فرستندهٔ خود نریزد و هرکس که رسولے فرستد مناسب آن کس باید فرستاد چنانچه حکیم فرموده بیت

رسول توانا توانا فرست | بدانا هم از جنس دانا فرست

آورده اند که چون مهلب خوارج را هزیمت کرد و غنیمت بسیار بدست آورد رسولی مالک نام بنزد حجاج فرستاد حجاج گفت مهلب[نام۱۲] را چون گذاشتی گفت درحالیکه دوستان او مسرور اند و دشمنان او مقهور گفت شفقت او بر سپاه بچه اندازه است گفت شفقت پدرانه بر فرزندان گفت حال فرزندان او چون ست

گفت ہمہ خوش اند گفت کہ در رزم چون اند گفت جان را در پیش ایشان خطرے نیست گفت در بزم چگونہ اند گفت مال را در پیش ایشان قدری نیست گفت در عقل و فضل چگونہ اند گفت چون دائرہ کہ سر و پایش نتوان یافت و اول و آخرش نتوان یافت حجاج گفت این مرد سخن را بحد کمال رسانید و مہلب را در دل ما وقعتی و در چشم ما حشمتے حاصل شد و از آداب رسول و عقل او استدلال کردیم بر ادب و عقل فرستندۂ او قطعہ

یعنی بزرگی ۱۲

رسول ار فرستی حکیمے فرست	کہ کار ترا باشد از وی سبب
شنیدی کہ آن مرد دانا چہ گفت	فارسل حکیماً ولا توصب

اما تربیت لشکریان از جملہ ضروریات ست و فائدۂ ایشان چہار چیز ست اول قوت و ہیبت پادشاہ دوم دفع دشمنان سوم امینی رعایا چہارم دفع دزدان و امینی راہ ہا و ایشان را چہار شرط بجا باید آورد اول آنکہ از فرمان سلطان بیرون نروند و جز بحکم او کار نکنند دوم آنکہ با پادشاہ یک دل و یک زبان باشند سوم آنکہ بایکدیگر نیز متفق باشند چہارم آنکہ در کار زار مردانگی و فرزانگی رعایت نمایند و سلطان را ہم با ایشان چہار کار باید کرد اول آنکہ سلاح و مرکب ایشان مہیا سازد و دوم مرتبۂ ہر یک نگاہ دارد سوم مردان کاری را تربیت نیکو کند و در میان لشکر سرفراز سازد چہارم از لشکر دشمن غنیمت کہ بدست آید ایشانرا بہرہ مند گرداند و از پادشاہ قباد منقول ست کہ موبد را گفت کہ با لشکر چگونہ معیشت کنم فرمود کہ ہر چند وقت تفقد حال ایشان باید کرد چنانچہ خداوند

جویائی ۱۲

پنجم در عدم خشم و حیا ۱۲

لشکریان را سبب ... ۱۲

باغ تفحص[تحقیق ۱۲] حال بستان میکند و هر گیاہے کہ بکار نیاید و قوت از دیگر گیاها باز
می ستاند آنرا می برود و دور می سازد و هر چه از وے نفعے متصورست نگاه میدارد و تربیت
میکند و در میان لشکریان نیز جمعے باشند کہ از ایشان هیچکار نیاید ایشانرا علوفہ
دادن ضائع است اسامی آنها از دیوان ارزاق[خوراک ۱۲] محو باید ساخت و بتربیت مردم
کاری باید پرداخت قباد پرسید کہ علوفہ ایشان بچہ وجہ باید داد فرمود کہ بطریق
اعتدال باشد چه اگر معیشت ایشان را تنگ گیری ملول و متفرق شوند و ممکن کہ رجوع
بجای دیگر نمایند و اگر معیشت بر ایشان فراخ گردد مستغنے شوند و در ملازمت و
خدمتگاری کاہلی ورزند و ہمین معنی را حکیم نظامی آورده نظم

سپه را باندازه ده پایگاه	مده بیشتر مال از خرج راه
شکم بنده را چون شکم گشت سیر	کند بد دلی گرچه باشد دلیر
نه سیری چنان ده کہ گردند مست	نه بگذارشان در خورش تنگدست
سپاہی کہ خوشدل نباشد ز شاه	ندارد حدود ولایت نگاه

دیگر وزرا کہ ایشان پیرایۂ ملک و خزانہ مالند و اگر مہم والی مملکت بی وزیرے
متمشے گشتے حضرت موسیٰ علی نبینا و علیه السلام از خدا درخواستی[جاری ۱۲] کہ برائے من
وزیری از اہل بیت من معین ساز و آن برادرم ہارونست و بدو پشت من قوی
گردان پس معلوم میشود کہ وزرا سبب استحکام بنائے سلطنت و انتظام امور
مملکت اند و وقتے کہ مستجمع خصال رضیه و اخلاق زکیۂ[پاکیزه ۱۲] باشند بیت

از وزیری کہ او نکو سیر ست	ملک را زیب و زینت دگر ست

وتربیت ایشان آنست که بشرف التفات سلطان معزز و بعز عنایت خاقانی مشرف باشند تا در چشم خاص و عام مکرم و معظم نمایند و قول ایشان را نفاذی و حکم ایشان را اعتباری باشد و کسے در مهمات مالی بی استصواب ایشان مدخل ننماید و تدبیر ایشان را در کارهای عمده تمام و اصل کلی باید دانست چه ممکن است که بقلم کارها ساخته گردد که بشمشیر میسر نگردد بیت

قلم رخت جائے تواند کشید	که شمشیر نتواند آنجا رسید

روزے درمیان وزیری و امیری در تقدیم و تاخیر منازعت افتاد امیر گفت من خداوند تیغ آبدارم و تو صاحب قلم ملک را بشمشیر توان ستاند نه بقلم وزیر گفت کار ملک بقلم راست شود نه بشمشیر این ماجرا بسمع سلطان رسید و هر دو را بخدمت طلبید وزیر را گفت همیشه اهل قلم خدمتگاران اهل سیف بوده اند تو چرا اهل قلم را ترجیح براهل شمشیر میکنی وزیر گفت ای شهریار عالم شمشیر دشمنان را بکار آید نی دوستانرا و قلم هم برای نفع دوستان بکار آید و هم برای دفع دشمنان دیگر اصحاب سیف را هوس ملک دارے پدید آید و بر ولی نعمت خروج کنند و از اهل قلم هرگز این حرکت صادر نشود و دیگر اصحاب سیف خزانهٔ سلطانی را خالی میسازند و اهل قلم پر می کنند و محل دخل عزیزتر از محل خرج باشد قطعه

در خامهٔ وزیر بحرمت نگر که آن	در جویبار ملک نهالیست بهره ور
حقّے بموقع ست اگر تربیت کنند	آن شاخ را که میوهٔ اوهست معتبر

اما تربیت مقربان و ایلچیان و محرمان حکومت آنست که هر یکے را بمهم خاص نامزد فرماید

و ہمچنین که منسوب بکسی باشد دیگری را دخل ندہد و قدر خدمت ہر کس بداند و فراخور آن در بارۂ او عاطفت نماید و ایشانرا بدان مثابه دلیر نگرداند که ہر چہ خواہند توانند گفت و حجاب عزت و مہابت از پیش برندارد و ہمہ را در مقام ادب و مرتبۂ حیا متوقف سازد و اگر کسے از ایشان بی محل سخنے گوید آن سخن را اصغا (سننا ۱۲) نکنند و تا کسے نیک امین نباشد و چندین نیازموده باشد معتمد نباید ساخت و سر خود را با وے درمیان نباید نہاد و چون ملازمان ملوک را بر یکدیگر رشکے و غبطہ[ا] میباشد سخن ہیچکدام در بارۂ یکدیگر استماع نباید فرمود و ہمہ را بر دوستے و موافقت بایکدیگر ترغیب باید کرد و از منازعت و مخالفت تحذیر (ڈرانا ۱۲) باید نمود که مخالطت بایکدیگر ایشان در امور انتظام سلطانی دخلی تمام دارد چنانچہ شمۂ ازین سابقاً ذکر یافتہ قطعہ

ملازمان سلاطین چو یک جہت باشند	مہم مملکت و مال برقرار بود
وگر نفاق نمایند و مکر و حیلہ کنند	اساس جملہ مہمات بے مدار بود

اما چون غلامان و بندگان درم خریدہ مر خداوند خود را بمنزلۂ دست پای و سائر اعضا یند چہ کسے که بجہت غیری از و تکفل امری کند که باعانت دست دران حاجت افتد قائم مقام دست آن غیر بودہ باشد و کسے که سعی کند در کاری که قدم در آن رنجہ باید کرد مشقت قدم کفایت کردہ باشد و کسے که بچشم نگاہدارد چیزے را که نظر دران صرف باید کرد زحمتے از بصر باز داشتہ باشد و باقی برین قیاس پس بر وجود این جماعت شکر گذاری باید کرد و انواع رفق (نرمی ۱۲) و مدارا و لطف و مواسا (غمخواری ۱۲)

[ا] غبطہ بالکسر نکوئی احوال و آرزو بردن بحال کسے بے آنکہ زوال آن خواہد از وے ۱۲

درباره ایشان بکار باید برد چه ایشان را نیز کلال[۱۲] و ملال و فتور و ماندگی در خدمت پیدا میشود پس در کار فرمودن ایشان انصاف رعایت باید فرمود و چنان باید که بامور معیشت ایشان از خورش و پوشش خللے راه نیابد و اصل آنست که ایشانرا بنظر خاص مخصوص سازد که اقدام[۱۲] بر اعمالی که بایشان مفوض ست از روی خوشدلی و نشاط کنند نه از سر کاهلی و ملال در کتب حکمت آورده اند که خواجه[۱۲] نشاید که بهر گناهے خادم را براند زیرا که بنده وقتی شرط شفقت بجائی آرد و هواداری کند که خود را از مفارقت مخدوم ایمن داند و اگر بنده را بهر سهوی و خطاے برانند خود را در خدمت عاریتی شناسد و همچو راه گذربان و غریبان معاش کند و نه در هیچ کار اندیشه بکار برد و نه در هیچ مهم شرط شفقت نگاهدارد و اصل در بندگان صفت حیا و زیرکے است و این از همه صفتها در کار تر ست و اگر از بنده اثر مکر و دزدی و حیله دریافته شود زود دفع باید کرد و چون یکے از بندگان بخیانتی فاحش و گناهی زشت ملوث[۱۲] گردد و بتادیب و تعذیب قابل اصلاح نباشد صلاح[۱۲] دران ست که او را بزودے نفی کند تا دیگر بندگان بمجاورت[۱۲] و مصاحبت او تباه نشوند و فساد از و بدیگران تعدی نکند

قطعه

صحبت مفسدان و بد فعلان	مردم نیک را تباه کند
هر که با دیگ همنشین گردد	جامهٔ خویش را سیاه کند

و اگر از بندگان یکی از ارباب دولت که ملازم سلطان باشند شکایتے از خواجهٔ خود نزد سلطان آرد در چیزی که شرع را دران مدخلی نبود زود منع او لازم ست چنانچه

در سیاسات سلطان محمود غزنوی آورده اند که روز آدینه سلطان بنماز میرفت
غلامی در غایت حسن وجمال سر راه سلطان گرفته بود چون بموکب شاهی رسید
غلام زمین را بوسه داد سلطان از روی کرم عنان حشمت باز کشید و بزبان لطف
و رحمت پرسید که چه حاجت داری گفت شاها بنده را آنکس که از ترکستان
می آورد در تمام راه میگفت ترا بخدمت سلطان میبرم تا سایۂ عنایت بر روزگا
تو اندازد و من بامید این بشارت و نوید این اشارت کربت غربت و خواری بندگی
تحمل میکردم و پیوسته بمضمون این بیت بیت

سختی[۱۲]

اگرم هزار غم از روزگار پیش آید		چو روی شاه به بینم دلم بیاساید	

خوشدل میبودم اکنون که بدین شهر آمدیم خواجه حسن مرا دید و هزار دینار بخرید و مدتی
که مرا در خانه پنهان میدارد و این ساعت فرصت یافتم و خود را بسر راه شاه افگندم
بخت یاری و سعادت مددگاری کرد تا بدولت ملازمت رسیدم و امیدے که
در دل داشتم بموقف عرض رسانیدم باقی سلطان حاکم هست سلطان فرمود تا
غلام را دی بلیغ کردند و او را بکسے سپرد که این را پیش حسن ببر و بگو که هزار
دینار بغلامی میتوان داد چرا صد دینار بدربانی نمیدهی تا بر خانه نشیند و نگذارد
که غلام تو بی اجازت از خانه بیرون رود یکے از خواص پرسید که غلام را عجب ادبی
فرمودی سلطان فرمود اگر نه آن بودے که هزار دینار حسن ضائع میشد بفرمودے
تا از میانش بدو نیم زنند چه اگر غلامان را فرصت دهند هر غلامیکه از خواجه برنجد
همین شیوه پیش گیرد و شکایتے نا موجه بعرض رساند و مهم خواجگی و بندگی مختل د

خلل پذیرد[۱۲]

مهمل بماند مثنوی

چو از خواجهٔ خود بر نجد غلام
بداود بهٔ شرح با خاص و عام
به بهتان و غیبت کشاید زبان
که تا خواجه را افگند در زبان
غلامے کز بنیمان بود خوی او
مبیناد چشم کسے روے او

قسم دوم ازین باب

در آداب جمعے که بدولت سلاطین تقرب جسته اند و سر افراز گشته از ارکان دولت و اعیان حضرت و خواص بارگاه و نواب و حجاب و سائر گماشتگان و متعلقان باید دانست که هر که در کار پادشاه شروع کند و در مهمات سلطانی خوض نماید[12] باید که سیرت او بر قانونی باشد که سبب نیکنامی سلطان و آبادانی مملکت بود و این معنے وقتی میسر شود که رعایت چهار طرف بر خود لازم داند اول رعایت جانب حق دوم رعایت جانب پادشاه سوم رعایت جانب خود چهارم رعایت جانب رعیت اما در رعایت جانب حق پنج شرطست اول آنکه شکر نعمت الٰهی و فضل نامتناهی که در باره او واقع شده بجاے آرد تا نعمت وے زیاده گردد

[12] کھوج

جبر نعمت از کفت بیرون کند
شکر او بس نعمت افزون دهد
شکر نعمت نعمتت افزون کند
مفلسان را گنج قارون میدهد

دوم آنکه مراسم طاعت فرو نگذارد بلکه آنرا بر خدمت پادشاه مقدم دارد تا در همه چشمها عزیز گردد و در همه دلها مقبول بود آورده اند که ابو منصور وزیر پادشاه طغرل

مرد دانا و کافی بود و عادت داشتی که چون نماز بامداد گزاردی تا طلوع آفتاب اوراد خواندی بعد از ان بخدمت سلطان رفتی وقتی مهمے ضروری پیش آمد سلطان اورا به تعجیل پیش خود طلبید کسان پی در پی آمدند و او از سر سجاده بر نمی خاست حاسدان مجال غیبت یافتند و زبان وقیعت[12] کشاده او را نزد سلطان به بدی یاد کردند که بسے غفلت میکند و از سخن سلطان اعتبا نمیگیر چنانچه این کلمات در میان آوردند بمرتبہ که آثار تغیر در مزاج بشرۂ پادشاه ظاهر شد اما چون خواجه از اوراد فارغ گشت بخدمت سلطان آمد سلطان از روی غضب بانگ برو زد که چرا دیر آمدی گفت ای ملک من بندۂ خدا ام و چاکر تو تا از بندگی فارغ نشوم از عهدۂ چاکری بر نمیتوانم آمد این سخن سلطان را خوش آمد و او را مرحمت بسیار گفت نظم

[12] غیبت

مده رشتۂ خدمت حق زدست	خداوند را بندگی کن که هست
سر پادشاهان گردن فراز	بدرگاه او بر زمین نیاز

سوم آنکه رضای خدای را بر رضای پادشاه تقدیم کند چون حق سبحانه تعالے از بنده خشنود بود خشم دیگران او را زیان ندارد و اگر عیاذاً باللہ[12] خدای تعالے بروی خشم گیرد خشنودی همه خلق او را سودی نرساند فرد

[12] پناه بخدا

چون خداوند از تو خشنود ست	خشم دیگر کسان ضرر نکند

مشهورست که بزرگی در مجلس یکے از خلفا بود وقت نماز تنگ شد و خلیفه بمهمے اشتغال داشت و نماز بر خاطر او فراموش شده بود آن بزرگ برخاست که نماز گزارد یکی گفت چرا صبر نمیکنی که خلیفه بنماز برخیز و گفت حکم خدای را موقوف بحکم دیگرے

نباید داشت گفت بنشین که خلیفه بر تو غضب خواهد کرد گفت چون رضاے خدا
حاصل شود از غضب مخلوق چه باک خلیفه که این سخن بشنود آن بزرگ را بسیار بنواخت
و آن متعرض را از نظر تربیت بنیداخت شرط چهارم آنکه از خدای تعالیٰ بیش تر ترسد
که از پادشاه در خبر آمده است که هرکه از خدای بیش تر ترسد همه کس از و بیش تر ترسند
پنجم آنکه بجدلے امیدوار تر باشد که بپادشاه که هرچه میدهد او میدهد امید در کرم
کسے باید بست که هیچ امیدوار از در رحمت او باز نگردد بیت

که باز آیدت دست حاجت تهی	محال ست گر سر برین در نهی

اما رعایت جانب پادشاه را بیست و پنج شرط ست اول تذلل و تضرع (زاری) و
اظهار عجز و خدمتگاری چه ملوک را همتهای عظیم و حالتهای بزرگ ست (خواری) که بدان
متفرد اند از غیر خویش و آن بدان سبب ست که مظهر سلطنت الٰهی واقع شده اند
و ازین جهت لقب ظل الله بر ایشان اطلاق میکنند پس بآن معنی که این صورت
در ایشان مختفی ست از همه خلق استخدام و تعبد خواهند و خود را سزاوار آن شناسد
و در هرچه کنند طریق استقلال و تفرد (یکتائی) رعایت نمایند (طلب خدمت، پرستاری) و هرچند اساس سلطنت بیشتر
باشد ظهور این صفت زیادت بود و برین تقدیر استغنای ایشان طالب آنست
که مردم محتاجی و مسکنت خود بر ایشان عرض کنند بیت

مگر شفاعت و عجز و نیازمندی و زاری	چه آورم بتو چون جمله هرچه هست تو داری

دوم تحمل محنت و مشقت و ریاضت کشیدن و بر مکاره صبر کردن چه خدمت ملوک
مبنی بر زحمت (محنت) باشد و در کتب حکما مزبور (نوشته) ست که ملازمت سلطان حائل ست میان (مکروہات)

مردم و آسائش و طلب راحت و لذت در خدمت ملوک از قبیل محالات باید شناخت
سوم آنکه هر چه اندیشد و کند و گوید باید که دران مصلحت پادشاه را ملاحظه نماید هم از جهت دنیا
و هم از جانب آخرت و طرف آخرت را مقدم دارد چهارم بطریق ملایمت و تلطف ظلم را در نظر
او نکوهیده سازد و عدل را بتعریف و توصیف در دل او شیرین گرداند و بر وجهیکه مصلحت
داند او را از ظلم باز دارد که اگر بظلم پادشاه راضی شود و او نیز دران مظلمه شریک باشد و در عرصهٔ
حشر که ندای احشروا الذین ظلموا و ازواجهم برآید او را نیز با ظلمه در معرض خطاب و عتاب در آرند
در اخبار مذکور است که یحیی واسطی خطاطی بغایت زیبا نویس بود و اولاد خلفا نزد او خط می نوشتند
و تعلیم میگرفتند روزی نزد وزیرے تعریف کردند که یحیی قلم را نیک می تراشد او را طلبید و فرمود
تا قلمی برای وے بتراشید یحیی قلمی با حتیاط تمام بتراشید و وزیر بدان قلم توقیعی نوشت خطا و بهتر
از بیشتر نمود یحیی را خلعت و هزار دینار انعام فرمود یحیی خلعت پوشیده و زر بقبضهٔ تصرف
در آورده از مجلس بیرون آمد چون بدر سرائے رسید فی الحال باز گشت و گفت ایها الوزیر
یک صنعتے برین قلم فراموش کرده ام اگر اجازت باشد بجا آرم وزیر قلم بدست وے داد
یحیی قلم تراش بکشید و سر قلم بشکند و زر و خلعت پیش وزیر بنهاد وزیر فرمود ترا چه شد گفت
چون بدر سرا رسیدم این آیت بگوش دلم فرو خواندند که احشروا الذین ظلموا و ازواجهم
یعنے حشر کنید ظالمان را با شریکان و مددگاران ایشان ترسیدم که تو بدین قلم
از روے ستم چیزے بر کسے نویسی و من که قلم تراشیده ام دران شریک باشم و
بعتاب الٰهی گرفتار گردم بیت

تا که از ان قوم نباشی تو نیز	یار ستمگار مشو اے عزیز

پنجم آنکه پادشاه را بر خیر دارد و چنان کند که خیر او بهمه کس برسد چه بهترین انعام آنست که عام باشد چون شعاع آفتاب که بر همه جا می تابد چون رشحات سحاب که بر همه زمینها میرسد از بزرگی پرسیدند که خیر بر چه وجه باید کرد و بهترین خیر ها کدام ست فرمود خیر بر عموم باید و بهترین آن بود که بروی تازه باشد و منت بآن همراه نباشد آورده اند که معن بن زائده کرمی عام داشت و در وقت بخشش بغایت خندان و تازه روی بودی عزیزی را پرسیدند که آیا ابر بارنده سخی ترست یا معن بخشنده تر جواب داد که سخاوت معن از ابر بهتر و بیشتر ست گفتند بچه دلیل گفت بآن دلیل که هر چه ابر دهد گریان دهد و هر چه معن دهد خندان دهد قطعه

تازه روئے وانبساط و نشاط	در سخاوت عظیم معتبرست
مرد بخشنده را بوقت سخا	تازه روئی سخاوت دگرست

ششم تا بر کسے وثوقی تمام نداشته باشد و بارها صفات او را نیازموده باشد او را پیش پادشاه تعریف نکند و ستایش ننماید تا بوقت آزمایش شرمنده نشود آورده اند که زراقی نزدیک یکی از نواب سلطان سنجر آمد گیسوها گذاشته و قدری جامهٔ کعبه آورده گفت من مردی ام از اهل بیت رسالت و امسال بحج رفته بودم و جهت سلطان حج گزارده ام و بر سر روضهٔ حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم برای شاه و ارکان دولت او بحضور قافلهٔ حجاج دعا کرده ام اگر بمجد سلطان رسانی هر آینه از تو منت دار شوم و بدین بشارت که آورده ام مرا نیز نوازش فرماید آن نائب این صورت را تحقیق نکرده نزد سلطان آمد و آن حاجی

علوی را تعریف بسیار کرد چنانکه سلطان مشتاق شده باحضار او فرمان داد چون
آن عزیز را حاضر گردانید سلطان را دست بوس کرده بر حاشیهٔ بساط نشست سلطان
پرسید که از کجائی گفت از شهر صفهان فرمود که کی حج کردی گفت امسال قضا را ایلچی
از نزد حاکم اصفهان در مجلس آمده بود چون نام اصفهان شنید و آنکس را دید گفت ای
شاه من این کس را می شناسم او سید نیست بلکه از لولیان آن ولایت است و بیشتر
از ایشان موی بر سر دارند و من در همه این سال وی را در صفاهان میدیدم در روز
عید اضحی بدر خانهٔ من آمده بود بطلب گوشت قربانی سلطان چون این سخن بشنید بغایت
متاثر شده روی بآن نائب کرد نیک سید نا مدار و حاجی بزرگوار بخدمت ما آورده
آن نائب خجل زده وانفعال یافته از مجلس بیرون رفت و بقیة العمر بخدمت سلطان
نیامد اگر در اول تحقیق حال او کردی و دران باب تفحص تمام بجا آوردی غبار خجلت
بر چهرهٔ حال او ننشستی و از نظر چنان پادشاه محروم نگشتی قطعه

مگو وصفِ کسی نزدیک شاهان	مگر وقتیکه او را نیک دانی
که گر نبود بران وصفی که گفتی	بسی در انفعال آن بمانی

هفتم هر چه داند که پادشاه را بدان میلی ست از اسپ و نوکر و متعه و ضیاع و مستغلات
دعیه آن جهت خود نگاه ندارد بلکه بطریق استدعا چنان کند که بنظر قبول سلطان رساند هشتم
آنکه چون پادشاه با وی سخن گوید بدل و جان و عقل و هوش و چشم و گوش و تمام
جوارح و اعضا متوجه سخن وی باشد و چنان نکند که یک کلمه از و فوت شود و هیچ

ے لولی سرود گوے بیحیا بیشرم بجنیا بھانڈ نقال ۱۲ ے استغلال غلہ گرفتن و آوردن و خواستن ۱۲

فکر و عمل نپرداز دو نظر بر جانبے دیگر نیندازد و بسخن با کسے مشغول نشود هر چند سخن ضروری باشد چه سلاطین بغایت غیور باشند چون بینند که کسے توجه ایشان بجائے دیگر بنظر یا بسخن میل کند از روی غیرت بروی خشم گیرند و اگرچه دران محل ظاهر نکنند اثر آن هر روز ظهور کند و خطرات بران مترتب شود نهم در مجلس ملوک با کسی سرگوشی نکند یعنے سر نگوید که هر که بحضور او دو تن سرگویند که او نداند و نشنود و نفرموده باشد او را خیالات بسیار رو دهد و انواع گمانها برد و اغلب ست که از ایشان کینه گیرد در صحبت سلاطین اینمعنی را مبالغه بیشتر میباشد یمکن که حساد و اهل فساد خاطر نشان بادشاه کرده باشند که فلان و فلان را با شما دل راست نیست و در هوا خواهی ایشان خللے پدید آمده و در مقام قصد میباشد چون پادشاه بیند که در مجلس با یکدیگر سر میگویند کلام صاحب غرضان مؤثر می افتد و هر دو تن در معرض غضب بلکه در ورطه هلاکت می افتند نظم

کانا پھوسی[۱۲]

سخن پوشیده گفتن در محافل	نباشد شیوهٔ دانا و عاقل
که از طرز ادب بسیار دورست	نشان غفلت و مکر و غرورست

دهم باید که چون سلطان از کسے دیگر سوالی کند او سبقت نکند و جواب ندهد تا آنکس که ازو پرسد جواب گوید زیرا که جواب دادن کسے از ان سوال که بدیگر متوجه است حمل بر سبکساری و بے وقاری او میکنند یکے از حکیمے پرسید که اگر من در مجلس پادشاهی باشم و او از غیر من سوال کند روا باشد که من جواب دهم گفت نے تو جواب مگو که آن نشانهٔ استخفاف ست هم بسائل یعنی ندانستی که از که سوال باید کرد و هم بمسئول یعنی استحقاق این سوال ندارد و درین باب محذوری دیگر هست که اگر

پیشی[۱۲] سبکی[۱۲]

سلطان گوید که از تو نمی پرسم این را چه جواب توانی گفت و از انفعال این صورت چگونه بیرون توانی آمد اگر فرضاً از جماعتے پرسد که تو از ایشان باشی بجواب سبقت مکن که دیگران خصم تو شوند و بر سخن تو عیب گیرند بلکه تاخیر کن تا دیگران گویند و عیب و هنر هر سخن بدانی پس انچه تو دانی اگر بهتر باشد عرض کن و الا خاموش بنشین

مثنوی

مکن خفت اندر جواب سخن
مگر در خطا و صواب سخن
اگر نقد تو بخشش آید بیار
کز ان نقد افزوده گردد عیار
وگرنه در اظهار عیبت مکوش
مر آنرا بستر خموشی بپوش

یازدهم باید که تا سلطان چیزے نپرسد ابتداے سخن نکند و چون پرسد جواب بقدر کفایت گوید و خاموشی کند مگر وقتی که پادشاه میل داشته باشد بآنکه سخن بیشتر و درازتر گوید دوازدهم آنکه اگر سلطان او را بر چیزے وقوف ندهد مطلقاً تفحص آن نکند و در پے دانستن آن نرود چه او را قابلیت و محرمیت آن بودی باو گفتندی پس مبالغه در وقوف بران متضمن غضب سلطان ست قطعه

با تو سری گر نمیگویند از نامحرمیت
هر که نامحرم بود با سر سلطانش چه کار
چون کسی را در درون خانه رفتن راه نیست
با تملقها نمودن پیش دربانش چه کار

سیزدهم باید که در تحفه و هدیه و عطیه که نامزد وی شود استغنا ننماید از پادشاه اگرچه محقر باشد زیرا که اندک سلطان بسیارست و استغنا نشانه خوار داشتن عنایت پادشاهی بود و هیچ عاقل این نکند که فیضی از سایه الٰهی متوجه او گردد و از خود رد کند بیت

اندک وبسیار او دلکش بود	هرچه از پیش شه آید خوش بود

چهاردهم[۱۴] از طریق امانت قدم بیرون ننهد که امانت صفتیست که مردم خوار را عزیز گرداند و خیانت خصلتیست که مردم عزیز را خوار سازد مامون خلیفه فرموده که من مردم امین را دوست میدارم هرچند سفله باشد و با کسے که خائن باشد دشمنی دارم اگرچه بزرگ زاده و عالی نسب باشد زیرا که امانت علامت ایمان ست و در حدیث آمده که ایمان ندارد هر که امانت ندارد و حق سبحانه و تعالے خائن را از محبت خود بی بهره ساخته ان الله لا یحب کل خوان کفور پانزدهم[۱۵] بدانچه از پادشاه بوی رسد قانع و راضی باشد و زیاده طلبی نکند و حرص ننماید که البته حرمان لازم حرص ست نظم

حرص از جملهٔ خلقها بترست	حرص و حرمان قرین یکدگرست
در قناعت بزرگوار شوند	مردم از وصف حرص خوار شوند

شانزدهم[۱۶] در حضور و غیبت سلطان بر ذکر محامد و نشر (پھیلانا[۱۲]) مکارم او مداومت نماید و اگر از کسے کلمهٔ بشنود که مشتمل بر ترک ادبی باشد به نسبت پادشاه او را بران ملامت و نصیحت کند و اگر منزجر (زجر پذیر[۱۲]) نشود سخت گوید و جفا کند و اگر بدین نیز متیقظ (بیدار و ہوشیار[۱۲]) نگردد ترک مجالست و مخالطت (آمیزش[۱۲]) و مصاحبت (ہمنشینی[۱۲]) وی گیرد و با او بهیچ وجه سخن نگوید هفدهم کاریکه بدو مفوض ست بران مداومت نماید و از مهمی که متکفل آنست غافل نشود و جهد کند که پیوسته حاضر باشد تا هرگاه که سلطان او را طلبد فی الحال بخدمت رسد و از مواظبت (ہمیشگی[۱۲]) بر حضور و از ملازمت دائمی که مودی (رسانندہ[۱۲]) بملالت باشد احتراز کند هژدهم[۱۸] اعتماد بر محبت و رضای سلطان نکند و به بسیاری خدمت خود نیز واثق نبود و چه غرور جاه خدمت را

فراموش میگرداند و دیگر بہیچ وجہ بسلطان اظہار نکند کہ مرا نزدیک تو حقی ست یا سابقہ خدمتی دارم بلکہ تجدید ملازمت و تاکید دعاگوئی و لواحق فرمان برداری سوابق حقوق را نزدیک وے تازہ دارد بروجہے کہ آخر آن اول را احیا کند چہ سلاطین حقے را کہ آخرش از اول منقطع بود فراموش کنند و از خدمت کسے منت دار نباشند چہ ایشان خود را سزاوار خدمت می شناسند نوزدہم محل عرض حاجات نگہدارد کہ عرض کردن حاجت بر ملوک حکم نماز دارد چون نماز در وقت ادا کردہ شود مقبول افتد عرض حاجت نیز چون در محل افتد روا شود و ازینجا گفتہ اند بیت

حرامش بود نعمت پادشاہ	کہ ہنگام فرصت ندارد نگاہ

بستم وباید کہ چندان حاجت عرض نکند کہ اثر ملال بر جبین پادشاہ پیدا شود بستم اورا اگر سلطان عزیز دارد باید کہ بر جمعی کہ نزدیک او مقرب اند یا خدمت قدیمی دارند تقدیم بجوید و خود را از ایشان در پیش نیفگند کہ ازین صورت بر سفاہت و خفت و کم خردی وے استدلال توان کرد چہ شاید کہ پادشاہ را با آن کس کہ بر و تقدیم می جوید انسے و الفتے باشد یا خدمتے بشرط کردہ باشد کہ سلطان حق آنرا ضائع نگرداند چون آن کس بدفع طالب تقدم برخیزد پادشاہ جانب وے گیرد و او را مغلوب سازد و او در انفعال و خجالت باند قطعہ

برآنکس کہ او خاص سلطان بود	تقدم مجو گرچہ باشی عزیز
اگرچہ ترا عزتے شد پدید	ازاعزاز او ہم بر اندیش نیز

بست و یکم باید کہ از ستم سلطان نرنجد و غلظت و درشتی ایشان را بدلجوئی و دلخوشی

جلاتا ۱۲ · ۱۹ · ۲۰ · ۲۱ · سختی ۱۲

قبول کند چه گفته اند عزت پادشاهی و سطوت فرماندهی زبان را کشاده گرداند تا باغراض مردمان بے سببے وی را دشنام دهد پس برین تقدیر با ایشان مواسا باید کرد و اگر از روے نازی که لازم سلطنت ست کسے را دشنام دهند باید که بدعا پردازد مصرعه دشنام سر دعاست اینها • و اگر درشتی کنند آنرا بملائمت حساب نماید مصرع تاویل وفا کردم هر چند جفا دیدم • بست[۲۲] و دوم آنکه اگر در معرض سخط و غضب و عتاب سلطان افتد البته با هیچ آفریده شکایت نکند و عداوت و حقد در دل خود راه ندهد و وجه گناه را با خود گرداند فرد

گوئیم که جرم از طرف ماست هنوز	هر چند جفا کنند شکایت نکنیم

و بعد ازان اجتهاد کند و تلطف نماید تا سببے که بدان ازاله خشم توان کرد مهیا سازد بست[۲۳] و سوم اگر سلطان بر یکے خشم گیرد یا نزدوی متهم شود باید که ازان کس تجنب نماید و با تهمت زده اختلاط نکند و با ایشان در یک مجلس مجالست نماید و ایشان را ثنا نگوید و تمهید عذر خواهی نکند تا وقتیکه غضب سلطانی به نسبت ایشان ساکن گردد و امید عاطفت و مرحمت و مهربانی پدید آید آنگاه بروجهی لطیف اعتذار باید نمود تا رضای ایشان حاصل آید بست[۲۴] و چهارم آنکه در پی رضای سلطان رود و چنان سازد که خوشنودی او حاصل کند و آن بچهار چیز میسر ست یکے آنکه هرچه پادشاه گوید تصدیق کند مگر چیزی که مخالف شرع و دین بود دوم رای و تدبیر او را استاید سوم محاسن او را اظهر گرداند چهارم مساوی و قبایح او را بپوشد بست[۲۵] و پنجم کتمان اسرار ست و این عمده همه شرطها و اصل همه ادبها باشد پس باید که در پوشیدن رازهای سلطان

مبالغه بجائی آورد و طریق احتیاط درین باب آنست که اقوال ظاهر پادشاه را که همه ملازمان بران مطلع اند بقدر توانائی پوشیده دارد تا بر صفت کتمان ملکه پدید آید آنگاه سرّ پوشیدن بر و آسان شود و چون سلطان بر حال این کس اطلاع یابد اگر سرّی فاش گردد تهمت بروی نیفتد چه سرّ مکتوم بے آنکه کسے فاش کند از احوال ظاهر بفراست معلوم میتوان کرد و از بعضے استدلالات نیز مفهوم میشود و در اثناے این حال کسانیکه دران سرّ محل اعتماد بوده اند همه متهم میشوند و گمانهای بد بدیشان می برند پس چون کسے بدین صفت مشهور شد که محرم اسرارست و هیچ سرّی ازو ترشح نمیکند ازین گمانها دور میباشد اگر عیاذاً بالله ماسکه کسے ضعیف بود و تحمل کتمان سرّ نمیتواند کرد سرّ او در معرض تلف ست بیت

چنین گفت آن حکیم مصلحت گوش
که گر سر بایدت سر را فرو پوش

آورده اند که پادشاهے بزرگوار از حکیمے عالیمقدار وصیتے طلبید حکیم فرمود که اے ملک همه وصیت ها درین دو کلمهٔ شریف مندرج ست که اَلتَّعظِیمُ لِاَمرِ اللهِ وَ الشَّفقَةُ عَلَی خَلقِ اللهِ یعنی فرمان خدای را بزرگ دارد و شفقت با خلق خدا فرو نگذارد رباعی

اے تازه جوان بشنو ازین پیر کهن
یک نکته که هست بیگمان اصل سخن
با حق بادب باش عبادت میورز
با خلق برفق باش و نیکی میکن

پادشاه گفت در سیاست سخنی بگوی گفت در کشتن مردم سعی مکن که خرابی بدن انسان آسان کاری نیست مگر در کشتن سه کس که همه دانایان ترا معذور خواهند داشت یکے جابرے که خرابی ملک تو جوید دوم علمے که مال تو دزدد سوم

خائنے کہ سرتو آشکار کند و در حکایات آمدہ کہ نوشیروان را گفتند فلان کس سرّ تو آشکار میکند فرمود کہ اورا در خاک پنہان کنید تا آن راز پنہان ماند قطعہ

ہرکہ سازد سرّ پنہان آشکار	زیر خاک تیرہ پنہان بہتر ست
سر نگہداری سرت ماند بجاے	زانکہ حفظ سر نگہبان سر ست

آوردہ اند کہ پادشاہی با یکے از ملازمان خود گفت کہ سری با تو میگویم باید کہ با کسے نگوئی گفت نگویم گفت من از برادر خود اندیشہ ناکم و بیش ازانکہ ازو قصدے ظاہر گردد در صدد دفع او میباشم باید کہ پیوستہ تو مرا محافظت کنی و از برادر من ہر چہ دریابی خبر بمن رسانی آن کس قبول کرد و فرصتے طلبیدہ آن حال با برادر او بگفت و آن برادر ازوی منت دار شد و گفت حقی بر من ثابت کردی کہ مرا خبر دار ساختے او نیز خود را محافظت میکرد قضارا برادرش وفات کرد و سلطنت بدو رسید فی الحال کہ بر تخت نشست نوکر برادر را طلبید و حکم کرد کہ سرش بردارند گفت اے ملک گناہ من چیست گفت آنکہ سر برادرم آشکار کردی و باوجود آن ہمہ انعام کہ در حق تو فرمودہ و ترا محرم اسرار خود ساختہ تو سر او را نگاہ نتوانستی داشت مرا بر تو ہیچ اعتمادی نماند پس او را بقتل رسانید بسبب آنکہ راز نپوشید در ورطۂ ہلاک افتاد فرد

بہ پیر میکدہ گفتم کہ چیست راہ نجات	بخواست جام می و گفت راز پوشیدن

اما در رعایت جانب خود ہفت شرط مرعی باید داشت اوّل آنجای کہ چیزی نباید ستاند نستاند و بجای کہ نباید داد چیزی ندہد تا نہ در دنیا بدنام و بے مقدار باشد و نہ در آخرت رسوا و شرمسار دوم تا تواند دفع بدی کند از ہمہ کس و نیکی رساند بہمہ سوم

بلند ہمت باشد کہ اعتبار ہر کس بقدر ہمت اوست ع باشد بقدر ہمت تو اعتبار تو + وہر کہ بصفت علو ہمت آراستہ ہست ہر آینہ نفس نفیس خود را بطمع مال ومنال دنیا کہ بغایت خسیس ست خوار نگرداند وباندک فائدہ جاہی ویا مالی عرض شریف خود را برباد ندہد کہ مال وجاہ نماند واو در مقام خست وخواری بماند چہارم آنکہ نہ بر خود سخت گیرد ونہ بر خلق امام حجۃ الاسلام فرمود کہ عجب بدبختی باشد کہ برای رضای مخلوق خود را بخشم خالق گرفتار گرداند وبجہت فراغت سلطان چندین مظلمہ برگردن خود گیرد ونفس عزیز خود را ہیمۂ آتش دوزخ سازد وبخود نپردازد قطعہ

از برای رضای خلق مکن	خویش را مستحق خشم خدا
حیف کز بہر راحتِ دگران	تو در افتادۂ برنج وعنا

پنجم قدر اختیار بداند وقیمت اقتدار بشناسد وچنان سازد کہ پیش از صدمات زلزال فوات قبل از ہجوم جنود ہادم اللذات بیت

زان پیشتر کہ مرگ بناگہ فرا رسد	خورشید عمر بر سر کوہ فنا رسد

ذکر جمیل واثر خوب از دیاد گار بماند ششم باختیار وجاہ خود مغرور نگردد وتکیہ بر عزت واحترام نکند کہ دہر غدار وسپہر ناسازگار بجفاجوئی وتندخوئی معروف ست اندک زمانی را عہدنامۂ دولت کطے السجل للکتب در نوردیدہ میشود وقم ناامیدی بر صفحۂ بختیاری وکامکاری کشیدہ میگردد نظم

مشو مغرور مال وجاہ ودینار	کہ دنیا یادداری چون تو بسیار
دمادم بگذری وواگذاری	بدشمن ہرچہ داری واسپاری

ملہ زمانے والی لذتوں کو یعنی موت ۱۲ ملہ مانند لپیٹنے سجل کے واسطے نوشتوں کے ۱۲

هفتم بدان مقدار که ممکن ست با مردم نکوئی کند که فائده تقرب ملوک و اختیار بر درگاه سلاطین آنست که فوائد احسان بعام و خاص رساند و خرد و بزرگ را از مائدهٔ جاه خود نوالهٔ فیض چشاند و یقین باید دانست که هر که نیکی میکند با خود میکند یکی از اکابر دین فرموده که من در همه عمر با کسے نیکی نکرده ام ملازمی پرسید که علی الدوام فیض و احسان و انعام شما عام ست و بیشتر اهل این شهر مشمول نعم و محظوظ کرم شما اند معنی این سخن که میفرمایند که من با هیچکس نیکی نه کرده ام روشن سازید فرمود که راست گفتم حق سبحانه در کلام معجز نظام خود برین وجه فرموده اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ اگر نیکوئی کنید نیکوئی کرده باشید با نفسهای خود پس چون خاصیت احسان راجع با نفس منست پس نیکوئی با خود کرده باشم و در جانب بدی نیز همچنین ست وَاِنْ اَسَأْتُمْ فَلَهَا و اگر بدی کنید هم با نفسهای خود کنید چه عقوبت بدی بشما باز میگردد نظم

نکوئی کن چو اکنون میدهد دست که نیکوئی نکوئی آورد پیش	بدی بگذار اگرچه قدرتت هست وگر بد میکنی بد آیدت پیش

اما رعایت طرف رعیت باید دانست که غرض اصلی از جاه و دولت نه استرضای بادشاه و متعلقان اوست بلکه مقصد قصوی رعایت عباد و امارت بلاد هست پس جانب رعایا مرعی داشتن اهم مهمات باشد و آن رعایت بدو شرط تواند بود اول آنکه در محافظت حال ایشان غایت اهتمام بجای آورد و بامداد و اسعاد چنان سازد که از کار خود باز نمانند و از جای خود جدا نشوند دوم شر ظلمه را از ایشان منع سازد که بزرگان گفته اند که رعیت بر مثال گوسفند ست و اهل اختیار بر مثال شبان و

پادشاه مالک گوسفند همچنان که مالک اغنام را بشبان سپرده از ددو دام زیانکار نگاهدارد و در چراگاه خوش ایشان را فربه کند و نتائج و ثمرهٔ آن حاصل آورد همچنین ارکان دولت باید که رعایا را از چیزهای ضررکننده و گرگان ستمگار نگاهدارند و انچه صلاح دین و دنیای ایشان دران باشد بران دارند و از منافع و مکاسب ایشان خبری بپادشاه رسانند نه آنکه از حال ایشان غافل شوند تا ظلمه هرچه خواهند با ایشان کنند نظم

تو ئی راعی این دم غنیمت شمار	غنم را از گرگ ستم باز دار
نیاید بنزدیک دانا پسند	شبان خفته و گرگ در گوسفند

و چون کلمهٔ چند از آداب اجمالی ارکان دولت گفته شد دو سه نکته از آداب امرا و وزرا و اهل قلم و ند ماند کور میشود اما امرا باید که دوازده قاعده نگاهدارند اول فرمان برداری حق تعالی بدان قدر که خواهد که خلق خدمت وی کنند او هم نخواهد که خدمت خدای کم ازان کند پس زشت باشد که استحقاق مخدومی خود با خلق خدا بیش ازان خواهد که استحقاق مخدومی حق با خود بیت

گر جانب حق نگاهداری	حق نیز ترا نگاهدارد

دوم حفظ حقوق نعمت نگاه باید داد که حق ولی نعمت فرو نگذارد و طریق خلاف پیش نگیرد که کفران نعمت نتیجه هاے بد دارد و از جمله آنکه هیچکس را از ملوک بر ایشان اعتماد نماند و در همه کس بے اعتبار باشند و هیچ ناسپاس کافر نعمت بمراد نه رسیده و بعاقبت به نکبت و خذلان گرفتار شده نظم

حق نعمت نگاه باید داشت هر که رو تابد از ولی نعمت	حرمت پادشاه باید داشت بخت از و روی تابد و دولت

وگفته اند علامت مردی آنست که از ولی نعمت مکروہے ومضرتی رسد آنرا در مقابله فائده ومنفعتی که از وگرفته محو و ناچیز گردانند تا شکر نعمت بجا آورده باشد فرد

نخواهم از سر کویت بصد چندین جفا رفتن	نشاید شیر مردان را بهر زخمے ز جا رفتن

آورده اند که خواجه غلامی داشت کافی وخردمند روزی آن مرد با آن غلام بباغے رفت و در اثنای تماشاے بلغ به پالیزی رسید وخیاری باز کرده بدست غلام داد غلام پوست باز کرده برغبت تمام تناول مینمود چنانچه خواجه هوس کرد مقدارے ازان طلبید تا بخورد همین که بچشید بغایت تلخ بود گفت ای غلام خیاری بدین تلخی چگونه بنشاط میخوری گفت ای خواجه این خیار تو بمن دادی واز دست تو بسیار چرب وشیرین خورده ام شرم داشتم که بیک لقمهٔ تلخ روی ترش کنم فرد

از دست تو شربت شیرین بچشیدم	یک شربت تلخ از بچشم باک نباشد

خواجه را خوش آمد وگفت چون شکر نعمت من ادا کردی ترا در بندگی نگذارم آزادش کرد وانعام بسیار فرمود سوم از آداب امرا آنست که جهد نمایند که از جاه تحصیل مال کنند نه از شاه یعنی چون قدرت دارند بخود سعی نمایند ومال بدست آرند وبمال بادشاه طمع نکنند که مال محبوب هر کس است وهر کسی که طمع در محبوب کسی کند در معرض عداوت افتد وحکما گفته اند از سلاطین اسباب منافع باید طلبید نه نفس منافع مثلاً عملی طلب کند که موجب حصول اموال باشد تا هم از سوال فارغ باشد وهم

بمنفعت رسد چه نفع بملوک باید جست نه از ملوک چهارم باید که غرض وی از همه اسباب
مالی و جاهی زینت بادشاه و آراستگی بارگاه باشد نه تجمل نفس خود چه این نوع
باادب نزدیکتر ست و بحق شناسی لایق تر بلکه استیفای (پورا لینا۱۲) آن اسباب درین صورت
متصور پنجم حذر کنند از تشبه نمودن به پادشاه در چیزی که او بدان متفرد باشد
از منازل (مکانات۱۲) و ملابس (پوشاکین۱۲) و مآکل (کھانے۱۲) و مراکب (سواریاں۱۲) یا چیزی که لایق ملوک بود و بس چه این
معنی محمول بر ترک ادب باشد و ممکن که آن چیز در معرض ذهاب (جانا۱۲) بود و او بسبب
آن در ورطهٔ هلاک افتد ششم باید که بر هر کار که از سلطان صادر شود که نه مخالف
شرع بود او را مدح گوید و آن کار را بخوبی ستایش کند بیت

اگر شه روز را گوید شب ست این	بباید گفت اینک ماه و پروین

و همه عقلا را معلوم ست که هیچ کار نبود در دنیا که آنرا دو وجه نباشد یکی جمیل (خوب۱۲) و یکی
قبیح (بد۱۲) پس وجه جمیل هر کاری طلب کند و آنرا حواله بپادشاه نماید و اگر آن کار مصلحت
نباشد بعد از آن به تدبیر حکیمانه خاطر نشان کند هفتم اگر سلطان رای زند که مخالف
نفس او باشد یا سخنی گوید که مکروه طبع او بود با او موافقت باید کرد و تذلل باید نمود و
بتحقیق باید دانست که او سلطان است و آنکس چاکر پس چاکر باید که متابعت مراد سلطان
کند نه آنکه از وی مساعدت (موافقت۱۲) و مطاوعت (پیروی۱۲) خود طلبد هشتم باید که بجاه و تقرب خود مغرور
نگردد و با عزاز و اکرام بادشاه قدم از حد خود فراتر نهد و در آداب ابن المقفع مذکورست
که اگر سلطان ترا برادر گرداند تو او را خداوندان و اگر نام فرزندی بر تو نهد تو خود را
خادم شناس هر چند او در تعظیم تو افزاید تو در خدمتگاری و تواضع افزای بیت

شاه اگر لطف بعید در راند	بنده باید که قدر خود داند

و بباید دانست که اگر از امیری که در غایت اختیار و نهایت اقتدار باشد صورتی در وجود آید که شبیه باشد بفرمان گذاری سلطان و سیاست وی البته مکروه طبع اشرف پادشاه خواهد بود اگرچه ظاهر نکند در خاطر نگاه خواهد داشت بیت

مکن در ملک سلطان هرچه خواهی	که شرکت برنتابد پادشاهی

آورده اند که برادر سلطان محمود غازی غلامی را از بندگان درم خریده که از وے گناهے عظیم در وجود آمده بود بفرمود تا فرو کشیدند در پیش وے و چوب زدند غلام به تظلم پیش سلطان آمد سلطان در حال امر کرد تا طبل و نقاره و کوس و علم و اسباب نوبت سلطنت تمامی بدر خانه برادرش بردند برادرش چون آن حال مشاهده نمود از غایت خوف و اضطراب بی توقف بدرگاه سلطان آمد و سر نیاز بر زمین خضوع نهاد و گفت از بنده چه گناه صادر شده و کدام جریمه واقع گشته که موجب آن باشد که اسباب سلطنت بدر خانهٔ بنده فرستند سلطان فرمود که اگر سلطنت حق من ست تو با فرو کشیدن و چوب زدن غلام چه کار داری بایستی که آن حالت بعرض من میرسانی تا تفحص کردمی و نگذاشتمی که از مالک بر مملوک حیفی رود و نه از مملوک بر مالک و حق سبحانه تعالے که بندگان بمن سپرده جواب آن مرا باید گفت نه ترا بعد ازان بشفاعت بسیار گناه برادر عفو فرمود مثنوی

سیاست نشاید ز کار آگهان	که آن خاص باشد به شاهنشهان
دلیری مکن بر در شهریار	مهمات شاهان بدیشان گذار

نهم چون امور سپاهیان مفوض بامر اوست باید که امیر سلطان را بران دارد که پیوسته
لشکر او آراسته باشد و برای حرب مهیا و آماده گشته چه عالم محل حوادث ست و کس نداند
که حادثه در چه وقت زائد و فتنه از کدام طرف آید اگر سلطان بجمع مال مشغول گردد و در رجال
جمع نه کند بوقت ضرورت فرو ماند چه جمع رجال بمال میسر گردد و اطراف ممالک برجال مسخر
گردد لَا مُلْکَ[1] اِلَّا بِالرِّجَالِ وَلَا رِجَالَ اِلَّا بِالْمَالِ بیت

به لشکر شود ملک عالم مسخر		به مال است ترتیب لشکر میسر

آورده اند که یکی از سلاطین با امیری از امرای خود مشاورت کرد که من در قضیهٔ
مال و لشکر متحیرم اگر مال جمع کنم لشکر متفرق شود و اگر لشکر ترتیب کنم مال در دست نماند
امیر گفت مال جمع کن سلطان گفت لشکر پریشان شوند گفت اگر رجال بروند وقتیکه
بدیشان محتاج شوی مال برایشان عرض کن تا باز آیند گفت برین صورت هیچ دلیلی
داری گفت آری درین خانهٔ خالی هیچ مگس نیست بفرمای تا ظرفی از عسل بیارند چون
عسل حاضر شد مگس بسیار جمع آمدند گفت اینک نمود از آنچه بگفتم ظاهر شد سلطان را
خوش آمد و او را تحسین کرد و این سخن با امیری دیگر در میان آورد گفت لشکر ترتیب کن
و ایشان را از خود مران زیرا که شاید در وقتیکه خواهی جمع شوند یا نشوند گفت برین معنی
دلیلی داری گفت دارم و امشب بعرض رسانم چون شب در آمد بفرمود تا ظرفی از
عسل آوردند یک مگس پیدا نشد گفت دلها که از کسی متنفر باشند و در تاریکی نفرت
افتادند هر چند مال برایشان عرضه دهند پیرامون آن کس نگردند و من درین باب
حکایتی یاد دارم ملک فرمود که باز گوی امیر گفت سلطانی در مصر بوده که در جمع مال

[1] نہین ہے ملک مردون سے اور نہین ہین مرد مگر مال سے ۱۲

میکوشید و بغور حال لشکریان نمیرسید هر مالی که بدست می آورد در صندوقها می نهاد و بجد محافظت میکرد قضارا امیر شام لشکری جمع مینمود تا بداعیهٔ حرب او متوجه مصر شود این خبر بمصر رسید یکی از ارکان دولت سلطان مصر با وی گفت که امیر شام لشکر جمع میکند تا بحرب تو آید مال میدهد و لشکر میسازد مردان تو کو و لشکر تو کجاست پادشاه اشارت بصندوقها کرد و گفت مردان درهمیان نهاده اند و لشکر من در صندوقها هرگاه خواهم بیرون آیند در اثنای این حال امیر شام تاختی کرد و بر و غالب آمد و صندوقها در تصرف آورد و گفت اگر او بدین مال مردان کاری و مبارزان کارزارے جمع کردی این تفرقه بدو نرسیدی بیت

مال دهی مرد بدست آیدت		ور ندهی زود شکست آیدت

دهم برای صلاح ملک پیوسته باید که منهیان (خبر لانے والے ۱۲) و جاسوسان برگمارند تا از جوانب و اطراف خبرها بوی آرند و از هر گوشهٔ که فتنه سر بر زند در تدارک آن کوشش نماید آورده اند که صاحب ابن عباد ملازم فخر الدوله دیلمی بود و اکثر اوقات در شیراز نشستندی اتفاق افتاد که سه روز پیش ملک نرفت صبح چهارم بملازمت رسید فخر الدوله پرسید که سبب تخلف سه روزه چه بود صاحب گفت پریروز منهی (هرکاره ۱۲) ما از طرف مملکت ختا آمد و تقریر کرد که خان ختا بوقت آنکه بفراش خانه خود میرفت با یکی از ارکان دولت خود بمشاورت سخنے گفت که سه روزست که در اندیشه ام که چه گفته باشد و تفحص لشکر میکردم و در دفع تعرض او چاره ها میساختم تا امروز صباح قاصدی دیگر رسید که او تهیهٔ لشکری میکرد و بیکے از اطراف مملکت خود

میفرستاد خاطر جمع کردم و بملازمت آمدم امرا و وزرا را نظر تفحص احوال سلاطین تا این غایت بوده با وجودیکه ختا کجا و شیراز کجا و قبل ازین در باب منهیان و ارباب اخبار روا اعلام دو سه کلمه گفته شده بود قطعه

چو ضبط ملک مفوض بتست جهد نمای	که از جوانب و اطراف باخبر باشی
بتیغ قهر سر فتنه جوی بر داری	بدفع تیر بلا خلق را سپر باشی

یازدهم باید که وسیلهٔ آن شود که فقیران را بسلطان رساند و واسطهٔ آن گردد که مظلومان و دادخواهان را پیش پادشاهان در آرد تا درد دل خود پیش طبیب دار الشفاے عدالت تقریر کرده شربت شفاے مراد نوش کنند و هر امیرے که رعایا از خوف او بخدمت سلطان نتوانند رسید بر مثال آنست که جوے آب صافی باشد و نهنگی دران آب جای گرفته و لب تشنگان بدان آب محتاج باشند و از هیبت او گرد آن نتوانند گشت قطعه

چو داری اختیاری آنچنان کن	که درویشان ز تو آسوده گردند
مباش آن نوع که از دست جفایت	بزیر پاے غم فرسوده گردند

دوازدهم با زیردستان چنان زندگانی کند که خواهد که زیردستان با دهچنان معاش کنند و در حدیث صحیح آمده ست مَنْ لَا یَرْحَمْ لَا یُرْحَمْ هر که رحم نکند برو رحمت نکنند و کسیکه بر خلق نبخشاید برو نه بخشایند و در خبر آمده ببخشائید بر کسے که از شما فروتر ست تا رحم کند بر شما کسی که از شما برتر ست نظم

غم زیردستان بخور زینهار	بترس از زبردستیِ روزگار

سلوک آنچنان کن بخلق جهان	که خواهی که با تو کنند آنچنان

اما آداب وزرا زیاده از همه ارکان دولت رحیم باید زیراکه هیچ کارے بر درگاه سلاطین از وزارت صعب‌تر نیست چه بروے حسد بسیار میبرند و حسودان او بیشتر ملازمان پادشاه اند خصوصاً جمعے که در مناصب و مداخل با او مساهم و مشارک باشند لاجرم پیوسته چشم طمع در منصب او می بندند و دامهاے مکر و حیله باز کشیده مترصد آنند که او را در دامی افگنند که روی خلاصی نه بیند و برین تقدیر او را هیچ تدبیرے به از راستی و کم طمعی نیست باید که هیچ دقیقه در باب آداب و شرط وزارت فرونگذارد تا انگشت بر حرف او ننهد و بزرگان گفته اند که چون کسے مهم خود را بپاے گزارد عیب جویان را در و مجال دخل نماند فرد

سخت[12] شریک[12] آمدنی[12]

کرا رسد که کند عیب دامن پاکت	که همچو قطره که بر برگ گل چکد پاکے

بزرجمهر را پرسیدند که لائق وزارت کیست گفت آنکه او را چهار وسه و دو یکی باشد گفتند به تفصیل بیان کن گفت یکے از چهار هشیاری که سر انجام کارها بداند دوم بیداری که خود را پیش از وقت در مهالک نیندازد سوم دلیری در ساختن کارهاے بزرگ چهارم جوانمردی اما آن سه یکی آنست که چون از خدمتگاران خدمت نیکو بیند زود در مکافات آن او را دلنوازی نماید دوم جمعی که از فرمان او سر کشند گوشمالش دهد سوم حوادث روزگار را آماده باشد و آن دو یکے آنست که جانب پادشاه را رعایت کند و دیگر از جانب رعیت غافل نگردد و یکے آنست که در هیچ کار از حق سبحانه فراموش نکند و در حدیث آمده که چون خداى تعالے با امیری یعنے بکسے که

صاحب امر و خداوند فرمان باشد نیکوئی خواهد او را وزیری راستگار و راست گفتار
بدهد تا اگر نکتهٔ از قواعد معدلت فراموش کند آن وزیر یادش بدهد و اگر یادش بود
وزیر او را مددگاری نماید و اگر حق تعالیٰ بدان امیر غیر این خواهد او را وزیرے ناخوش
کردار بدهد که اگر دقائق عدل فراموش کند به یادش ندهد و اگر بر یادش بود او را بران
اعانت و امداد نکند پس وزیرے که بصفت راستی و پاکی موصوف ست مددگار سلطان
باشد در تمهید ارکان عدل مثنوے

چراغ افروز ملکند آن وزیران	که رحم آرند بر حال فقیران
وزیرا زجاه خود در ظلم داند	از و کے نام سلطان زنده ماند

واز شروط کلی وزارت و آداب آن نو نکته آورده میشود اول رعایت جانب
حق و این صورت بر همه چیزها مقدم ست زیرا که چون کسی جانب حق نگاهدارد در آئینه
ملاحظهٔ احوال خود خواهد نمود و از ناشایست احتراز و اجتناب خواهد فرمود دوم
مساوات نگاهدارد میان شاه و سپاه و رعیت و میل بهیچ جانب نکند تا حیفے (نالائق ۱۲)
واقع نشود و این مشکل ترین کاری و نازکترین عملی ست در وزارت سوم در کاریکه (ظلم ۱۲)
شروع میفرماید در عاقبت آن نیکو نظر کند و از خاتمت آن مهم براندیشد تا آخر
پشیمانی نکشد و پشت دست حسرت بدندان حیرت نگزد مثنوے

کاریکه گرفتهٔ تو در پیش	از عاقبتش نکو براندیش
گر مصلحت ست آنچنان کن	ورنیست صلاح ترک آن کن

چهارم قاعده نیکو نهد که در حدیث آمده هر که سنتے حسنه و راه نیکو نهد م

او را ست مزد آن و مزد هر که عمل کند بدان و هر که سنتی بد و بدعتی ناپسندیده بنهد بر و
باشد وزر آن و گناه هر که عمل نماید بدان رباعی

اے آنکه بکار شاه بودی مشغول	خواهی که همیشه باشدت عز و قبول
بر صفحه روزگار رسمے بگذار	کان پیش خدا و خلق باشد مقبول

پنجم کفایت خود ظاهر گرداند در امور ملکیه که کفایت وزرا در تمهید مصالح دولتها بیش
از انست که تقریر پذیر باشد آورده اند که عضد الدوله از ابو علی خضری که وزیر
یکے از آل بویه بود برنجید نزدیک او رسولی فرستاد با شمشیر برهنه گفت این را
پیش او نه رسول همچنان کرد هیچ نگفت و زیر قلم پیش وی انداخت و گفت جواب
توانیست و روی بکار عضد الدوله آورد و نامها نوشت و ارکان دولت را برو
بیرون آورد تا او را بگرفتند و بند کردند و تمام مملکت او را با ممالک شاه خود انضمام داد بیت

همه کار شاهان حکمت پژوه	ز رائے وزیران پذیرد شکوه

ششم اگر سلطان رائی اندیشد که مصلحت مالی و ملکی در ان نبود باید که بدان راضے
نشود لیکن در مجمع آن را پسند کند و بر سر جمع نکوهش آن ننماید و داند که رائے ملوک
مانند سیلی باشد که از سر کوه در آید و کسیکه بیک دفعه خواهد که آن را از طرفی بطرفے
گرداند در ورطهٔ هلاک افتد اما اگر با دل مساعدت نماید و بمدارا و احتیاط یک جانب
او را بخاک و خاشاک بلند گرداند بجانب دیگر که خواهد تواند برد همبرین سیاق
در صرف رای پادشاه از انچه متضمن فسادی بود طریق تلطف و تدبیر بجاے باید آورد
نه بر وجه امر و نهی بلکه از روی تضرع هر چه مصلحتی که بر خلاف رائے او باشد بدو باید نمود

و او را بر وخامت عاقبت آن کار تنبیه باید داد و بتدریج در اوقات خلوات بایراد امثال و حکایات خاطر نشان او باید ساخت (برائی ۱۲) و بلطف و حیل آن رای را از خاطر بیرون باید برد

نظم

تو انے بنرمے و کار آگہے	کہ تغییر راے سلاطین دہی
وگر از درشتی بر آری نفس	نیایند ازان رای خود باز پس
پس آن بہ کہ اول مدارا کنے	بفرصت رہ چارہ پیدا کنے

هفتم بہ منصب و مرتبہ و تقرب ملوک و کمال اختیار مغرور نگردد کہ مزاج سلاطین حکم آب و آتش دارد و اعتماد را نشاید و یقین داند کہ ہر عملی را عزلی در عقب ست و ہر دولتی را نکبتے مستلزم بزرگی را گفتند چرا سرای برای خود نسازی گفت درین شہر دو سرا ست یکی سرای دیوان وقتیکہ در عمل باشم دوم (تا ۱۲) زندان آن دم کہ معزول باشم

فرد

چہ باشد نازش و کاہش باقبالی و ادباری	کہ تا بر ہم زنی دیدہ نہ این بینی نہ آن بینی

ہشتم تا تواند احسان کند پیش از انکہ فرصت آن فوت شود

نظم

زان پیش کہ دست ساقی دہر	در شربت دولت فگند زہر
از سر بنہ این کلاہ و دستار	جہدی بکن و دلے بدست آر
کین سر ہمہ سالہ با کلہ نیست	وین روی ہمیشہ ہمچو مہ نیست

نہم در روا کردن حاجات محرومان و امیدداران سعی بلیغ نماید کہ کفارت ملازمت شاہان (جزاے گناہ ۱۲) قضای حاجت محتاجان ست از حضرت امیر المومنین حسن رضی اللہ عنہ

ادا ۱۲

منقول ست که فرمود اگر حاجت مومنی برآرم دوست تر دارم از انکه هفتاد سال باعتکاف نشینم و از دانیال پیغمبر علیه السلام روایت کرده اند که گفت چندین سال دست در رکاب پادشاهی میزدم تا سوار شود و غرض من آن بود که حاجت مردم برآورده گردانم بسیار از اولیا و حکما نظر برهمین معنی داشته اند و خدمت سلطان اختیار فرموده و از شیخ کبیر قدس سره منقول ست که در یک روز هفتاد نوبت پیش عضد الدوله رفته جهت کار مسلمانان و ساخته نشد و بآخر روز عضد الدوله گفت ای شیخ عجب مردی بودهٔ اینهمه آمدی و کار تو ساخته نگشت مع هذا باز می آئی و هنوز ممتنع نشدی شیخ گفت ای ملک کار من ساخته شد که نیت من[بدین ۱۲] رضای خدا بود و میدانم که خدا ازین آمد و شد من خشنود ست اما کار تو ساخته نشد که در مهم مسلمانان اهتمام نکردی و محتاجان را نا امید ساختی و ندانستی که تا اهل دولت کار کسی نسازند کار ایشان ساخته نگردد فرد

کار درویش مستمند برآر	که ترا نیز کارها باشد

عضد الدوله متنبه شد و بسیار بگریست و کارهای شیخ را تمام بساخت بیت

در ساختن کار کسان سعی نمای	کار تو شود ساخته از لطف خدای

دهم[۱۰] سلطان را بر خیر دارد و چنان کند که خیر او بهمه کس برسد گویند وزیر اتابک از مال پادشاه خیر بسیار کردی اتابک مستوفی را فرمود که دیگر اقطاع[جاگیر ۱۲] بکسی ندهی که دستت ببرم روزی دیگر درویشی از وزیر چیزی خواست مستوفی را گفت که فلان اشیا باقطاع او بنویس مستوفی تامل میکرد وزیر گفت چه تامل میکنی از ان

جاگیر ۱۲

مے ترسی کہ دستت ببرد ازین نمی ترسی کہ ترا بر آویزم خبر با تابک رسید وزیر را طلبید
گفت مستوفی را چرا می آویختی گفت من میخواستم کہ طناب سرا پردہ دولت ترا بہ میخ
دوام استحکام دہم او نمیگذاشت نہ سزاوار بر آویختن باشد اتابک بگریست و مرتبہ
وزیر را بلند گردانید و خلعت داد و در تواریخ مذکورست کہ سلطان ملک شاہ را
گفتند کہ خواجہ نظام الملک ہر سال از خزانہ صد ہزار دینار بعلما و صلحا و فقرا و زاویہ
داران و گوشہ نشینان را میدہد و شما را ازان نفع نیست و بدان مبلغ لشکر جرار
درہم میتوان بست سلطان این سخن را بخواجہ باز گفت فرمود کہ بدان زر لشکر
زور را ترتیب میتوان کرد کہ ایشان دشمنان را بشمشیرے کہ طول یک ذرع ست
و تیری کہ رفتن او سہ صد گز باشد از تو دفع کنند من از برائے تو بہمان زر لشکرے
ترتیب میکنم کہ از اول شب تا صباح بر درگاہ حضرت الٰہ بقدم صدق ایستادہ اند
از برای تو زبان بدعا و دست بحاجت کشادہ و شمشیر ہمت با بر میرسانند و تیر آہ
از ہفت آسمان میگذرانند و لشکر تو و ما ہمہ در پناہ ایشانیم فرد

دگر مگوی کہ درویش در پناہ کسی ست	کہ پادشاہ جہان در پناہ درویش ست

ملک شاہ بگریست و گفت شاباش برائے من بیشتر ازین لشکر ترتیب فرمائے
یازدہم قدر روز عمل بداند و ازان فائدہ گیرد و در کارسازی و دوست نوازی کوشد و
آزار و ایذا بکس نرساند و گرنہ وقتیکہ آن عمل از دست رود جز حسرت و ندامت
در دست نماند بیت

چون توانستی ندانستی چہ سود	چون بدانستے توانستے نہ بود

آوردہ اند کہ بزرگی از عمل معزول شدو جزع میکرد گفتند روا باشد کہ چون تو عزیزی در عزل جزع کند گفت من نہ از معزولی جزع میکنم چہ یقین میدانم کہ عمل بی عزل نمیباشد این فزع و اضطراب برای آنست کہ اگر با کسی نکوئی کردہ ام میگریم کہ کاشکے نیکی زیادہ کردمی و اگر از من بہ نسبت کسے بدی صادر شدہ مے اندیشم کہ کاشکے بدی نکردمی فرد

چون عاقبت جزای بد و نیک میدہند	...	اے کاش نیکی از ہمہ کس بیش کردمی

دوازدہم از رجوع خلق و تردد مردم بہ تنگ نیاید و بوقت ملاقات با ایشان گرہ بر پیشانی نزند و یقین داند کہ مردم ملازم اختیار ند ہر جا کہ این صفت ظہور کند ازملازمت خلقان چارہ نیست آوردہ اند کہ فضیل بن سہیل در زمان وزارت خود یکے را گفت کہ از آمد و شد مردم تبنگ آمدہ ام و از بسیارے گفت و شنود باداد خواہان ملول گشتہ گفت الٰہی وزیر بالش اعزاز از پس پشت برگیر و مسند وزارت در ہم پیچ و در عہدہ من کن کہ ہیچکس ترا نرنجاند و در ہیچ مہم کسے بتو رجوع ننماید قطعہ

بیش آنکس کہ اختیارش ہست	خلق بے اختیارے آیند
دگر آن اختیار رفت از دست	بدر او چہ کارے آیند

سیزدہم دوستان خالص پیدا کند کہ از نعمتہا احباب یکدل و یکجہت نیکو تر باشند و گفتہ اند دوست مخلص بہ از گنج زر خالص چہاردہم از اعمال خائن و ظالم غافل نشود و پیوستہ بہ تفحص و تجسس احوال ایشان اشتغال نماید و ظالمان آزارندہ را بر مظلومان رعایا مسلط نگرداند و چون ستم و خیانت یکی از ایشان ظاہر شود اورا

بعقوبتی که سزاوار آن باشد عبرت دیگران گرداند و در سیاست ظلمه مطلقاً مسابله نکند پانزدهم[۱۵] از عمال[ظالمان ۱۲] رشوت نگیرد که تا کسے رشوت از دیگری نستاند نتواند که بدیگرے[سهل انگاری ۱۲] رشوت بدهد و چون وزیر بر شوت فریفته شد اجازت ست برشوت گرفتن آنکس و رشوت دادن و ستدن حرام ست و دیگر رشوت گیرنده زبون از رشوت دهنده میباشد و زبونی مناسب وزیر نیست شانزدهم[۱۶] اگر بر کید حاسدی و مکر مفسدی یا غمز و سعایت[سخن چینی ۱۲] معاندی وقوف یابد چنان ظاهر کند که اورا بدل هیچ باک نیست و نزد سلطان خشمی و کینه[کینه ۱۲] از ایشان ظاهر نکند که موکد سخن ایشان گردد و اگر در مقام سوال و جواب و مناظره و جدال افتد جواب از روی حلم و وقار گوید خفت و سبکساری نکند که غلبه همیشه در جانب حلم میباشد هفدهم[۱۷] خودرا بسلطان چنان نماید که باندک کلمه و کمتر اشارتے که شاه فرماید تمامی اموال و همگی جهات خودرا بذل خواهد کرد که چون چنین کند مال او از طمع پادشاه ایمن شود چه آنرا از خود داند و همان در تصرف[خرچ ۱۲] خود شناسد هیژدهم[۱۸] کسے را که عمل میدهد باید که از روی تامل و فکر بسیار باشد و تا بارها نیازموده باشد بروے اعتماد نکند تا در آخر کار منفعل و شرمسار نگردد نظم

بعقلش بباید نخست آزمود	بقدر هنر پایگاهش فزود
بایام تا بر نیابد بسے	نشاید رسیدن بغور کسے

نوزدهم[۱۹] بکاری که رفتن درو آسان باشد و بیرون آمدن دشوار شروع ننماید که بزرگان گفته اند بیت

تو به مهمی که در آئے نخست	رخنهٔ بیرون شدنش کن درست

اما ارباب قلم یکی دبیران اند که تعلق بسلطان دارند و دیوان انشا تعلق بدیشان میدارد و ایشان را میباید که امین باشند و معتمد کافی و خوش طبع و تند فهم و از اصطلاحات با خبر از حکیم ارسطو پرسیدند که حاجب پادشاه بهتر یا کاتب او حکیم فرمود که حاجب جزو اوست و کاتب کل او اگر دبیر لطیف طبع افتد کفایتهای نیکو تواند کرد آورده اند که پادشاه ایران عادتی داشت که در حربها فوجی از خیار لشکر را جامهٔ سیاه پوشانیدی چون جنگ سخت شدی بفرمودی تا سیاهداران پیش رفتندی و آن جنگ را بسر بردندی وقتے اتفاق افتاد که با پادشاه توران که پنجاه هزار مرد داشت مصاف کشیده چون هر دو لشکر در مقابله یکدیگر بایستادند شاه ایران با بعضے خواص از اهل مصاف خود بر بلندی ایستاده بود چون اشتداد خصم و کثرت لشکر او بدید خواست که آن روز حرب نکند و بدست خود بر کاغذے نوشت که سیاه داران را بگوئید تا باز پس ایستند دبیر مرد عاقل بود دانست که اگر لشکر باز گردد خصم قوی شود و امکان دارد که ظفر یابند فی الحال قلم برداشت و نقطه در زیر سیاهداران زد تا سپاهداران شد چو خط ایشان بسپاه داران که امراے لشکر بودند رسید تصور کردند که سپاه و مددے رسیده با عتماد تمام لشکر را پیش کردند و خود از عقب ایستاده حمله نمودند لشکر دشمن از ان جرأت و صولت عجب داشته منهزم شدند و بمدد سیاهداران حاجت بر آمد دبیر صورت حال بعرض رسانید شاه او را بستود و نوازش فرمود و گفت دبیر چنین باید که بیک نقطه پنجاه هزار مرد را هزیمت دهد و دیگر در باب دبیران حکایتے هست که پادشاه به پادشاهی نوشته بود که پیش از انکه تو خود را برمن زنے

پھیری منشی گری ۱۲

برگزیدگان ۱۲

فرار ۱۲

دبیر ۱۲

من خود برابر تو خواهم رد ارکان فرو ماندند که در جواب این سخن چه نویسند دبیر سلطان مرد خوش ذهن بود گفت من جوابے بنویسم که همه شما را پسند افتد پس بنوشت که من و تو شیشه و سنگیم خواه سنگ بر شیشه زن و خواه شیشه بر سنگ همه اعیان حضرت این جواب را پسندیدند فرد

سخن کان از سر دانش نویسد	نبزد عاقلان مقبول باشد

دیگر عملداران و ایشان متعلق بوزرا میباشند و عامل باید که نیک نفس و خوش خوی باشد و از حرص و طمع برکران بود نوشیروان فرمود که عامل باید که دست بسته باشد و هم دست کشاده یعنی به نیکی دست بکشاید و از خیانت دست بندد و دیگر باید که رسم بد ننهد و قانون ناموجه وضع نکند که هم پادشاه را بدنامی آرد و هم خود را بنفرین خلق گرفتار کند آورده اند که وزیرے عاملے را بجاے فرستاده بود عامل نوشت که اگر فلان کار کنم زر بسیار حاصل میشود وزیر در جواب نوشت که بازار عوانان پیش ما بسیار کاسد ست و زبانهاے ایشان گنگ و دستهاے ایشان بغایت کوتاه پنج روزی که تو در کاری چنان مکن که سبب بدنامی ما و واسطه لعنت و خواری خود شوی و دیگر باید که تصور نکند که اگر پادشاه یا وزیر یا امیر از و راضی اند جانب رعیت سهل ست زیرا که کسے را که چندین هزار خلق خصم باشد چگونه سلامت تواند بود بلی اگر رعایا خوشنود باشد طرف پادشاه سهل ست آورده اند که یکے از خلفا شخصے را بعمل فرستاد و او برفت و چندین رسمهاے نیک برانداخت و قاعده های بد نهاد و مال بسیار حاصل کرد چون پیش خلیفه آمد

خلیفه از وبر نجید و مصادره ها فرمود و مدتی در زندان انداخت بعد از ان فرمود تا بر سر عمل رود وده پانزده سال گذشته مال بیارد [تا دان ۱۲] آن عمل از متحیر شد و با شیخی دران باب مشاورت کرد شیخ فرمود قبول کن باکی نیست اما امسال رسمهاے نیک بنه و بدعتها براندا ز و رضای رعیت حاصل کن و وظائف درویشان و ادرارات و اقطاعات بتمام بده و باز آئی در عهدهٔ من که هیچ آفت بتو نرسد برفت و بهمین طریق که شیخ فرموده بود عمل کرد چون باز آمد ده دینار سال گذشته را هشت دینار بیاورد با وجود این رافت و عاطفت از خلیفه به نسبت وی واقع شد آن عامل سبب این دو صورت از شیخ سوال کرد که در سال گذشته کفایت بسیار کردم و مال وافر آوردم عقوبت کشیدم و امسال مال کم آوردم و تربیت دیدم شیخ فرمود که دران نوبت چندین هزار مردم خصم تو بودند آن نتیجه داد و درین کرت این همه مردم شفیع تو اند چنین ثمره مید هد فرد

بدی مکن که درین کشت زار زود زوال	بداس دهر همان بدروی که می کارے

اما چون ندما بدولت مجالست سلطان مشرف شده اند ایشان را در رعایت قواعد ادب و حرمت باید کوشید و شرط ایشان آنست که انچه نزدیک بادشاه مقبول و مکروه باشد بدانند و ایثار آن کنند که مقبول سلطان ست و اگرچه مکروه نفس ایشان باشد و ندیم سلطان باید که با خود مقرر کند که در بندگی خداے و خدمت مخلوق هیچ چیز سودمند تر از ترک حظ نفس خود نیست و چون این معنی نزد او محقق گردد و در هر معامله و محاوره که میان او و سلطان افتد خویش را دران

بهره بیند ترک بهره خود گیرد و از ان تجنب نموده حظ خود و پادشاه را مسلم دارد تا ثمره خیر دهد و آن فائده هم عائد بدو شود و اگر باول استیفای حظ خود مشغول گردد کار او خالی از خللی نباشد و چون او را انبساط و گستاخی میباشد باید که بهیچ وجه در هیچ کارے حرفی با سلطان حواله نکند اگرچه حق بجانب وی بود و اگر چیزی قبیح از وی دریابد بهیچ جا باز نگوید و اگر بنا در سهوی کند و باز گوید بدان اعتراف نکند اگرچه آن خبر با سلطان رسیده باشد که از اقرار تا انکار تفاوت بسیارست و اگر میان وی و پادشاه حالی افتد که قبح آن عائد بیکے از هر دو تواند بود جهد کند در آنکه آن قبح منسوب باخود گرداند براءت ساحت سلطان را از ان ظاهر کند و چون سلطان بری الساحة شود باید که حیلها انگیزد و تدبیرها اندیشد که آن قبح از وی نیز بگردد و باید که در خدمت ملوک چشم و دست و دل و زبان بفرمان او باشد تا سلامت ماند رباعی

پیوسته دو گوش سوی شه باید داشت	فرمان ورا چشم بره باید داشت
از نیکوئی زبان روان باید کرد	وز بد دل و دیده را نگه باید داشت

اصمعی میگوید که روزے نزد خلیفه هارون رشید رفتم او را دیدم بر تخت نشسته و دختر پنج ساله تخمیناً نزدیک وے قرار گرفته مرا گفت دانی این دختر کیست گفتم معلوم ندارم گفت دختر پسر منست برو و بوسه بر فرق او نه من متحیر مے ماندم و گفتم اگر خلاف امر کنم عقوبت کند و اگر جرأت نمایم شاید غیرت او را بران دارد که مرا برنجاند پس آستین بر سر آن دختر نهادم و بر داشتم و سر آستین خود را بوسه دادم خلیفه را آن ادب خوش آمد گفت اگر بخلاف این میکردی از نعمت حیات محروم می ماندی

پس مراده هزار دینار انعام کرد من شکرانهٔ آن را که ازان ورطه خلاصی یافته بودم همه را صدقه دادم و در آداب ندما آورده اند که یکی از ملوک غلامی داشت بغایت صاحب جمال فرد

رخے چنان که زخورشید و ماه نتوان کرد	خطے چنانکه زمشک سیاه نتوان کرد

روزے ندیم خود را گفت این جوان زیبا صورتے و دلکش هیأتی دارد گفت آری صبیح و ملیح (نمکین) ست و بسیار لطیف و ظریف سلطان گفت تو او را دوست داری گفت نے (نگو ۱۲) پرسید که چرا گفت کسے را که پادشاه دوست می دارد من که باشم که او را دوست دارم سلطان را ادب او خوش آمد و سخن او را پسندید و درجه او را بلند گردانید قطعه

هر کرا مایهٔ ادب باشد	گر بجائے رسد عجب نبود
چون ادب هست از حسب چه کمیست	حسبے بهتر از ادب نبود

چون این رساله بسر حد اطناب (درازی ۱۲) رسید آداب اقتضاے (خواهش ۱۲) آن میکند که زیاده ازین قدم بر بساط انبساط نهاده نشود و بدعاے دوام دولت روز افزون سمت اختتام یابد (نقش ۱۲) فرد

سخن نه بر نهج اختصار رفت آن به	که طی کنم و گر این نامه را که وقت دعاست

فرد

خدایا تا فلک را سر بلند یست	بزرگان را ز حکمت ارجمند یست

شعشعهٔ (جمع شعاع ۱۲) رایات آسمان فرسای لمعات (جمع لمعه ۱۲) الویه سپهر آساے این شاهزاده عالی رایے عالم آراے مثنوے

فروزان رویش از فر آلہی	درخشان کوکبے از برج شاہی
ابو محسن شہنشاہ جوان بخت	کہ برخوردار باد از تاج و از تخت

تا انقراض ادوار لائح و لامع باد و کوکبۂ عظمت و دبدبۂ حشمت و ابہت او از سپہر فتح و نصرت شارق و طالع مصرعہ این دعا از من و از خلق جہان آمین باد ❊
با تمام رسید و باختتام انجامید این رسالۂ مشتمل بر اسرار حکمت و منطوی بر حقائق اطوار اہل دولت و ہم از نام کتاب کہ مضاف باسم سامی و نام نامی آن حضرت ست تاریخ اتمامش مفہوم و معلوم میگردد قطعہ

با خامہ گفتم ای کہ ز سر ساختی قدم	وز مقدم تو چشم سخن یافت روشنی
اخلاق محسنی بتمامی نوشتہ شد	تاریخ ہم نویس ز اخلاق محسنی

خاتمة الطبع

درین زمان بفضل ایزد منان کتاب ندرت خطاب مسمی بہ اخلاق محسنی من تصنیف عالم مدقق فاضل محقق المعی عہد لوذعی زمان جناب ملا حسین الواعظ الکاشفی کہ بظاہرش موجز و مختصر ست و در حقیقت محیطی را بکوزہ آوردہ و در عبارت صاف و سلیس خالی از غرابت و تکلف جمع فرمودہ بمرتبۂ بستم در مطبع نامی منشی نولکشور لکھنؤ باہ مارچ سنہ ۱۹۴۱ء مطابق ماہ صفر المظفر سنہ ۱۳۶۰ھ باہتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ مطبع موصوف حلیہ طبع در بر کشید

بقلم سورج بلی کاپی نویس ساکن محلہ نوبستہ لکھنؤ بعمر ۶۹ سال